

म. ग्रं. सं. वाचनालय, ठाणे.

विषय ... व्याख्या ...

दा. क्र. 3599

अवधिनि महाराष्ट्रालि
सह थोर पुरुष

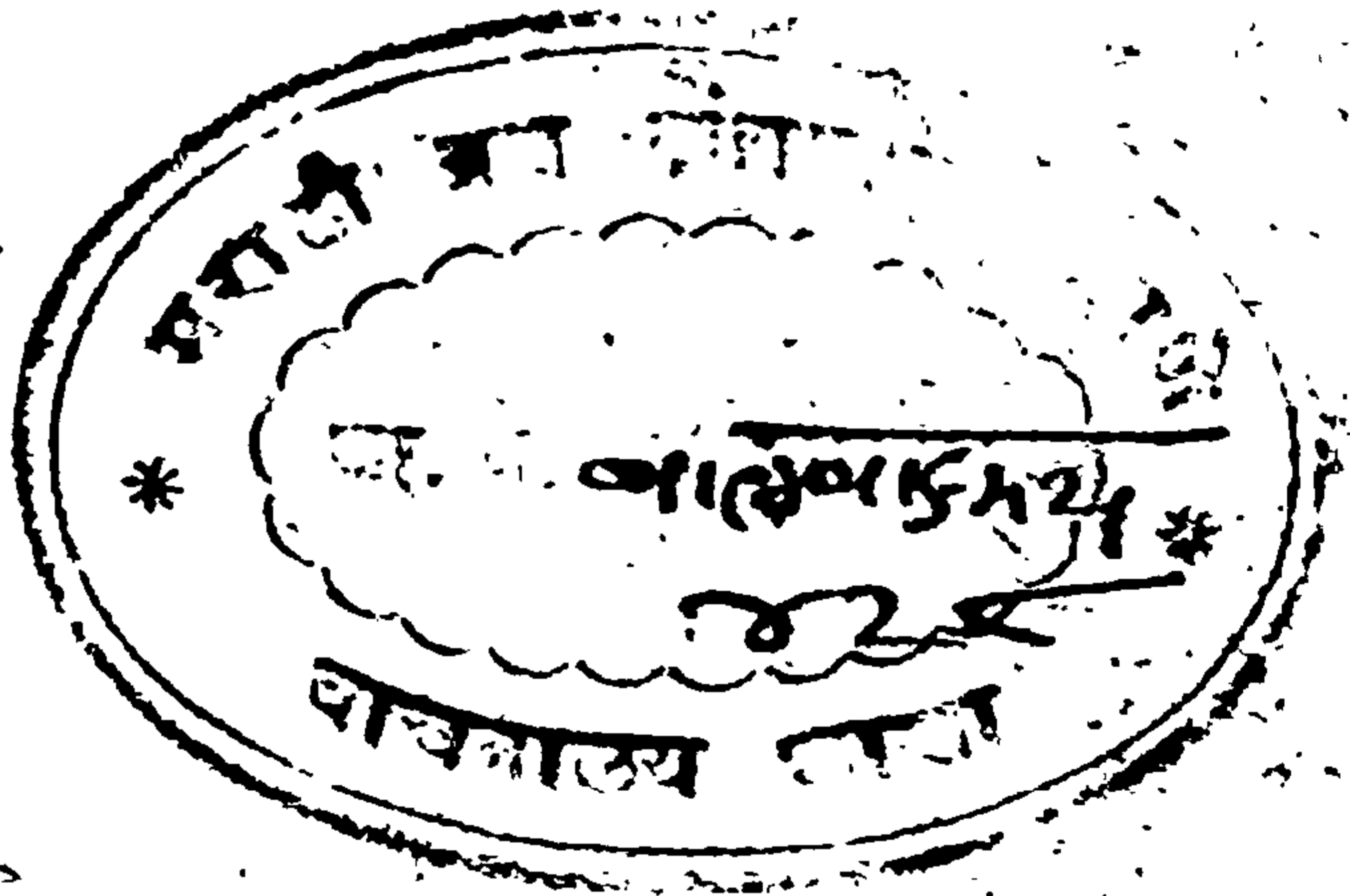
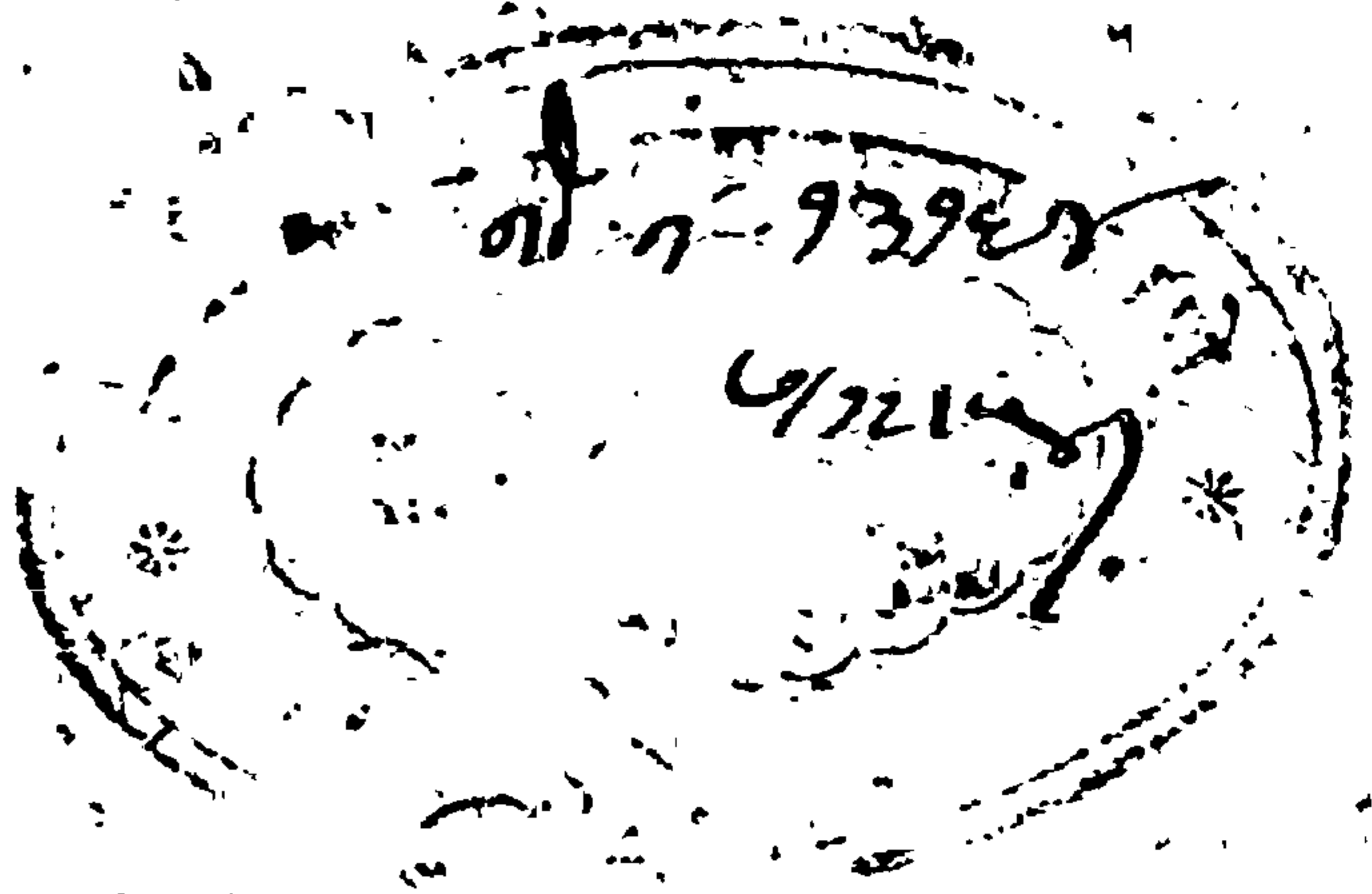

IRBK-0103811

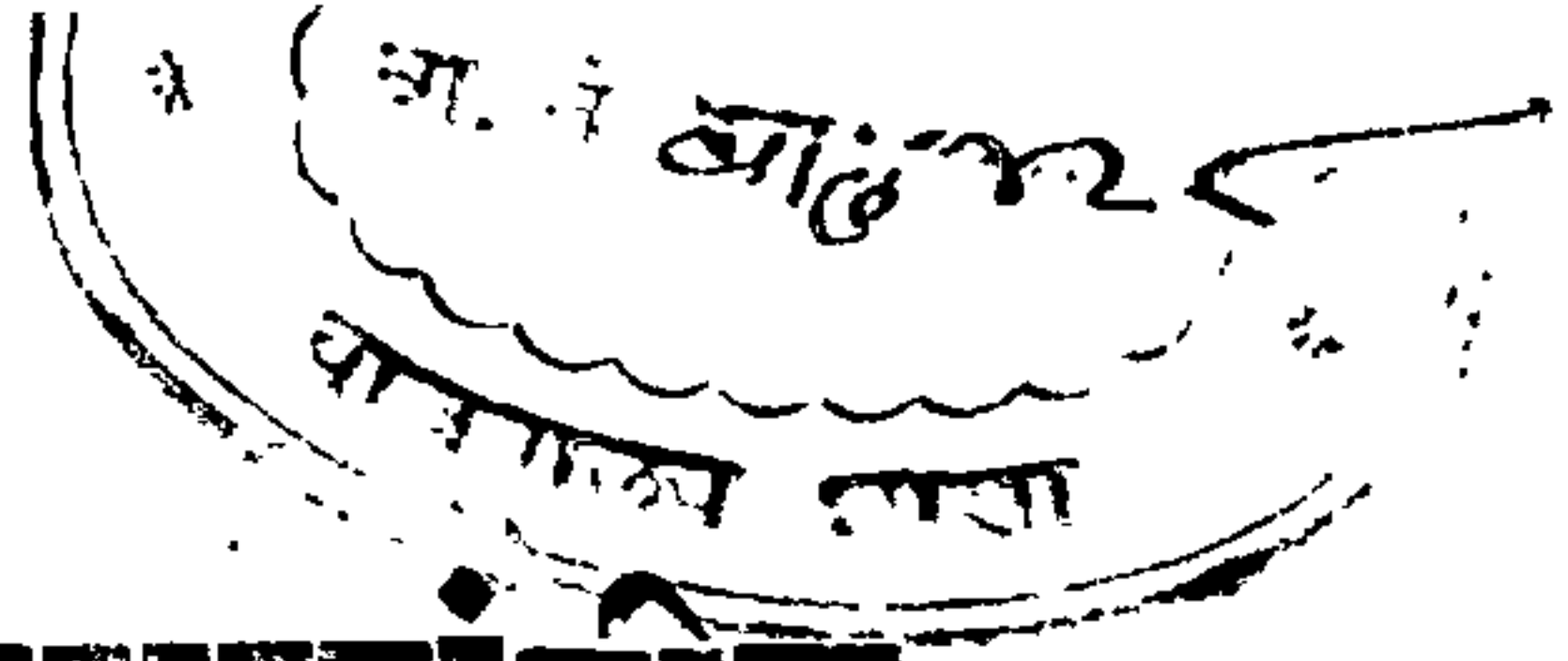
IRBK-0103811

दि. 30. 3. 1976

10/1/1976

अभ्यासात्सधुशास्त्राणां वस्तुदृष्टिः प्रसीदति

अर्वाचीन महाराष्ट्रांतिल सहा थोर पुरुष

ब्राह्मण सभा, मुंबई - पानवलकर औद्योगिक
वाचनालय अभ्यास मंडळाच्या
विद्यमानें झालेलीं
व्याख्यानें

व्याख्याता : न. र. फाटक

म. प्र. सं. डाणे, वाचनालय शाखा,
पो. क्र. ३६९९... नों. दि.
... ..
प्रकाशक

अ. के. बर्वे
कार्यवाह
पानवलकर ग्रंथालय
ब्राह्मणसभा, मुंबई

मा. रा. नवांगुळे
ज. न. भिडे
कार्यवाह
ब्राह्मणसभा, मुंबई

किंमत १ रुपया

IRBK-0103811

IRBK-0103811

मुद्रक
शं. रा. दाते
काळ छापखाना
२००/३ सदाशिव, पुणे २

प्रस्तावना

प्रस्तुत पुस्तकास प्रस्तावना लिहिणें म्हणजे रघुवंश महाकाव्याच्या प्रारंभी कविकुलगुरु कालिदासानें म्हटल्याप्रमाणें “क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्प-विषया मतिः । तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनाऽस्मि सागरम् ॥ ” अथवा “मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् । प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः ॥ ” या पद्धतीचें धाडस करण्यास प्रवृत्त होण्यासारखें आहे. फरक एवढाच कीं उपरिनिर्दिष्ट श्लोकद्वयांत “मोहान् ” अगर “लोभात् ” या पंचम्यन्त शब्दांनीं निर्देशिल्याप्रमाणें माझी प्रवृत्ति लोभानें अगर मोहानें निर्माण झालेली नाही. केवळ कर्तव्यज्ञात् मी ही प्रस्तावना लिहिण्याचें धाडस करीत आहे. ब्राह्मणसभेच्या पानवलकर ग्रंथालयाचा अध्यक्ष या नात्यानें ग्रंथालयाच्या अभ्यासमंडळाबाबत व अभ्यासमंडळातर्फे योजिलेल्या ग्रंथमन्थनादि कार्याबद्दल परिचयात्मक पुरस्काराचे चार शब्द या आनंदाच्या प्रसंगीं लिहिणें हें माझे कर्तव्य आहे असें मी समजतां. पानवलकर-ग्रंथालयाच्या अभ्यासमंडळाच्या प्रथमोपक्रमाचा परिपाक प्रस्तुत पुस्तकाच्या रूपानें वाचकांना सादर करण्याचें महद्भाग्य मला लाभत आहे हें काय अल्प समाधान आहे ?

ब्राह्मण सभेच्या गल्या साठ वर्षांच्या उज्ज्वल इतिहासांतील सामाजिक कार्याचें सूतिका-गृह, व्यायामशाळा, अन्नधान्य-दुकान, परस्पर सहकारी-संघ, ॲम्ब्युलन्स, विद्यार्थिसहायक-शाखा वगैरे समाजोपयोगी पैलू आहेत. परंतु समाजाच्या सांस्कृतिक, नैतिक व मानसिक उत्क्रान्तीस अत्यावश्यक, सभेस खरेंखुरें ब्राह्मणत्व प्राप्त करून देऊन सभेचें नामाभिधान यथार्थ करणारा व स्वाभिमानानें उल्लेख करण्याजोगा स्वयंविशिष्ट पैलू म्हणजे सभेचें ग्रंथालय हाच होय. उपरोक्त विविध पैलूंनीं सुशोभित अशा सामाजिक कार्याच्या प्रभेनें सभा नुकत्याच साजरा करण्यांत आलेल्या हीरकमहोत्सवांत वमकली यांत कांहींच नवल नाही.

ब्राह्मणांचें आद्य कर्तव्य म्हणजे ज्ञानार्जन, ज्ञानसंवर्धन व ज्ञानप्रदान हें होय. अशा प्रकारची विद्यादेवीची त्रिविध उपासना करणें सभेस पानवलकर-ग्रंथालयाचे द्वारे फारच सुकर झालें आहे. ग्रंथालयाचें उद्घाटन म. म. दत्तोपंत पोतदार यांचे हस्ते रविवार दि. ४-७-१९४८ रोजीं झालें. त्याप्रसंगीं भाषण करतांना प्रा. न. र. फाटक यांनीं अशा आशयाचे उद्गार काढले होते कीं, मुंबापुरींत राँयल् एशियाटिक् सोसायटी, युनिव्हर्सिटी लायब्ररी, पेटिट् लायब्ररी, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय अशा तऱ्हेचीं प्रथम-श्रेणींतील व इतर अनेक दुय्यम दर्जाचीं ग्रंथालये आहेत. ब्राह्मणसभेनें आपलें ग्रंथालय सुरू करणें म्हणजे वरील ग्रंथालयांच्या गर्दीत निरर्थक भर घालणें किंवा सभेच्या परशस्त जागेंत निष्कारण अडगळ व तदनुगामी धूळ वगैरेंचा उपद्रव सुरू करणें असें होतां कामा नये. या नूतन उपक्रमाचें औचित्य व वैशिष्ट्य तरच प्रकट होईल, जर ब्राह्मण-सभा आपल्या ग्रंथालयांतील ज्ञानराज जिवंत ठेवूं शकेल. सभेचें ग्रंथालय हें विविध-विषयक ज्ञानाचा केवळ एक निश्चल व निर्जीव सांठा होतां उपयोगी नाही, तर तें एक चैतन्यपूर्ण प्रवाही ज्ञानभांडार असलें पाहिजे. ग्रंथालयांत असलेल्या ग्रंथांचे लेखक आणि जिज्ञासू व प्रामाणिक शारदोपासक यांना एकत्र येऊन विचारविनिमय करण्यास योग्य असें पवित्र व नितान्तरमणीय शारदामंदिर असलें पाहिजे. समाजाच्या ज्ञानपिपासेचें शमन करणाऱ्या चिर-निश्चिन्दी व अशोष्य ज्ञानसरितेचें उगमस्थान ब्राह्मणसभेचें पानवलकर ग्रंथालयच असलें पाहिजे.

वर उल्लेखिलेल्या ध्येयाच्या पूर्ततेसाठीं ब्राह्मणसभेनें काय करावें हें ठरविण्याकरितां सभेच्या चालकवर्गानें प्रा. फाटक यांच्याशीं चर्चा करून त्यांच्याच मार्गदर्शनानें व नेतृत्वाखालीं एक अभ्यासमंडळ सुरू करण्याचें ठरविलें व या नवीन कार्याची धुरा त्यांनीं आपल्या शिरावर घ्यावी अशी प्रा. फाटक यांस विनंति केली. विद्यादेवीच्या सदुपासकास साजेशा उत्साहानें व प्रेमानें प्रा. फाटकांनीं ही जबाबदारी स्वीकारली; आणि अभ्यासमंडळाची स्थापना शनिवार दि. १९-२-४९ रोजीं जाहीररीत्या उद्घोषित करण्यांत आली.

अभ्यास मंडळाची रूपरेषा व कार्यपद्धति अशी कीं एकादा विषय अभ्यासासाठीं निवडून त्यासंबंधींचीं मुख्य मुख्य पुस्तके जाहीर करावयाचीं व त्या विषयाचा विशेष व्यासंग असणाऱ्या अधिकारी विद्वानांची चर्चात्मक व्याख्यानें करावयाचीं. अशा तऱ्हेनें एकाद्या विषयाचा साधकवाधक ऊहापोह केल्यास त्या विषयासंबंधींच्या चुकीच्या परंतु परंपरागत रूढ समजूती व पूर्वग्रह नाहीसे होऊन त्या विषयावर मौलिक विचार करण्यास सामान्य वाचकवर्गही प्रवृत्त व्हावा अशी अभ्यासमंडळाची योजना आहे.

या दृष्टीनें प्रथम शनिवार दि. ५-३-४९ रोजीं प्रा. फाटक यांनीं “अर्वाचीन मराठी वाङ्मय व त्याच्या अभ्यासाची एक दिशा ” या विषयावर एक प्रास्ताविक स्वरूपाचें व्याख्यान दिलें. ही व्याख्यानमाला पुढें दि. ६, १२, व १३ मार्च रोजीं गुंफिली जाणार होती. परंतु यानंतर प्रा. फाटक आजारी झाल्यामुळें ही व्याख्यानमाला पुरी होऊं शकली नाही. पुढें सन १९४९ सालीं सभेच्या श्रीगणेशोत्सवांत प्रा. फाटक यांनीं “मराठी इतिहासाचा अभ्यास” या विषयावर एक व्याख्यान दिलें. या व्याख्याना-मागे दुहेरी हेतु होता. एक उद्दिष्ट म्हणजे अभ्यासमंडळाचें खंडित झालेलें ज्ञानसत्र सिद्धिदात्या व सर्वविघ्ननिवारणकर्त्या श्रीगणरायाच्या अध्यक्षतेखालीं पुनश्च सुरू करणें. दुसरा हेतु म्हणजे श्रीगणपतीच्या मंगलोत्सवांतच पुण्यांत असलेल्या भारत-इतिहास-संशोधन-मंडळाच्या धर्तीवर मुंबईत इतिहास-संशोधन-केन्द्र सुरू करण्याच्या अभ्यासमंडळाच्या संकल्पाची मूर्तमेढ रोवणें. श्रीगणरायाच्या कृपेनें अभ्यास-मंडळाचें कार्य तर पुढें अनर्गल व सुव्यवस्थित चालूं राहिलेंच, परंतु इतिहास-संशोधन-केन्द्राच्या उद्घाटनाची वरीचशी सिद्धता होऊन तें प्रत्यक्ष अस्तित्वांत येण्याचा सुदिन लवकरच उगवेल असा विश्वास वाटूं लागला आहे.

यानंतर “ अर्वाचीन महाराष्ट्रांतील सहा थोर पुरुष ” या विषयावर प्रा. फाटक यांचीं जीं बारा व्याख्यानें अभ्यासमंडळातर्फे झालीं तींच पुढील पृष्ठांत उद्धृत केलीं आहेत. व्याख्यानांची विषयानुक्रमणिका व दिवसवारी येणेंप्रमाणें :—

ता १०-११-१२	ऑक्टोबर १९४९	“ लोकहितवादी ”
ता. १८	ऑक्टोबर १९४९	“ ज्योतिबा फुले ”
ता. १९-२०	ऑक्टोबर १९४९	“ डॉ सर भांडारकर ”
ता. २४-२५	नोव्हेंबर १९४९	“ न्या. मू. रानडे ”
ता. २६-२७	नोव्हेंबर १९४९	“ लोकमान्य टिळक ”
ता. २८-२९	नोव्हेंबर १९४९	“ नामदार गोपाळराव गोखले ”

अभ्यासमंडळाच्या योजनेप्रमाणे प्रत्येक व्यक्तीबद्दलचे संदर्भग्रंथ व व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा धारण करणारे लेखसंग्रह अगोदरच श्रोत्यांस सांगितले जात होते. व्याख्यानें किती लोकप्रिय झालीं असतील याची स्पष्ट कल्पना वाचकांस सहज येईल. परंतु ज्या वाचकांस प्रा. फाटक यांच्या ओघवती रसवंतीचा प्रत्यक्ष आस्वाद व्याख्यानाचे वेळीं चाखावयास मिळाला असेल त्यांच्यासारखे भाग्यशाली तेच. प्रा. फाटकांचीं व्याख्यानें म्हणजे जणू कांहीं प्रसन्न झालेल्या शारदेचें नूपुररवान्वित व तालबद्ध असें मृदुलास्यच. व्याख्यान-विषयक व्यक्ति जणू कांहीं आपल्या समोरच वावरत आहे असा क्षणभर भास निर्माण होई. वर्णित व्यक्तींचा मोठेपणा व त्यांची त्रिकालाबाधित योग्यता यांची व प्रा. फाटक यांच्या विश्लेषणप्रधान आणि मनोरंजक विवेचन-पद्धतीची व वर्णनशैलीची सारखी चुरस लागली होती व शेवट या स्पर्धेत कोण कोणास हार गेले हें सांगणें फारच कठिण होतें. प्रा. फाटकांसारख्या सव्यसाची विद्वानांनं वाङ्मय गोमातेचें दोहन करून सादर केलेल्या दुग्धामृताचें श्रोत्यांनीं देहभान विसरून आकंठ प्राशन केले असल्यास नवल तें काय !

प्रस्तुत व्याख्यानमाला पानवलकर-ग्रंथालयाचे वतीनें पुस्तकरूपानें छापण्याचा ब्राह्मणसभेचा मानस कळतांच पुष्कळ जिजासू अभ्यासकांनीं व विद्यार्थ्यांनीं लोकहितवादींच्या शतपत्रांचें विषयवार पृथक्करण या पुस्तकाच्या शवटीं परिशिष्ट म्हणून छापवें अशी प्रा. फाटक यांस विनंति केली. तदनुसार, या व्याख्यानमालेचें अंग नसलेला, परंतु एकाद्या सुबक व ठसठशीत अलंकाराप्रमाणे व्याख्यानमालेची व ओघानें पुस्तकाची शोभा करणारा शेवटचा लेख प्रा. फाटकांनीं मुद्दाम लिहून वाचक वर्गाविर आणि विशेषतः विद्यार्थ्यांविर फारच मोठे उपकार केले आहेत. प्रा. फाटकांनीं

अभ्यासमंडळाचें नेतृत्व व धुरीणत्व स्वीकारून ब्राह्मण सभेचा हा नूतन आणि प्रशस्य उपक्रम पूर्णपणें यशस्वी व्हावा म्हणून जातीनें जे पराकाष्ठेचे परिश्रम घेतले, त्याबद्दल ब्राह्मणसभा सदैव उपकृत राहिल आमची याबद्दलची कृतज्ञता "यतो वाचो निवर्तन्ते" या औपनिषदुक्तीप्रमाणें शब्द-व्यपदेशातीत आहे

मुंबईतील नवाकाळ, प्रभात, नवभारत, नवशक्ति, लोकसत्ता, लोकमान्य वगैरे दैनिक वृत्तपत्रांनीं या व्याख्यानमालेचा वेळोवेळीं विस्तृत अहवाल देऊन गौरव केला, याबद्दल ब्राह्मणसभा व विशेषतः पानवलकर ग्रंथालयाचें अभ्यासमंडळ या वृत्तपत्रांचे ऋणी आहे. परंतु पुण्यांतील दैनिक 'काळ'च्या संपादकांनीं सर्व व्याख्यानांचे अहवाल अधिकृतरीत्या मिळवून आपल्या वृत्तपत्रांतून प्रसिद्ध केल्यामुळेच आज हे पुस्तक जनताजनार्दनाच्या चरणीं अर्पण करण्याची संधि लाभला आहे. म्हणून या दैनिकाच्या संपादकांचे आभार मानावेत तेवढें थोडेच होतील.

यानंतर सोमवार दि. २८-११-१९४९ पासून अभ्यास मंडळानें श्रीसमर्थ रामदासकृत श्रीदासबोध ग्रंथाचा अभ्यास हा विषय अभ्यासासाठीं निवडला असून, श्रीदासबोधग्रंथाचें समासवार साप्ताहिक अध्ययन व परिशीलन प्रा. फाटक यांच्याच मार्गदर्शनाखालीं चालूं आहे.

श्रीदासबोधमन्थनाचें नवनीत या स्वरूपाचा श्रीसमर्थांच्या यथार्थ शिकवणीची यथातथ्यानें ओळख करून देणारा ग्रंथ प्रा. फाटकांचे हातून लिहिला जाऊन आमच्या अभ्यासमंडळाचे वतीनें महाराष्ट्रास मिळावा व अभ्यासमंडळाचा उत्तरोत्तर उत्कर्ष होत जावा एवढीच जगन्नियन्त्या सर्व साक्षी प्रभूचे चरणीं नम्र प्रार्थना आहे.

कृष्णचंद्र मोरेश्वर भाटवडेकर

अध्यक्ष

पानवलकर औद्योगिक ग्रंथालय,
ब्राह्मणसभा मुंबई

प्रा. न. र. फाटक यांची व्याख्यानं

अर्वाचीन महाराष्ट्रांतील सहा थोर पुरुष

लोकहितवादी

लोकहितवादी ऊर्फ गोपाळ हरि देशमुख हे महाराष्ट्रांतील एक अत्यंत थोर ठरणारे पुरुष असतांनाही महाराष्ट्राला त्यांची असावी तशी ओळख नाही. हा एक यदृच्छादुर्विलासच समजायला पाहिजे. या दुर्विलासाची उपपत्ति लावू लागल्यास त्यांनीं आपले विचार ज्या काळांत प्रसिद्ध केले, त्या काळांत त्यांचे सगळे विचार सामान्यांना समजण्यासारखे नव्हते, असें एक कारण दृष्टीस पडते. त्यांनीं राजकारण, उदीम-व्यापार या संबधांत जी विचारसरणी स्वीकारली व लोकां पुढें निर्भयपणें ठेवली तिचें आकलन करण्याची पात्रता तत्कालीन समाजांत नव्हती. लोकांना फक्त त्यांनीं जुनी विद्या आणि पुराणादि ग्रंथ यांवर जे हल्ले चढविले ते समजले व याचें कारण त्यांचें लिखाण बारकाईनें पाहिल्यास ध्यानांत येण्याला उशीर लागत नाही.

पेशवाई गेल्यावर इंग्रजांनीं जे जहागीरदार, इनामदार, त्यांचीं वतनें चालविण्याचें आश्वासन देऊन आपापल्या घरीं स्वस्थ वसविले, त्यांना लोकोपयोगी उद्योग उरला नसल्यामुळें आपल्या आश्रयांतील भटां-भिक्षुकांबरोबर धर्मशास्त्रविनोद करण्याशिवाय रिकामपणा भरून काढायला दुसरें साधन राहिलें नाही.

धर्मशास्त्रविनोदाचें काम दुसऱ्या बाजो-रावाच्या कारकीर्दीत व सुरू झालें होतें, परंतु त्या काळांत नाही म्हटलें तरी राज्यक्रांतीची धामधूम सुरू असल्यामुळें या कामाकरितां हवी तेवढी फुरसत नव्हती. हे बहुतेक जहागीरदार, इनामदार पेशवाईच्या राज्ययंत्राच्या अंगोपांगासारखें असल्यामुळें पेशवाईच्या उलाढालींत त्यांनाही खपावें लागत होतें व त्या योगानें धर्मशास्त्रविनोदासाठीं मुबलक फुरसत त्यांना मिळत नव्हती. पेशवाई समाप्त झाल्यावर या वर्गाची राज्य-

कारभाराची सारी जबाबदारी नाहीशी झाली. द्रव्याची विपुलता आणि कामाची वाण अशा स्थितीत शास्त्री-भटांबरोबर धर्मकृत्यांची चर्चा आणि परवडतील तीं अनुष्ठाने करणे हेच एक कर्तव्य शिल्लक राहिले. या कर्तव्यांचे ज्ञान त्यांना व त्यांच्या आश्रितांना होते. हीच मंडळी तेव्हां साक्षरांत गणण्याजोगी होती. लोकहितवादींनीं जुनी विद्या, जुनी विद्यार्जनपद्धति आणि पुराणोक्त व्रतवैकल्यांच्या सुळसुळाटाने व्यापलेली जुनी राहणी यांवर जे ताशेरे झाडले ते या वर्गाच्या आकलनशक्तीवाहेरचे नव्हते. हा वर्ग बाजीरावाची स्तुति गाणारा होता. लोकहितवादींनीं बाजीरावाच्या दोषांच्या उच्चार अनेक वेळां आपल्या लेखांतून केलेला आहे.

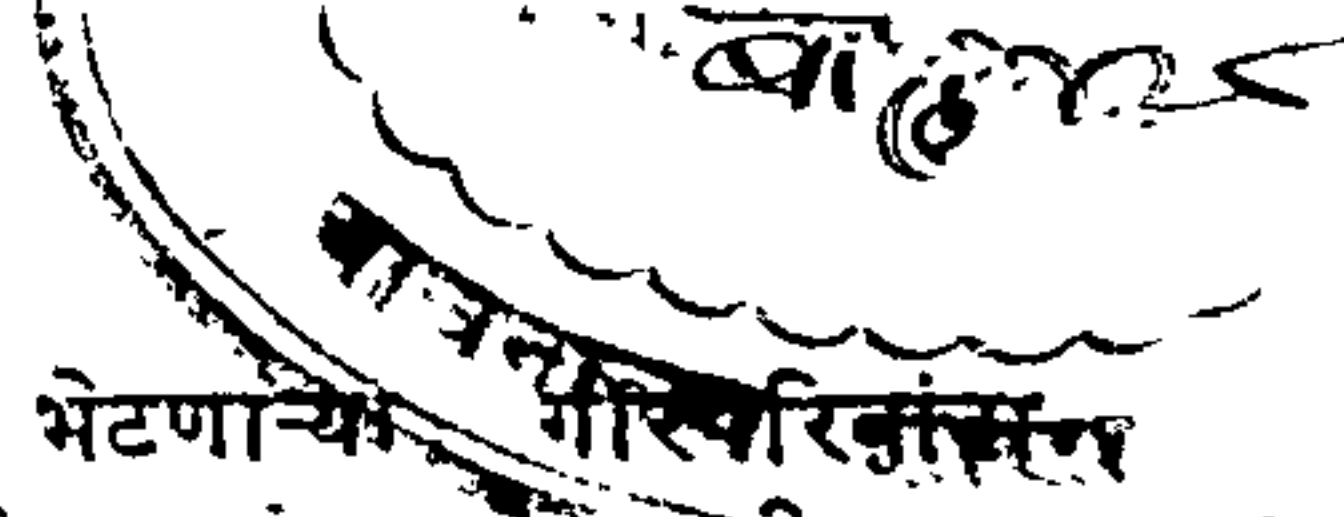
शास्त्री-भटांना पुण्यावाहेर अनेक संस्थानांतून देणग्या मिळत असत. सारे संस्थानिक बाजीरावाचे अवतार आहेत, बाजीरावाच्या राज्यांतील अंदाधुन्दी कशी असेल याचा प्रत्यक्ष अनुभव देणारी हीं संस्थाने आहेत अशी लोकहितवादी शास्त्री-भटांच्या या आश्रयस्थानांवर निंदाव्यंजक टीका करित होते.

आपल्या प्राचीन ग्रंथभांडारांत नाहीं असें अग्रजांपाशीं अभूत-पूर्व काय आहे म्हणून शास्त्री-भटांनीं फुशारकी मारावी, तर लोकहितवादींनीं जुन्या विद्या, जुनीं शास्त्रे टाकाऊ आहेत

असें लोकांना पुनःपुनः बजावून सांगावे. याचा परिणाम लोकहितवादींच्या मतांसंबंधींच्या अनादरांत दिसू लागला.

तो अनादर वाढत होता. विष्णु-शास्त्री चिपळूणकरांनीं या अनादराला तोंड पाडले व तेव्हांपासून चिपळूणकरांच्या नांवाने त्या अनादराचा अभ्यास सालोसाल चालू असल्याने लोकहितवादींबद्दलच्या गैरसमजुती नष्ट होण्याला अवकाश सांपडू नये यांत आश्चर्य नाही. लोकहितवादींनीं ग्रंथलेखन पुष्कळ केले; परंतु, अगदीं अलीकडे एम. ए.च्या मराठी अभ्यासक्रमांत कधीं पृथ्वी चव्हाण तर कधीं निबंधलेखनाचा नमुना म्हणून 'शतपत्रे' हीं पुस्तके नेमलीं गेलेलीं पहायला सांपडतात. हीं पुस्तके शिकवितांना अध्यापक त्या पुस्तकांतील विषयाचे स्वरूप विद्यार्थ्यांच्या कानी घालण्याऐवजीं लोकहितवादींबद्दल रूढ असलेल्या गैरसमजुतींना बळकटी येईल अशी भाषा वापरण्याचा मोह आवरीत नाहीत. चिपळूणकरांची टीका यथार्थ किती व चुकीची किंवा विपर्यासाची किती, याचे ज्ञान अध्यापक वर्ग विद्यार्थ्यांना करून देतो असें म्हणायचे जाले तर बराच विचार करावा लागेल.

चिपळूणकरांच्या टीकेचा निर्देश लोकहितवादींनीं चिपळूणकर वारल्यानंतर एकदा केला आहे. त्या टीकेला उत्तर देतां येण्याची शक्यताही त्यांनीं सूचित केली आहे.

परंतु, टीकाकार जिवंत नसल्यामुळे लोकहितवादींनी या शक्यतेचा फायदा घेण्याचें टाळलें.

सारांश, पुराणमताभिमाना लोकांचा अविचारी असंतोष विपळ्णकरांनीं प्रकट केला आहे. लोकहितवादींच्या प्राथमिक लेखनकालांतिल साक्षर समाजाचा पुराणमताभिमान, हें त्यांच्याबद्दलच्या असंतोषाचें व त्यांतून जन्मास येणाऱ्या गैरसमजुतीचें मूळ आहे.

सहज प्रवृत्तींचीं कांहीं

उदाहरणें

लहानपणींच लोकहितवादींच्या परोपकारबुद्धीचा अनुभव वडीलधाऱ्या मंडळींना येत होता. प्रौढ वयांत स्वतंत्र झाल्यावर आपल्या कमाईचा वराच अंश ते गोरगरिबांना मदत करण्यांत खर्चीत असतील हें त्यांच्या बालपणांतल्या परोपकारशीलतेवरून घ्यानांत येण्याला हरकत नाही. वॉईस मुन्सफ असतांना १८५५ सालच्या महापुढांत वाहून येणाऱ्या बुडत्या माणसांना वांचविण्याकरितां आपला जीव धोक्यांत टाकून त्यांनीं प्रयत्न केला, अशा विश्वसनीय आख्यायिका उपलब्ध आहेत. त्यांच्या अहमदाबाद येथील दिनचर्येची माहिती एका नामांकित गुजराथी लेखकानें आपल्या 'स्मरण मुकुर' नांवाच्या पुस्तकांत दिलेली आहे. सकाळीं साबरमती नदीवर स्नानास जातांना व येतांना

रस्त्यावर भेटणाऱ्या गोरगरिबांना पैशाची व रोगग्रस्तांना औषधाची मदत प्रतिदिवशीं करणें असा त्यांचा कधीही न चुकणारा नियम होता. योग्य विद्यार्थ्यांना फी-पुस्तकें पुरविणें, अशाच कित्येकांची आपल्या घरांत जेवण्या-रहाण्याची सोय करणें, असाही परोपकार जन्मभर चालू होता. एखाद्या गरिबाला भाऊबंदांनीं अन्यायानें लुबाडलें असल्यास त्याला एखादा लायक बुकील गाठून देऊन त्याची पूर्वस्थिति त्यास मिळवून देण्याची तरतूद लावणें, असेंही लोकहितवादींच्या परोपकाराचें एक अंग होतें. पुण्यास पेन्शन घेऊन राहून लागल्यावरही असा परोपकार मरेपर्यंत चालू होता असें सांगणारे लोक कालपरवांपर्यंत पुणें शहरीं भेटत असत. अशा स्वभावाच्या पुरुषानें इंग्रज वरिष्ठांना खूष करण्याकरितां इनाम कमिशनर या नात्यानें स्ववर्गीय जहागीरदार-इनामदारांची वतनें बुडविलीं असतील हें सकृद्दर्शनींच संभवत नाही. परंतु असा एक प्रवाद रूढ आहे. त्यांच्या इनामकमिशनमधील कित्येक हिंदी सहकाऱ्यांच्याकडे आपलीं वतनें वांचविण्यासाठीं लांचलुचपतींचा वशिला लावल्याचे प्रकार उघडकीस आल्यामुळे त्यांची सरकारांतून चौकशी झाली तेव्हां लोकहितवादीसंबंधांत अशांतला कोणताच आरोप सिद्ध झाला नाही; यावरून त्यांनीं वतनदारांना बुडविलें हा प्रवाद जन्मास आला असावा. शेवटच्या बाजीरावानें आपल्या बापाच्या

पक्षांतील लोकांचा एक नवाच वतनदार वर्ग निर्माण केला, त्यांतल्या पुष्कळ-जणांजवळ सनदांपत्रांचा भक्कम पुरावा नसल्याने त्यांची वतने इंग्रजकंपनीने हिरावून घेतलीं. त्यांचा बचाव करणे कुणासच शक्य नव्हते. ज्याची बाजू कागदपत्रांव्यतिरिक्त इतर पुष्कळशा पुराव्यामुळे बळकट होती, त्यांना इनामकमिशनच्या कारवाईतून लोक-हितवादींनी निभावून नेल्याची उदा-हरणे आहेत. "जे का रंजले गांजले । त्यासी म्हणे जो आपुले ॥" असा ज्यांचा स्वभाव असल्याने त्यांनी कुणाचे बुद्धि-पुरस्सर नुकसान केले असेल, ही कल्पना तर्कापुढे टिकणारी नाही व मुळांत खरीही नाही.

लोकहितवादी १८९२ सालीं वयाच्या ७० व्या वर्षी निवर्तले. आतां त्यांच्या मृत्यूनंतरचा काळ साठीच्या घरांत आला आहे. चिपळूणकरांबद्दलचा देशाभिमान सोडून लोकहितवादींच्या विचारांचे निरीक्षण केल्यास काय दिसते तें पहाण्याला हरकत नाही. लोकहितवादींना देशाभिमान नव्हता, असलाच तर तो अगदी हीनदीन होता, ते इंग्रजधार्जिण होते, त्यांनी स्वजन-द्रोहाने इंग्रजांची कृपा संपादन करून आपले कोटकल्याण वरून घेतले व इंग्रजांच्या स्तुतिपाठाप्रीत्यर्थ स्वजनाचा तेजोभंग करून इंग्रजांचे माहात्म्य वाढविले, पर्यायाने लोकांच्या स्वदेशा-भिमानाची उत्कटता कमी केली, त्यांच्यात बोलण्याप्रमाणे चालण्याचे

धैर्य नव्हते, असे स्थूल मानाने त्यांच्या-बद्दलचे कांहीं आरोप आहेत. त्यांमध्ये तथ्य किती हें तपासण्यापूर्वी त्यांचे चरित्र थोडक्यांत ग्रथित करायला हरकत नाही.

बालपण

१८२३ म्हणजे पेशवाई गेल्यानंतर अवघ्या पांच वर्षांनी पेशवाईशी निकट संबंध असलेल्या एका ब्राह्मण सरदा-राच्या पोटी लोकहितवादींचा जन्म झाला. वयाच्या ६ व्या वर्षी त्यांची मुज झाली व नंतर एका वर्षांनी ४ वर्षे वयाच्या मुलीबरोबर त्यांचे लग्न वडिलांनी उरकून टाकले. त्यानंतर ६ वर्षांनी म्हणजे १८३६ साली लोक-हितवादी पितृवियोगाच्या संकटांत सांपडले. वडिलांचे इनाम तहाहयात ठरवून इंग्रज सरकारने जप्त केल्यामुळे आर्थिक अडचणीशी टक्कर देण्याचा लोकहितवादींना प्रसंग आला. या काळांत त्यांचा विद्याभ्यास यथावकाश जोराने चालला होता. मुलाने इंग्रजी शिकू नये, असा घरांतील सर्वांचा आग्रह असताही लोकहितवादींनी सरकारी इंग्रजी शाळेंत १८४१ मध्ये प्रवेश केला. तीन वर्षांनी त्यांनी हुषार व होतकरू विद्यार्थी असा लौकिक मिळवून युरोपियन शिक्षणवरिष्ठांच्या शिफारशीने शाळा सोडली. याच सुमा-रास त्यांना सरकारांतून वर्षाचे २०० रु. मिळावे असा हुकूम झाला. परंतु या वर्षासनावर विसंबून रहाण्याऐवजी लोकहितवादींनी नोकरीत शिरून आपले

नशीब काढण्याचें ठरविलें. सरकारी हुकुमांत नोकरी केल्यास वर्षासिन बंद अशी अट होती. नोकरीमुळें साहजिकच हें वर्षासिन बंद झालें.

आयुष्यांतील ठळक घटना

१८४४ पासून १८७९ पर्यंत लोकहितवादी नोकरींत होते. प्रथम दरमहा ७७ रुपये पगारावर तर्जुमेकाराची (Translator ची) नोकरी होती. १८४६ सालीं त्यांची मुन्सफीची परीक्षा उतरली तरी १८५२ पर्यंत त्यांना मुन्सफीच्या जागेचा लाभ झाला नाही. १८५५ मध्ये मुन्सफी जाऊन सबअसिस्टंट इनाम कमिशनर या हुद्द्यावर नेमणूक झाली. १८५७ सालीं ते सब असिस्टंटचे असिस्टंट इनाम कमिशनर बनले. १८६१ सालीं इनाम कमिशनरचें काम बंद झाल्यामुळें दोन महिने त्यांना नोकरीवाचून रहावें लागलें. नंतर त्यांच्याकडे हिंदु-मुसलमान कायद्याचा मथितार्थ (Digest) तयार करण्याचें मुंबई हायकोर्टांत काम देण्यांत आलें. १८६२ मध्ये अहमदाबादेस, नंतर अहमदनगर येथें त्यांनीं असिस्टंट जिल्हा न्यायाधीश या नात्यानें काम बजाविलें. याच काळांत लोकहितवादी आणखी एका सरकारी नोकरीच्या परीक्षेंत यशस्वी झाल्यामुळें अँकिंग जज्ज, मुंबई स्मॉल काँज कोर्टांतील जज्ज याप्रमाणें कामें करतां करतां त्यांना अहमदाबादेस १८६६ मध्ये जाण्याची पाळी आली. तेथें त्यांनीं पुढें १८७६

पर्यंत उणींपुणीं अकरा वर्षे काढलीं. नंतरचीं तीन वर्षे त्यांनीं ठाणें-नाशिक येथें राहून आपली नोकरी पूर्ण केली.

लेखनव्यवसाय

लोकहितवादींना वृत्तपत्रें व ग्रंथ-संग्रहालये स्थापन करण्याचा नाद होता. जेथें जातील तेथें या दोन संस्था अस्तित्वांत येण्यासाठीं ते प्रयत्न करीत.

पुण्याचा ज्ञानप्रकाश आणि आज नगर वाचन मंदिर या नांवानें ओळखले जाणारें संग्रहालय या दोन्ही संस्था ह्यांच्याच उद्योगाचें फळ होत

हें सर्वविश्रुत आहे इंदुप्रकाशच्या जन्माशीं त्यांचा संबंध होता व तसेंच वृत्तवैभवाबद्दलही म्हणतां येईल. मात्र त्यांचा लेखनारंभ मुंबईच्या 'प्रभाकर' मधून झाला. त्यांच्याजवळ लोकांना सांगण्यासारखें पुष्कळ असल्यामुळें ते वृत्तपत्रांना लेखनसाहच्य पुरविण्याला नेहमीं सज्ज असत. इंदुप्रकाश आणि वृत्तवैभव यांमधून त्यांनीं प्रसिद्ध केलेले लेख 'निबंधसंग्रह' नांवाच्या पुस्तकांत एकत्र पहायला सांपडतात. त्यांच्या ज्ञानाची विविधता समजून घेण्याला हा निबंधसंग्रह उपयोगी पडल्याशिवाय रहात नाही. त्यांनीं प्रसिद्ध केलेलीं पुस्तकें एकूण ४० पर्यंत भरतील. नोकरी सुटून स्वस्थता लाभल्यावर लोकहितवादींनीं आपल्या नांवाचें एक मासिक १८८२ च्या

ऑक्टोबरांत सुरु केलें. नंतर ऐतिहासिक मजकूर जास्त देण्याच्या इच्छेने त्याला त्रैमासिकाचें रूप दिलें. १८८४ नंतर तें बंद पडलें. मासिक चालवितांना लोकहितवादींवर पुत्र, पत्नी इत्यादींच्या मृत्यूचे आघात एकामागून एक बसले. १८८४ अखेरच्या लोकहितवादींच्या अंकांतील पुढील मजकूर त्यांच्या विव्हल मनःस्थितीचा दर्शक आहे:-

“हें मासिक पुस्तक सुरु केल्यापासून पुस्तक प्रकाशकास अनेक ऐहिकोपाधींपासून अस्वास्थ्य व अशांति उत्पन्न होण्यासारखे जे कित्येक असह्य व्याप प्राप्त झाले ते सर्वास विदित आहेतच ! पुत्रपौत्र जायादीकांच्या समागमसुखाचा अनुक्रमें अंत होत जाणें ह्यापरतें मानवी प्राण्यास अस्वास्थ्य व अशांति उत्पन्न करणारें दुसरें काय आहे ? ईश्वराच्या हेतू-प्रमाणें सर्व गोष्टी घडतात ! त्याचीच इच्छा प्रमाण समजून विचारानें जीवास व्यर्थ ताप न होऊं देतां मनाची शांति व स्थैर्य हें कायम ठेवणें व गृहीत कृत्य पूर्ववत् उत्साहानें, अखंड व अव्याहत चालू ठेवून देशबंधूंची सेवा करणें यांसारखें दुसरें समाधानाला व विश्रंतीला कारण व स्थल नाहीं.”

या मासिकाची वर्गणी वार्षिक एक रुपया व पृष्ठसंख्या २० होती. पहिल्या वर्षी त्यांनीं पदरचे दोनशें रुपये खर्चून मासिकाचे १२ अंक पुरे केले. आपलीं पुस्तकें लोकांच्या वाचनांत यावी या

हेतूनें त्यांनीं एकदां सारींचीं सारीं पुस्तकें फक्त पोस्ट खर्च घेऊन लोकांस देण्याचा संकल्प वृत्तपत्रांतून पुकारला. परंतु जो अनुभव आला तो उत्तेजक नव्हता. उलट कित्येकांनीं भारी किंमतीचीं पुस्तकें फुकट देणारं तर पोस्ट खर्च घेण्याचा तरी लोभ कशाला हवा? अशा अर्थाचा लोकहितवादींशीं विनोद केला.

लोकहितवादींच्या लेखनाला प्रारंभ १८४२ मध्ये झाला. त्यांनीं हिंदुस्थानचा इतिहास (पूर्वार्ध) हें पुस्तक यावर्षी लिहून तयार केलें. परंतु छापण्याचा योग पुढें ३६ वर्षांनीं म्हणजे १८७८ सालीं आला.

पश्चिमेकडे उदयास आलेल्या सर्व शास्त्रांचें ज्ञान करून घेण्याचा त्यांना विलक्षण हव्यास होता. परंतु त्यांतल्या त्यांत इतिहास हा त्यांचा अत्यंत आवडता विषय असल्यामुळें त्याचें ज्ञान ते शेवटपर्यंत मिळवीत होते व लोकांना स्वतःच्या टिपणी जोडून सादर करीत होते.

त्यांनीं लेखनकार्य सुरु केलें तेव्हां पुस्तकें दुर्मिळ होती एवढेंच नव्हे तर त्यांची संख्याही अत्यल्प होती. पुण्याला हीं पुस्तकें हस्तगत करण्याची साधनें तेव्हां नव्हतीं. तरी ग्लोब नांवाच्या एका इंग्रजानें लिहिलेला हिंदुस्थानाचा इतिहास मिळवून त्याच्या आधारेणें त्यांनीं आपला मराठी इतिहास निर्माण केला. त्यांत दुसरा भाग आपल्या हयातीपर्यंतचा लिहून

तयार केल्याचा उल्लेख प्रस्तुत पूर्वा-
र्धाच्या प्रस्तावनेत आहे. परंतु तो
कधीच प्रकाशांत आला नाही. यानंतर
त्यांनी गुजराथ, सौराष्ट्र, उदेपूर, लंका
या देशांचे इतिहास प्रसिद्ध केले.
यांनाही इंग्रजी पुस्तकांचे आधार
आहेत. परंतु लोकहितवादींच्या टीपा
आणि परिशिष्टांतून इंग्रजी व देशी
राज्यांची केलेली तुलना हे भाग
उद्बोधक आहेत. टीपांचे व तुलनांचे
स्वरूप येथे स्थलसंकोचामुळे सविस्तर
विशद करणे शक्य नाही.

लक्ष्मीज्ञान

‘लक्ष्मीज्ञान’ हे त्यांचे छापून
प्रसिद्धीस आलेले पहिले पुस्तक
म्हणता येईल. ‘लक्ष्मीज्ञान’ म्हणजे
संपत्तिशास्त्र किंवा अर्थशास्त्र. यातील
शेवटचा शब्द कालान्तराने लोकभाषेत
रूढ झाल्यावर लोकहितवादींनी वाप-
रला आहे. परंतु जेव्हा त्यांनी हे
पुस्तक लिहिले तेव्हा त्यांना एका-
नामिकसरितां मराठी भाषेत नवा
शब्द ‘लक्ष्मीज्ञान’ असा योजावा
लागला. हे पुस्तक १८४९ सालां-
तले आहे. १८५० मध्ये यंत्रज्ञान
(भौतिक शास्त्रांच्या माहितीचे),
खोटी शपथ, भरतखंड पर्व, पुष्पवन,
ही तीन पुस्तके १८५१ मध्ये व पंद-
नामा १८५८ मध्ये याप्रमाणे लोक-
हितवादींची पुस्तके जगापुढे आलीं.
लोकहितवादींना नोकरींत शिरल्यावर
खोटी शपथ घेण्यापायी कित्येक सर-
कारी कामदारांना व साक्षीदारांना

तुरुंगांत जावे लागल्याचा देखावा दिसू-
लागला. यात नुसत अब्राह्मण नव्हते
तर पुष्कळ ब्राह्मणही होते. शपथ
घेऊन खोटी साक्ष देणारा अन्यायाचा
साहचकारी अर्थात् एक प्रकारे समाज-
द्रोही होय, अशा खात्रीची तळमळ
त्यांच्या शतपत्रांतून दिसणारी आहे.
या तळमळीनेच त्यांनी हे लहानसे
पुस्तक लिहून प्रसिद्ध केले. याच
मासल्याचे त्यांचे दुसरे पुस्तक लांच
खाण्याच्या पापासंबंधाचे आहे. आपले
धर्मशास्त्र आणि लोकव्यवहार अभ्या-
सीत असतां लांच घेणे हे पाप अशी
नीति त्यांत आढळली नाही. देवता,
गुरु अथवा राजा यांच्याकडे जायचे
तर रिकाम्या हातांनी जाऊ नये अशी
वचने नजराण्याच्या अर्थाचीं असलीं
तरी लांचाला संमति देणारी आहेत
असा त्यांचा ग्रह होऊन त्यांनी या
संबंधीचा तीव्र निषेध केला आहे.
पंदनामा हा मादी कवीच्या लोकप्रिय
सुभाषितांचा संग्रह असून पुष्पवन हे
त्याच कवीच्या गुलिस्तां नामक पुस्त-
काच्या आठव्या प्रकरणाचे मराठी
भाषांतर आहे. भरतखंड पर्वत हिंदु-
स्थानाचा प्राचीन इतिहास संक्षेपाने
सांगितलेला आहे. ही सारी पुस्तके
ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत छापलेलीं
होतीं.

१८६० पासून १८७० पर्यंतच्या दहा
वर्षांत लोकहितवादींनी निरनिराळ्या
वृत्तपत्रांना लेख पुरविण्याचा सपाटा
लावलेला दिसतो व या लेखांचा संग्रह

स्वतंत्र 'निबंधसंग्रह' या नावानें पुढें प्रसिद्ध झाला. याचीं पानें ११०० वर आहेत. स्वाध्याय आगमप्रकाश वगैरे पुस्तकें १८७० ते १८८० या काळांत लोकांसमोर आलीं. नंतर गुजरात, सौराष्ट्र वगैरे प्रदेशांचे इतिहास छापले गेले. मध्यंतरीं ऐतिहासिक गोष्टींचीं तीन पुस्तकें झालीं. यांच्या घर्तीवर पुढें मराठींत आणखी बरींच पुस्तकें लिहिलीं व छापलीं जाऊन अद्यापि हा प्रघात बंद पडलेला नाही. येथें त्यांच्या सान्या पुस्तकांचा आढावा देण्याचा उद्देश नसल्यानें बाकीचीं किरकोळ व प्रचलित विषयांवरील पुस्तकें सोडून 'गीतातत्त्व' या पुस्तकाचा मुद्दाम निर्देश करावासा वाटतो.

त्यांत ईश्वराच्या निष्ठेनें फलाशा सोडून माणसानें लोकोद्धाराचीं प्राप्ति कम करावीं असा लोकहितवादींनीं काढलेला निष्कर्ष आहे.

पुस्तक लहान आहे. गीतेच्या ७०० श्लोकांपैकीं १२१ श्लोक निवडून ते १८ प्रकरणांत विभागले आहेत. अर्वाचीन महाराष्ट्रांत निष्काम कर्मयोगपर गीतारहस्य असल्याचें प्रतिपादन करणारा एक ग्रंथ या नात्यानें त्याचें महत्त्व कुणासही कबूल करावें लागेल.

राजकीय मते

लोकहितवादींच्या शारीरिक व बौद्धिक जीवनाचा हा त्रोटक वृत्तांत आहे. आतां त्यांच्या विचारसरणीचें निरीक्षण करायला हरकत नाही. राजकारण, समाज, धर्म, उद्योगधंदे, व्यापार

अशा अनेक बाजू त्यांच्या लेखनांत आल्या आहेत. इतिहास म्हणून आज त्यांच्याकडे पहात असतां लोकहितवादींच्या दूरदृष्टीचें कौतुक नव्हे तर आश्चर्यही वाटतें. हल्लीं राजकारणांतील विचारप्रवाहावरून माणसांची थोरवी ठरविण्यांत येत असल्यामुळें प्रथम लोकहितवादींच्या राजकीय मतप्रणालीकडे लक्ष पुरविणें अवश्य आहे

या बाबतींत एक गोष्ट मुद्दाम ध्यानीं घेण्याजोगी आहे. ती ही कीं, देशाचें राज्य गेलें याचा लोकहितवादींना कधींच संतोष नव्हता. याचा पुरावा त्यांच्या 'शतपत्रें' नामक लेखसमुच्चयांत भरपूर आहे. हे लेख त्यांनीं 'प्रभाकर' पत्रांत लिहिले. १८४८ च्या प्रारंभीं त्यांना सुरुवात झाली व १८५० च्या अखेरीपर्यंत संपले असा अंदाज करतां येतो. कारण निबंधसंग्रहांतील पुनर्मुद्रणांत शेवटच्या लेखांच्या तारखा नमूद केलेल्या नाहीत. लेखांना प्रारंभ झाल्यानंतर थोड्याच अवधींत

लोकहितवादींनीं आपल्या देशाला पार्लमेंट लाभावे अशी अिच्छा व्यक्त केली आहे. पार्लमेंट मागण्याची चोरी नाही, असें लिहितां लिहितां १८४९ च्या एप्रिलांत त्यांनीं आपल्या देशाला स्वराज्य व स्वातंत्र्य मिळणारख असा मनांतला आशावाद निश्चयाच्या शब्दांनीं उघड केला आहे.

इंग्रजाहून हिंदी माणसें बुद्धीनें वर-चढ असूनही त्यांना आज परवशतेचें लज्जास्पद दैन्य भोगावें लागत आहे याचें कारण त्यांच्या निस्सीम अज्ञाना-शिवाय, आळसाशिवाय दुसरें नाही. हिंदुस्थानांत जेव्हां ज्ञान होतें तेव्हां स्वराज्य होतें, ऐश्वर्य होतें, परंतु अलीकडच्या दोन हजार वर्षांत ज्ञानाचें संवर्धन थांबलें. पुराणांतील जातिभेद, व्रतवैकल्यांचा पुंडावा यांविषयीं आवड लोकांत वळावून जगांत काय चाललें आहे, जगाच्या चढाओढींत आपलें स्थान आणि कर्तव्य कोणतें, यासंबंधांचा चौकसपणा ठार झाला. काल मुसलमानांनीं देश काबीज केला, तुड-वला, आज अंग्रज छातीवर चढून बसले, तरी लोकांना त्याचा विषाद नाही, उद्वेग नाही, असल्या सहनशील चेचाड वृत्तीमुळे स्वराज्य, स्वातंत्र्य हीं साफ बुडालीं व पारतंत्र्याचें दैन्य बोकां-डीस बसलें अशा अर्थीचीं मते लोक-हितवादींच्या अनेक लेखांतून पसरलेली आहेत.

ब्राह्मणनिंदेचीं कारणे

राजकीय दुर्दैवाची मीमांसा करीत असतां ब्राह्मण जातीवर लोकहित-वादींनीं अतिशय आवेशानें कोरडे मारले आहेत. त्याकडे लक्ष देऊनच चिपळूणकरांनीं आपलें लोकहितवादींवर टीकास्त्र जवळजवळ एक वर्ष चालू ठेवले होतें त्यांनीं हें टीकास्त्र सोडते वेळीं लोकहितवादींनीं ज्या काळांत ब्राह्मणांच्या निंदेचे लेख लिहिले तो

काळ व त्या काळांतील ब्राह्मणांची परिस्थिति यांचें भान बाळगलें नाही. या परिस्थितीचें चित्र लोकहित-वादींच्या लेखांतच सांपडणारें आहे. ब्राह्मण स्वतःला सर्वाहून श्रेष्ठ व सर्वांच्या गुरुस्थानीं समजतात. पण १८४८-५० या वर्षांत व त्यापूर्वीं या श्रेष्ठत्वाचें किंवा गुरुत्वाचें एकही लक्षण ब्राह्मणांच्या ठिकाणीं दिसत नव्हतें. शक्त पंथाचें नांव सांगून ब्राह्मण राज-रोसपणें दारू पीत होते; पवित्र-अ-पवित्र यांचा विधिनिषेध न बाळगतां ब्राह्मण पुजारी कसविणींच्या रांतील देवांची मजुरीनें सेवा करायला भीत नव्हते, देवळाच्या परिसरांतील जागा कसविणींना भाड्यानें दिल्या आहेत, अशीं कितीतरी उदाहरणें पुण्यास होती. परंतु ब्राह्मणांनीं त्यांत कांहीं भ्रष्टता आहे, असें कधींच मनांत आणलें नाही. कित्येक देवांचीं विशेषणें भांग्या, छिनाल, खुन्या, गौत्या अशीं अमंगळ, अभद्र असतांही ब्राह्मण त्यांची खंत बाळगीत नव्हते. त्यांचा एकच धंदा होता.

जे भटशास्त्री असतील त्यांनीं धनिक यजमान गांठून आपली तुंबडी भरणारीं व्रतें-अनुष्ठानें कर-ण्याची सल्लामसलत द्यावी, आणि सुखाचा परलोक गांठतां येईल, या कल्पनेला बळी पडून धनिक यज-मानांनीं त्याप्रमाणें व्रतानुष्ठानांत पैसा उधळवा. सदा सर्वकाळ यांच्यांत चर्चा काय, तर कोणत्या

व्रतानें कोणतें पुण्य साधून अंती पदरांत कोणतें फळ पडतें, या विषयाची ! देश-दरिद्रीरी कां झाला, देशाचें स्वातंत्र्य व स्वराज्य कसें गमावले, त्यांतून बाहेर पडण्याला कांहीं उपाय आहे कीं नाही हे प्रश्न त्यांच्या मनाला कधीं शिवत नव्हते.

देवळांतील पुराणें भाकड गोष्टींनीं भरलेलीं, ज्योतिष पहावें तर जातक, मुहूर्त, शकून असल्या निरर्थक गोष्टींनीं माणसाच्या कर्तृत्वाच्या स्वातंत्र्याला प्रतिबंध करणारे, भूगोलाकडे नजर टाकावी तर त्यांत भलतीं भलतीं वर्णनें, वैद्यक चाळावें तर आजच्या कालमानासमोर कोतें ठरण्यासारखें, रसायन, पदार्थविज्ञान असल्या शास्त्रांचीं तर दादच नाही; तथापि आपण सर्व विद्यासंपन्न आहों, अशी बढाई मिरवायचा चढेलपणा ब्राह्मणांच्या स्वभावांत ओतप्रोत आढळायचा; इंग्रज आले कुठून, त्यांचें सामर्थ्य कशांत आहे, इंग्रजांखेरीज आणखी जगांत किती समाज आहे; फार कशाला? हिंदुस्थानांतील प्रांतांच्या सीमा, दिशा, भाषा कशा, कोणत्या व किती आहेत, या प्रश्नांबाबत ब्राह्मणांच्या बुद्धींत कमालीचा अंधार पाहून लोकहितवादींच्या चित्तांत क्षोभ उठला व त्यांनीं या वर्गाची मूर्ख, पशु असल्या अपशब्दांसह हजेरी घेतली. हे ब्राह्मण हा जर समाजाचा गुरु, नेता, मार्गदर्शक, सारथी असेल तर त्यानें या शब्दाना सार्थ करणारी काम-

गिरी बजावली पाहिजे, असें लोकहितवादींच्या साऱ्या लेखांचें तात्पर्य सहज निघणारें आहे

व्यास, पाणिनि, पतंजलि, याज्ञवल्क्य इत्यादि प्राचीन विद्वानांचीं नांवें सांगून वेदांच्या अर्थशून्य पोपटपंचीनें विद्वानांच्या मालिकेंत घुसून आढ्यता सांगण्याची खोड ब्राह्मणांनीं टाकली पाहिजे व आज विद्वान ठरावयाचें असेल तर व्यास, वाल्मीकि पाणिनि, यास्क यांच्या प्रमाणें लोकांना सजान, जागृत करणारे नव्या नव्या विषयांवर ग्रंथ लिहिले पाहिजेत, असा उपदेश त्यांनीं ब्राह्मणांना केला.

दानशूरांना त्यांचें असें सांगणें होतें कीं, भिक्षुकाच्या चौपट्या फुगविण्या-ऐवजीं वृत्तपत्रें, छापखाने, ग्रंथसंग्रहालये, नव्या आधुनिक विद्या शिकविणाऱ्या शाळा स्थापन करण्यासाठीं आपलें द्रव्य उदार धनिकांनीं वेंचावें. त्यालाच खरें दान म्हणतां येईल व त्यांतच खरें पुण्य आहे. ब्राह्मणविषयक टीकालेख लिहिण्याच्या दिवसांत लोकहितवादींचें 'लक्ष्मीज्ञान' हें पुस्तक छापलें जात असल्यानें अर्थशास्त्राच्या कसोटीनें त्यांनीं ब्राह्मणांच्या व्यवहाराची परीक्षा करावी यांत नवल नाही. ब्राह्मणांचें काम अनुत्पादक कीं उत्पादक असा प्रश्न उत्पन्न करून ब्राह्मण वर्ग अनुत्पादक आहे, त्याला दिल्या जाणाऱ्या द्रव्याबद्दल प्रत्यक्ष फायद्याचा मोबदला कांहींच

मिळत नसल्याने या फुकटखाऊंना समाजाने मुळींच पोसू नये, असा निष्कर्ष अर्थशास्त्रदृष्ट्या लोकहितवादींनी पक्का केला व त्याचा उच्चार त्यांच्या लेखांतून झालेला आहे.

ब्राह्मण द्रव्यलोभाने धनिकांच्या पापकर्मांना उत्तेजन देतात असा एक लोकहितवादींचा ब्राह्मणांवर आक्षेप आहे. पाप कितीही गलिच्छ किंवा समाजघातकी असो, त्याच्या पारलौकिक परिणामांतून सुटण्याकरिता ब्राह्मणांच्या जवळ प्रायश्चित्ताचे लहानमोठे तोडगे सज्ज असतात, फक्त पातक्यांच्या द्रव्याच्या थैलीचे तोंड ऐसपैस उघडें असले म्हणजे झाले. ब्राह्मणांकडून भरभक्कम दक्षिणेच्या जोरावर प्रायश्चित्त घेतले की आपले चारित्र्य इहपरलोकीं स्वच्छ गणले जाण्याची शक्यता जाणून पापी वृत्तीच्या लोकांना आपली दुष्टकर्म करण्याविषयी धाक बाळगावा लागत नाही.

या सवलतीत आणखी एक सवलत ब्राह्मणांच्या अनुष्ठानाचे पुण्य विकत घेण्याची आहे. पापाच्या व्यवसायांत दंग रहाणारांनी ब्राह्मणांना निरनिराळ्या अनुष्ठानांत गुंतवून दक्षिणेने तृप्त ठेवले की, पापकर्त्याची जबाबदारी संपली, वाटेल त्या पापाचे परिमार्जन आपल्या अनुष्ठानाने करणाऱ्या द्रव्यलोभी तत्पर ब्राह्मणांना इतर सर्वांहून नीच कां समजू नये, अशा अर्थाचा रोकडा सवाल लोकहितवादींनी एका ठिकाणी विचारला आहे.

ब्राह्मणांका जो व्यवहार आपली लेखणी उचलण्याच्या वेळीं लोकहितवादींनी पाहिला, अनुभवला त्याला अनुलक्षून त्यांनी ब्राह्मणांची निर्भत्सना केली हे विसरून चालणार नाही. ब्राह्मणांनी जे करावे म्हणून लोकहितवादींनी कंठशोष केला तेच पुढे ब्राह्मण आपोआप करू लागले. आज वेदोक्त आणि पुराणोक्त अशा साऱ्याच कर्मांवर ब्राह्मणांनी तिलांजलि दिली आहे. परंतु लोकोद्धारक कार्याचा पुढाकार ब्राह्मणांनी मार्गदर्शक होऊन घ्यावा, ही लोकहितवादींची मनीषा त्यांच्या ह्यातीतच सफल होत असल्याचे त्यांना पहायला सांपडले. त्यांनी लेख लिहिले, त्यानंतर थोड्याच वर्षांनी विधवाविवाहाची चळवळ उदयास येऊन तिने सारा महाराष्ट्र खळवळून सोडला. ईश्वर निराकार, सर्व माणसे समान, अशा तत्वांचा प्रार्थना-समाज अस्तित्वांत आला, पुढे जोतीबा फुल्यांचा सत्यशोधक समाज निघाला, त्यांच्यामागून वेदाचे निशाण उभारून लोकांच्या धर्मव्यवहाराला नव्या मन्वंतराला शोभणारे नवे वळण लावू पहाणारा दयानंद-स्वामींचा आर्यसमाज जन्मास आला. ब्राह्मणांनी स्वार्थत्यागाच्या जोरावर नव्या शिक्षणसंस्था काढल्या; हळूहळू नव्या विद्येसंबंधी जास्त जास्त ग्रंथनिष्पत्ति होऊ लागली. ऋषींची परंपरा खूंटल्यावर प्राचीन काळीं प्रश्न पडला की, आतां विद्येची वृद्धि कशी होणार,

धर्मव्यवहाराचें नियंत्रण कोण करणार, लोकप्रगतीला चालना कोण देणार? त्याला देवाकडून उत्तर मिळालें कीं, ऋषि गेले म्हणून भिण्याचें कारण नाही. मनुष्यानें बुद्धिवादाला-तर्काला ऋषि समजून त्याच्या प्रेरणेनें जें इष्ट, उचित व अवश्य घाटेल त्याचा निःशंकपणें अंगीकार करावा. अशा रीतीनें वागल्यास लोकांच्या कल्याणाची परंपरा अखंड राहिल. लोकहितवादींनीं ही प्राचीन कथा पुढें एका ग्रंथांत लिहून " ऋषि गेले पुढें काय? " या चिंतेचें समर्पक निवारण केले आहे. ही कथा लिहितेवेळीं टिळक-आगरकर कॉलेजांतील विद्यार्थी होते; चिपळूणकरांची निबंधमाला नुकतीच गुंफली जाऊं लागली होती. कालमानाचें असें अनुसंधान बाळगून लोकहितवादींच्या १८४८-५० सालांतील विचारांचें परिशीलन केल्यास त्यांच्या नवयुगोचित मार्मिक दूरदृष्टी-बद्दल शंका रहाणार नाही

दैववादाचा दुष्परिणाम

दैववादानें अडाणी शहाण्या जनतेच्या चित्तावर पगडा बसविला आहे व तो उद्धारयत्नाच्या आड येत आहे, अशी लोकहितवादींची खात्री झाली होती. जन्मसिद्ध चातुर्वर्ण्य किंवा जातिभेद हा या दैववादाचा प्रबळ घटक असून कलियुगाचा सिद्धान्त या दैववादाचें यथेच्छ पोषण करीत आहे, या गोष्टी त्यांच्या अभ्यासांतून निसटलेल्या नव्हत्या.

राज्य कां गलें तर " उच्चैर्गच्छत्युपरिच दशा चक्रनेमिक्रमेण " अशा अर्थाचें उत्तर ठेवलेलें. जो ज्या जातींत जन्मास आला, त्याला त्या जातीच्या मार्गें लागलेल्या उद्योगाबाहेर निघण्याला सवड नाही, त्या जातींत जन्मास येणें हें दैवघटित आहे. त्याविरुद्ध तक्रार करण्यांत हंशील नाही. त्यानें आपल्या नशिबाला दोष देत आपल्या जातीची अवदशा मुकाट्यानें सोसावी. या दैववादानें समाजाच्या चिरफळाचा केल्या. समाजाचा एकोपा नाहीसा केला. बुद्धीचा पराक्रम खुंटविला. कलियुगाच्या थोतांडानें तर आपल्या अपकर्षाचा विचार करण्याची जरूरीच ठेवली नाही.

बौद्धमताचा परिणाम

या युगांत अपकर्ष व्हावयाचा असा जणूकाय निसर्गाचाच नियम आहे याचा विचार करीत असतां लोकहितवादींनीं कलियुगाची कल्पना बौद्धकाळांत निघाली असावी असा एक तर्क दिला आहे. प्राचीन ग्रंथांतून कृत, त्रेता, द्वापर, कलि अशीं नांवे आहेत. मग बौद्धकाळांत कलियुगाचा प्रादुर्भाव लोकमानसांत शिरून दृढ होण्याचें कारण दिसतें तें असें कीं, आईबाप व मुलें, नवराबायको, भाऊभाऊ, स्वामी-सेवक यांच्यांत बेबनाव होण्याचा प्रसंग बौद्धामुळें उत्पन्न झाला. बायकोला नवऱ्याच्या, मुलाला आईबापांच्या

भावाला भावाच्या, सेवकाला स्वामीच्या इच्छेविरुद्ध बौद्धधर्माची दीक्षा घ्यावीशी वाटल्यास कलह व्हावा हे स्वाभाविक आहे. यज्ञ, चातुर्वर्ण्य या समजुतीचे बौद्धांनी उच्चाटन चालविले होते. समाजातील श्रेष्ठकनिष्ठ हे भेद गेल्यास कोणत्या जातीतील व्यक्ति कोणत्या उच्चपदाला जाईल याचा भरंवसा उरला नाही. पुराणांतील कलियुगाच्या वर्णनांत हे सारे तपशील असल्यामुळे बौद्धांच्या प्रभावाशी पुराणकारांनी कलियुगाची सांगड घातली. लोकहितवादींनी प्राचीन ग्रंथांतील एका वचनाच्या आधारे जेव्हा लोक उद्योग सोडून आळशी बनतात तेव्हा कलिमातला असे समजावे, अशी कलियुगाची माहिती देऊन जेव्हा माणसे उद्योगशील होतात तेव्हा कृतयुग लाभते अशा त्याच वचनांतल्या अर्थाने कलि पळवून लावून कृतयुग निर्माण करण्याचा आशावाद लोकांना सांगितला. मनुष्य प्रयत्न करील तर देवाला मार्ग हटवील आणि जातिभेदाचे तट पाडून वाटेल तेवढी उन्नति गांठील अशा तऱ्हेच्या आशावादाच्या निरूपणांत त्यांनी मायावादाचाही समाचार घेतला आहे.

आपल्यातील फूट मोडावी, समाज संघटित व बलिष्ठ व्हावा, याकरिता श्रेष्ठ-कनिष्ठ भाव लयास नेणारी समता नांदावी; स्वऱ्या कर्तव्यगारीला अडथळा करणाऱ्या, आळसाला व द्रव्याच्या अपव्ययाला

उत्तजन देणाऱ्या धर्माच्या आणि रुढीच्या नांवावर खपणारे नानाविध भ्रम अंतरंगांतून झाडून टाकून लोकांनी देशपर्यटन करावे, नव्या विद्या, नव्या कला संपादाव्या आणि आपली सर्व तऱ्हेची गुलामगिरी-त्यांत राजकीय गुलामगिरी सुद्धा आली-नाहीशी करावी हा लोकहितवादींच्या ब्राह्मणनिंदेचा उद्देश स्पष्ट आहे.

राजकीय दास्यांतून सुटण्याच्या धोरणानेच त्यांनी लोकांना स्वदेशांत उद्योगधंद्याची, कारखान्यांची वाढ करण्याचा उपदेश चालविला होता. जेव्हा आगगाड्या, तारायंत्रे, गिरण्या यांचा हिंदुस्थानांत उपक्रम झालेला नव्हता तेव्हा स्वदेशीचा उपदेश व तोही इंग्रजांचे सामर्थ्य क्षीण व्हावे म्हणून लोकहितवादींनी करावा, ही गोष्ट आश्चर्य वाटण्याजोगी आहे. १८७१-७२ साली त्या. मू. रानडे यांनी हा विषय लोकांच्या गळीं उतरण्यासाठी विस्ताराने निवेदन केल्यावर स्वदेशीचे व्रत कित्येकांनी घेतले. पुढे १८९४ मध्ये या व्रताचा पुरस्कार एकदां सार्वजनिक सभेमार्फत झाला. १९०५ मध्ये वंगभंगाच्या क्षोभाने त्या व्रताला देशव्यापी स्वरूप आले. ह्या व्रताची आवश्यकता लोकांना पटून त्याची उत्कटता वाढली तेव्हा ह्या व्रताचा स्वीकार ज्या शब्दांनी आणि युक्तिवादाने लोकांनी केला त्याचे सार लोकहित-

वादींच्या तत्संबंधीं विवेचनांत दृष्टीस पडणारे आहे. इंग्रजांनीं विद्या (ब्राह्मण्य), शिपाईगिरी (क्षत्रियत्व) व्यापार (वैश्यत्व) असें त्रैवर्णिकत्व आपल्या हातीं राखून सर्व हिंदी जन-तेला शूद्र बनविलें तरीसुद्धां ब्राह्मणा-मध्ये स्पर्शास्पर्शविचार जाज्वल्य आहे त्यांना आपण ब्राह्मण म्हणून इतरांचा स्पर्श सहन होत नाही. अशा विघरणाच्या भरांत लोकहितवादींनीं म्हटलें आहे कीं, ब्राह्मणांनीं स्वतः-पुरता सोवळेपणा काय संभाळला असेल तो असो. देशाला राजकीय दास्याचा विटाळ न होऊं देण्याची स्रवरदारी घेतल्याचें अलीकडच्या इतिहासांत एकसुद्धां उदाहरण नाही. देशाचें कांही होवो, आपलें सोवळें व पोट चालावें एवढीच त्यांची दृष्टि आहे. आतां त्यांनीं हा मनाचा संकुचितपणा टाकून देश संपन्न कसा होईल याची काळजी वहावी. यावर उद्योगधंद्यांना मोठें भांडवल पाहिजे, तें कसें उभें करावयाचें या प्रश्नाला लोकहितवादींचें उत्तर आहे कीं, दागदागिन्यांत, ख्याली-खुशालींत, व्रतानुष्ठानांत लग्नसमारंभांत जो पैसा अनाठायीं जातो, तो जाऊं न दिल्यास भांडवलाची उणीव पडणार नाही. या बाबतींत त्यांचा कटाक्ष इनामदार, जहागीरदार व देशी राजे-रजवाडे यांच्यावर जास्त होता.

इंग्रजांच्या गुलामगिरींत आपण सदैव नांदावें, असें लोकहितवादींच्या मनांत कधींघ आलें नाही. तरी सुद्धां

ते इंग्रजधार्जिणे असा त्यांच्याविषयींचा प्रवाद वारंवार उच्चारला जातो.

त्यांनीं इंग्रजांची प्रशंसा वेळोवेळीं केली आहे व हिंदुस्थानांत इंग्रजांचें राज्य ही ईश्वराची कृपा होय, अशा अर्थाचीं विधानें त्यांच्या लेखांतून आहेत; परंतु, इंग्रजांचें राज्य ही ईश्वराची कृपा, या विधानाचा संदर्भ पाहिल्यास आपल्याला जागृत व सज्जान होण्याची संधि इंग्रजी राज्यानें मिळाली, ही ईश्वरी कृपा, असें त्यांचें मनोगत स्पष्ट झाल्याशिवाय रहात नाही. या संधीचा फायदा आपण घ्यावा आणि शहाणे होऊन इंग्रजांना येथून जायला भाग पाडावें, हा त्यांच्या मनांतला भाव मुद्दाम शोधावा असा संदिग्ध नाही, अगदीं उघडा आहे.

प्रत्येक कामांत इंग्रजाला शरण जाणाऱ्या लोकांची संवय त्यांना रुचत नव्हती; याचें प्रत्यंतर स्वाध्याय पुस्तकाच्या एका परिशिष्टांत आहे. कित्येक संस्थानिकांनीं इंग्रजांना कारभारी नेमलें, एका गुजराथी गिरणीमालकानें आपल्या मॅनेजराचें काम इंग्रजाला दिलें. याचा उल्लेख करून उठल्यासुटल्या इंग्रजांच्या तोंडाकडे पहाण्याची खोड अनिष्ट असें लोकहितवादींनीं इ - ज्ञांच्या नशिबाचें कौतुक करीत सुचविलें आहे. इंग्रज लोकांचें राज्य आज नाहीसें करावें असें कोणी म्हणत असल्यास त्याला लोकहितवादींकडून नकारार्थी उत्तर दिलें गेलें आहे व

यासाठी त्यांना दोष लावतां येणार नाही. नॅशनल निघाल्यानंतर काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांकडून इंग्रजांना 'चले जाव' असे सांगण्याची वेळ सुमारे ६० वर्षांनी आली. आपल्या अंगी आजकालच्या सर्वमान्य पद्धतीने राज्य चालविण्याची पात्रता आहे असा आत्मविश्वास उत्पन्न झाला की, आपण इंग्रजांचे वर्चस्व झुगारून देऊं असे लोकहितवादी सुद्धा म्हणत होते. तसा आत्मविश्वास वाटण्याची स्थिति लोकहितवादींच्या हयातींत नव्हती, हे जहाल समजल्या जाणाऱ्या 'केसरी'च्या अनेक लेखांतून दाखवितां येईल. यामुळे काँग्रेसच्या आधींच्या काळांत इंग्रजांना हिंदुस्थान सोडावे लागल्यास देशाचे नुकसान होईल, असा खणखणीत सूर त्यांच्या लेखांतून निघावा यांत विशेष तें काय आहे? परन्तु त्यांच्या मताचा विपर्यास आजवर चाललेला असल्यामुळे ते इंग्रजधार्जिणे होते हा प्रवाद कायम राहिला आहे. लोकहितवादी हे स्वराज्यवादी किंबहुना महाराष्ट्रांतलेच नव्हे तर हिंदुस्थानांतले पहिले स्वराज्यवादी होते. हिंदुस्थान देश आपल्या शहाणपणाने स्वराज्यसंपन्न होईल याबद्दल त्यांना शंका नव्हती व तसें मनोगत प्रकट करण्यालाही ते कचरले नाहीत, हे ध्यानांत बाळगल्यास त्यांच्यावरील इंग्रजधार्जिणेपणाच्या बृथारोपाचे निराळे खंडन नको. १८४८-५० या वर्षांत लोक शहाणे व्हावे असे लोक-

हितवादी ज्या अर्थाने म्हणत होते त्या अर्थाने लोक शहाणे होऊं लागल्याचा थोडासा अनुभव दृष्टीस पडतांच आपला देश लवकरच उन्नत होऊन साऱ्या आशिया खंडाचा पुढारीपणा पटकाविल, अशी त्यांच्या ध्येयवादाने उडी मारल्याचा दाखला त्यांच्या १८८० सालातील ग्रंथांतून सांपडतो. इंग्रज स्वेच्छेने स्वराज्याचे दान करतील, असा समज करून घेण्याइतके लोकहितवादी अडाणी नव्हते. हक्कांसाठीं भांडावे लागेल, कदाचित् लढावे लागेल व तसा परसंग आल्यास लोकांनीं भांडावे, लढावे; अन्याय सोसण्याचा मुर्दाडपणा दाखवू नये, असा लोकहितवादींचा आग्रह अनेक स्थळीं व्यक्त झाला आहे. प्राचीन काळी वेन, नहुष वगैरे उन्मत्त राजांचे लोकांनीं पारिपत्य केल्याची उदाहरणे त्यांनीं दिल्यामुळे स्वराज्यप्राप्ति व तिचीं साधनें याबद्दलच्या त्यांच्या कल्पना उलगडायला अवकाश लागत नाही. त्यांच्या लेखांतून राज्यशास्त्राचा जो ऊहापोह इतस्ततः आलेला आहे, त्या सर्वांचे संकलन येथें करणे शक्य नाही ते जगातील ऐतिहासिक व चालू राजकीय उत्क्रांति-उत्पाताचे निरीक्षण करून आपलीं मते बनवीत व सांगत असल्याच्या साक्षी त्यांच्या लेखांतून भरपूर आहेत.

समाजसुधारणा

समाजसुधारणेच्या बाबतींत आज जें परिवर्तन दृष्टीस पडत आहे, त्याच

तपशीलवार पुरस्कार त्यांच्या लेखांतून पहायला सांपडतो. बालविवाह, विधवा वपन असल्या गोष्टींचा तीव्र निषेध करून विधवाविवाह, प्रौढ विवाह, स्त्रीशिक्षण, स्त्रीस्वातंत्र्य, सर्व जातींची समानता, पतितपरावर्तन या कायचिं गौरवपूर्वक पुनः पुनः अट्टाहासाने त्यांनीं मंडन केलेले आहे. विद्या, शिपाईगिरी, व्यापारउद्योगधंदे व मोलमजुरी अशा चार मुख्य व्यवसायांचे चार समाज विभाग आहेत; ते जन्मावर अवलंबून आहेत, ही भावना सोडल्यास निरनिराळ्या जातीत बेटी-व्यवहार सुरू होईल, ही भीति व्यर्थ असल्याबद्दल लोकहितवादींनीं दिलेले उत्तर याच विषयात म. गांधींनीं व्यक्त केलेल्या विचारांशीं अतिशय जुळणारें आहे.

लग्नें हीं बुद्धीनें, सस्कृतीनें व रोजच्या रहाणीनें समान पातळी-वर असलेल्यांचीं होतात. सर्व जाती एक या सिध्दान्तानें व्यवहारांतून जातिभेदाचें प्रस्थ उठलें म्हणून वधूवरें एकमेकांच्या बौध्दिक व सांस्कृतिक उन्नतीविषयीं डोळेझांक करून लग्नें लावतील, अशी शक्यता वाटत नाही, असा म. गांधीचा खुलासा आहे. लोकहितवादींनीं जवळ जवळ असाच आशय लिहिलेला आहे:—“ब्राह्मणांनीं रामोशाची सोयरगत करावी काय? तर असें नव्हे.” साधारणतः असें कधींही होणार नाही. ते ब्राह्मणांतच बहुधा

सोयरगती करतील. ब्राह्मणाची सोयरीक मिळेल ती टाकून वळेंच परिटाचे घरांत शिरणें जरूर नाही. ज्या लोकांमध्ये जाती नाहीत त्यांज-मध्येही असें कोणी करीत नाही. ब्राह्मणांत देशस्थ, कोंकणस्थ, पळसे, कुडाळे, जौल, खिरस्ती, तिरगुळ, कराडे, किरवंत, शेणवी, असे भेद आहेत ते जाऊन परस्पर विवाहाची सरंहा मोकळीक असावी, असें म्हटल्यावरही लग्नें कशीं होतील याचें पुनश्च सांपडणारें स्पष्टीकरण असें आहे:—“बहुधा जो तो आपले जातीची आणि आपले देशाची मुलगी करील.. जरी प्रतिबंध नसला तरी दक्षिणचा रहाणारा गुजराथ्याची मुलगी करणार नाहीं हें उघड आहे.”

येथें लोकहितवादींच्या १८४८-५० या वर्षातील विचारांचा जास्तीत जास्त अनुवाद केलेला आहे. त्या काळांत विधवाविवाहाची वाच्यता होऊं लागली होती, बाला-वृद्धविवाह, अनेक पत्नी, बालविवाह यांना प्रतिबंध नव्हता. मुलांमुलींचें शिक्षण अगदीं कोवळ्या अंकुरावस्थेंत होतें. विद्यापीठांना फार अवकाश होता. स्त्रीस्वातंत्र्य, प्रौढविवाह हे प्रकार लोकदृष्टीच्या आटोक्यांतही नव्हतें अशा दिवसांत भविष्यद्रष्ट्या पुरुषा-प्रमाणें जें जें बोलून गेलें त्याची सफलता आजच्या दैनंदिन जीवनांत इतकी भरून गेलेली आहे कीं, तिचें लाबलचक वर्णन करण्याची जरूरी नाही. ज्यावेळीं इंग्रजांची तरवार व

राज्यतुणा ही हिंदुस्थानांत व अन्यत्र नवे नवे प्रदेश पादाक्रांत करीत होती, त्यावेळीं इंग्रजांचें राज्य आपल्या शहाणपणानें जाईल, आणि पार्लमॅटरी धर्तीचें स्वराज्य होईल हें भाकित लोकांनीं पाहून नये व दृष्टीम पडलें तर त्याची उपेक्षा करावा, कधीं विचार करावा लागलाच तर तें भाकित वेड्याचें बरळणें ठरवून लोकहितवादींना शक्य तेवढें उपहासावें हेंच त्या कालांतील एकंदर लोकस्थितीला गोभणारें होतें. लोक जसे धर्मश्रद्धेनें यात्रास्थानीं परचंड समुदायानें दरसाल जमतात तसें त्यांनीं ऐहिक अभ्युदयाच्या विचाराकरितां जमावें ही लोकहितवादींची कल्पना पुढें राजकीय, सामाजिक व औद्योगिक कार्यानिमित्त मूर्तस्वरूप पावली. प्रार्थनासमाज, सत्यशोधक

समाज, आर्यसमाज यांचा अवतार धर्मसुधारणेसाठीं आला.

जेव्हां यांपैकीं काहींच नव्हतें तेव्हां हें व्हावें, होईल असें निश्चयानें सांगणाऱ्या पुरुषाची थोरवी जोखण्याचा काळ आतां आला आहे. जो ज्ञानप्रकाश लोकहितवादींच्या प्रेरणेनें निघाला व जो त्यांनीं पहिलीं चार वर्षे चालविला, त्याला यंदा शंभर वर्षे झालीं. लोकहितवादींनीं हिंदुस्थान देश स्वराज्यसंपन्न होईल, असा निश्चित आशावादाचा अभिप्राय महाराष्ट्रांत जाहीर केल्यालाही यंदा शंभर वर्षे झालीं आहेत. या दोन कारणांसाठीं लोकहितवादींच्या पुण्यस्मरणाचें यंदा विशेष महत्त्व आहे.

जोतीबा फुले

जोतीबा फुले यांच्या कामगिरीचा विषय दिसायला सोपा असला तरी विवेचनाला कठिण आहे. आजच्या परिस्थितीने हा विषय कांहीसा कठिण केलेला आहे. जोतीबांनी भट-ब्राह्मणांना सडकून शिब्या देऊन लोक-जागृतीचा प्रयत्न केल्यामुळे ब्राह्मण-समाजामध्ये त्यांच्याविद्दल कित्येक हेव्यादाव्याच्या कल्पना वसत रहाव्या हे सरळ आहे. जोतीबांनी 'सत्य-शोधक' या नावाची एक संस्था स्थापन केली. तिचा त्यांच्या हयातीत फारसा उत्कर्ष झाला नाही. त्यांच्या पश्चात् ती संस्था अनेक वर्षे मृतप्राय झालेली होती. पुढे पुनः तिचे नांव ३० वर्षापूर्वी सातान्याच्या वाजूस ऐकू येऊ लागले. या संस्थेच्याद्वारे तेव्हा जे कार्य घडत होते, त्याचा रोख ब्राह्मण समाजाला शक्य त्या उपायांनी धुळीस मिळविण्याचा होता. ब्राह्मण समाजाला उपद्रव सोसावा लागला, परंतु त्या कार्यापोटी सामान्य लोकशिक्षणाचाही उद्योग जन्मास आला. म. गांधींच्या खुनाला एक ब्राह्मण तरुण जबाबदार असल्याची बातमी कळताच सातान्याच्या टापूत ब्राह्मणांच्या उच्चाटनाची जी लाट उसळली, तिच्यापर्यंत १८७३ साली स्थापन झालेल्या जोती-

बांच्या 'सत्यशोधक' समाजाचा धागा लावता येतो. अर्वाचीन महाराष्ट्राच्या इतिहासांत इतर थोर व्यक्तींबरोबर त्यांचा जो आदर करावयाचा तो त्यांच्या संस्थेने त्यांच्या पश्चात् जे प्रकार केले, अथवा खुद्द त्यांच्या विचारसरणीत जी न्यून आढळतात, त्याकरिता नाही, हे सांगायला नको. आपला समाज खालावलेला आहे, केवळ आर्थिक दृष्टीने नव्हे तर बौद्धिक दृष्टीनेही त्याची विलक्षण हलाखी आहे; अशा दुहेरी कंगालपणातून त्याची सुटका झाली पाहिजे, या संबन्धाची जोतीबांची तळमळ व तिला शोभणारी तडफेची क्रिया, ही त्यांच्या आदराची दोन कारणे आहेत.

ब्राह्मणद्वेष

जोतीबांचा जन्म १८२७ साली माळी जातीत झाला. १८२७ सालानंतरच्या स्थितीकडे लक्ष दिल्यास जोतीबांना फारसे शिक्षण घेतां येणे शक्य होते असे म्हणतां येणार नाही. तरी त्यांनी थोडेंसे प्राथमिक शिक्षण घेतल्यावर कांहीं वर्षे विद्यार्जन थांबून ते पुनः सुरू झाले. त्यांना वरेंवार्डिट समज लागल्यावर जेव्हां ते इंग्रजी राज्याने घडून येणाऱ्या सामाजिक परिवर्तनाचे

घोरण लक्षांत घेऊन विचार करू लागले, तेव्हा त्यांना ब्राह्मण वर्गाचा समाजांतील आणि सरकार दरबारांतील वरचढपणा दृष्टीस पडला.

एकाच अल्पसंख्य समाजानें वचस्व गाजवावें, सुख भोगावें आणि इतर बहुसंख्य जनतेला नुसतें डोकें वर काढायलाही सबड नसावी, हें विषमतेचें दारुण शल्य जोतीबांच्या हृदयांत खोल शिरून त्यांच्या वेदनांनी त्यांना बेचैन केले. ब्राह्मणांनी स्त्री व शूद्र या दोन्हीला कनिष्ठ कोटींत ढकलले आहे, त्यांना विद्येच्या प्रकाशापासून दूर ठेवले आहे, अर्थात् त्यांचा उद्धार केला पाहिजे, असें व्येय त्यांनीं स्वीकारले.

शिक्षणविषयक प्रयत्न

ध्येयाचें स्फुरण होतांच तदनुसार-क्रिया करून टाकणें हा त्यांच्या स्वभावाचा एक विशेष दिसतो. १८४८ सालीं त्यांनीं पुणे शहरांत मुलींची शाळा काढली व त्या शाळेमागोमाग अस्पृश्य मुलांची एक शाळा स्थापन केली. जोतीबांऐवजी दुसरा कोणी असतां तर त्यानें शहरांतल्या शिष्टांना बोलावून त्यांच्याशीं विचारविनिमय केला असता, आपल्या कार्याची शक्याशक्यता पाहिली असती, आर्थिक पाठबळ जमविलें असतें, परंतु जोतीबांच्या स्वभावाला अशी दिरंगाई सोसणारी नसल्यामुळे त्यांनीं झटकन् शाळा

अस्तित्वांत आणली. मुलींची शाळा पुढें ब्राह्मण मंडळींनीं अंगावर घेतली. अस्पृश्यांची शाळा कशीवशी चालू राहिली. या शाळेला कित्येक युरोपियन अधिकाऱ्यांची सक्रिय सहानुभूति असल्याचा निर्वाळा जोतीबांनीं आपल्या 'गुलामगिरी' पुस्तकांत दिलेला आहे. सरकारी शाळांतून अस्पृश्य मुलांना स्पृश्य मुले आपल्या शेजारीं वसू देत नसत, अशी माहिती शाळाखात्याच्या तत्कालीन अहवालांतून आहे. सरकारला सर्वांच्या समान दर्जाची सक्ति करणें शक्य नव्हतें. लोकांपैकींच कोणी समानतेच्या तत्त्वाची उठावणी केल्यास सरकारला ती हवी होती. जोतीबांच्या उद्योगाला युरोपियन अधिकाऱ्यांची सहानुभूति मिळाली ती यामुळेच, असें म्हणतां येतें. मुलींच्या शाळेनिमित्त २५० रु. च्या शालजोडीनें जोतीबांची सरकारांतून संभावना झाली.

मुलींची व अस्पृश्यांची शाळा हे जोतीबांनीं घडवून आणलेले चमत्कार आहेत. १८४८ च्या सुमारास या शाळा कुणालाही संभाव्य कोटींतल्या वाटणाऱ्या नव्हत्या. ब्राह्मणांनादेखील जेथें इंग्रजांनीं देऊं केलेल्या व इंग्रजी तऱ्हेच्या शिक्षणाचा तिटकारा होता तेथें अब्राह्मण समाज याबद्दल कितीसा उत्सुक असेल याची कल्पनाच करणें चांगलें.

ब्राह्मण हा पुढारलेला वर्ग, तो नवीन शिक्षणाच्या दिशेनें अगदीं

हळू पावले टाकीत होता, पण आपल्या मुलींना शिकवावे, या हिताचा स्पर्श त्यांच्या बुद्धीला उत्कटतेने झालेला नव्हता, अशा काळीं जोतीबांनीं मुलींची शाळा काढावी या त्यांच्या कृत्यांत अद्भुतपणाचा बंध खचित आहे. त्याहून अधिक अद्भुतपणा अस्पृश्यांच्या शाळेच्या बाबतींत दिसतो. मुलींच्या शाळेला लोकांचा विरोध होता, त्याहून जास्त अस्पृश्यांच्या शाळेबाबत झाला. द्रव्य आणि माणसें यांचे पाटबळ नसतां जोतीबांनीं हीं कार्ये उभीं केल्यानें त्यांना त्यांत सर्वस्व वेंचण्याची तयारी ठेवावी लागली व त्यांनीं नातेवाइकांचा व समाजाचा बहिष्कार सहन करून हीं कार्ये निष्ठेनें चालविलीं. त्यांच्या प्रस्तुत कार्यांत ब्राह्मण साहाय्यक होते, हे विसरून चालणार नाहीं.

अस्पृश्यांच्या शाळेंत शिकविण्याकरितां त्यांना एक ब्राह्मण शिक्षक मिळाला होता, परंतु त्याचा लोकांच्या छळापुढे टिकाव लागला नाहीं. तेव्हां ते काम जोतीबांच्या पत्नीनें अंगावर घेतले.

विचाराची दिशा

एकदां इंग्रजांच्या राज्याचा जोतीबांना द्वेष वाटत होता. त्यांच्या प्रेरणेनें ते मशस्त्र बडाळीचा विचार डोक्यांत खळवीत होते. हे विचार त्यांच्या डोक्यांत ब्राह्मणांनीं भरविले होते अशा अर्थींचे विधान त्यांच्या 'गुलामगिरी'

नामक पुस्तकांतील आत्मचरित्रपर भागांत आहे. उमाजी नाइकाला ब्राह्मणांनींच उठविले असा त्यांचा समज एका ठिकाणीं व्यक्त झालेला आहे. ब्राह्मणांच्या असल्या चिथावणीला जोतीबा बळी पडले नाहीत, याचें कारण त्यांनीं आपल्या भाषेंत मांगितलें आहे कीं,

मगळा समाज एकजिनसी व एकजूटीचा बनल्या-
शिवाय असल्या धाडसांत कांहीं हंशील नाहीं. समाज एकजिनसी करावयाचा तर त्यांतील जन्मसिद्ध जातिभेदाचीं भिंताडे जमीनदोस्त झालीं पाहिजेत. या भिंताडांचा मुख्य आधार ब्राह्मणवर्ग असल्यामुळे त्याला उखडणें हें पहिलें कर्तव्य आहे.

शाळाच्या प्रयोगानें ख्याति आणि मान-मान्यता पदरीं पडल्यावर तिच्या जोरावर त्यांनीं १८७३ सालीं सत्यशोधक समाज स्थापन केला. ईश्वर निराकार आहे. सर्व मनुष्ये ईश्वराचीं लेकरें आहेत. ईश्वराच्या प्रसन्नतेला मध्यस्थाची जरूरी लागत नाहीं. प्रत्येकानें आपले धर्मविधि स्वतः करावे. दुसऱ्याकडून विधि करून घेतल्यास त्याला कोणत्याही स्वरूपाचा मोबदला देऊं नये वगैरे अशीं सत्यसमाजाचीं कांहीं तत्वे आहेत. यांतलें पहिलें 'ईश्वर निराकार आहे' हें तत्त्वं पुढें बदललें. सत्यसमाजामार्फत विद्यादानाचेंही काम चालत असे व तेच ठळकपणानें दृष्टीस पडणारें होतें. आपलीं सत्ते लोकांच्या दृष्टीपुढे

वारंवार जात रहावीं म्हणून जोती-
वांच्या मित्रांनीं कित्येक नियतकालिकें
जन्मास घातलीं व चालविलीं, परंतु
तीं कधींच नांवारूपास आलीं नाहींत.
त्यांतलें एखादें आजही जीव धरून आहे.

आर्थिक हलाखी

जोतीबांचा निर्वाह चालविणारें
स्थायी स्वरूपाचें कसलेंच
साधन नव्हतें. मधून मधून कंत्राटें
घ्यावीं आणि त्यांत जें हातीं येईल
त्यावर चरितार्थ चालवावा, अशी
त्यांची रीत त्यांच्या चरित्रकारांनीं
लिहिलेली आहे. कंत्राटांत विशेष लाभ
होत नसला तरी आपल्या सार्वजनिक
उद्योगासाठीं त्यांचा त्याग सुरूच होता.

कंत्राटाच्या कामांत अब्राह्मणवर्गाचा
संबंध येत असल्यानें त्यांच्या हीना-
वस्थेंतून तो वर्ग कसा बाहेर पडेल
याचें चिंतन करणें ही त्यांची
संवय होती.

जोतीबा बुद्धिमान असल्यामुळें
त्यांनीं इंग्रजी भाषेचा चांगला अभ्यास
केला होता. इंग्रज लेखकांनीं हिंदुधर्म
व समाज याविषयीं लिहिलेलीं पुस्तके
वाचून त्यांनीं मनाशीं खूणगांठ पक्की
बांधून टाकली होती कीं,

ब्राह्मण हे परदेशांतून आलेले. त्यांनीं
मूळच्या भारतवासीयांना जिकून
त्यांना दास बनवून सोडलें. जोती-
बांच्या सान्या लिखाणांत हा सूर
भरलेला आहे.

व याबद्दल इंग्रज किंवा युरोपियन
संशोधकांना दोष दिला पाहिजे.

इंग्रजांनीं येथील जातिभेदाची जी
मीमांसा केली ती फुटीनें राज्यरक्षण
करण्याच्या हेतूची असो वा युरोपांतील
इतिहासाच्या अनुभवांतून प्रामाणिक-
पणें निघालेली असो, तिनें हिंदुस्थानांत
जातीजातीमध्ये जातिद्वेष उत्पन्न कर-
ण्याचें काम साधलें यांत संशय नाहीं.
जोतीबांच्या कवुलीप्रमाणें त्यांनीं अनेक
मिशनऱ्यांचीं पुस्तके वाचलेलीं होती.

इतिहास संशोधक इंग्रजांपेक्षां मिश-
नऱ्यांची हिंदी जनतेकडे पहाण्याची
दृष्टि निराळी होती. त्यांना आपल्या
धर्माचा प्रसार करावयाचा होता.
अशा धर्मप्रसाराला ब्राह्मणांकडून
अडथळा होत असल्यानें त्यांनीं इतर
समाजाच्या मनांत ब्राह्मणांविषयीं
वैर पेरण्याला मार्गेंपुढें पाहूं नये हें
उघड आहे.

इंग्रजांची भेदनीति

राज्यकर्ता इंग्रज हिंदुस्थानांतील
राष्ट्रीयत्वाची वाढ खुरटविण्यासाठीं
धडपडत होता. ब्राह्मण हा आधीं शिकून
शहाणा होऊन राष्ट्रीयत्वाची भाषा
बोलूं लागला, तेव्हां त्याच्या राष्ट्रीय-
त्वाला पायबंद लावण्याला ब्राह्मणां-
विरुद्ध इतर जाती अशी स्थिति राज्य-
कर्त्या इंग्रजाला अवश्य होती.

ब्राह्मणद्वेषाची मीमांसा

जोतीबांच्या लिहिण्यांत जी ब्राह्म-
णांची नालस्ती आहे ती इंग्रज मिश-

नरी व इंग्रज राज्यकर्ते यांच्या अनु-
वादाची आहे. त्यांच्या इतिहासनिव-
देनांत वस्तुस्थितीच्या अभ्यासापेक्षां
कल्पकतेचा खेळ अधिक आहे व
यामुळेच ज्ञानाच्या दृष्टीने त्यांचे
लिखाण दृष्टीआड राहिले. अवतारांच्या
कथांना जोतीबांनी दिलेले रूप आज
कोणीही अंगत्याने पहाणार नाही.
इतिहाससंशोधन हा त्यांचा मुख्य गुण
नसून स्वजातीच्या उत्कर्षाची तळमळ
यासाठीच त्यांची श्रेष्ठ पुरुषांत गणना
केली पाहिजे. त्यांनी लोकस्थितीच्या
परीक्षणांत ब्राह्मणांची जी हजेरी
घेतली आहे ती त्यांच्या बुद्धिवादाचा
कल समजण्यासाठी पहाण्या-
सारखी आहे. राज्यकारभारांत
जिकडे तिकडे ब्राह्मण भरले आहेत
व ते शहाण्या इंग्रजांच्या डोळ्यांत
धूळ टाकून आपला तळीराम गार
करीत आहेत, असा जोतीबांच्या सर्व-
लिखाणाचा मथितार्थ सांगता येतो.
राज्यकारभारांतले ब्राह्मण हे आपल्या
पराक्रमाने तेथे आहेत कां इंग्रजांच्या
कृपेने आहेत, याचा विचार जोतीबांनी
केला नाही. इंग्रजांच्या राज्यकारभा-
राला ब्राह्मण उपयोगी होता म्हणून
त्याची इंग्रजाकडे वरणी लागली.
इंग्रजाला ब्राह्मण मनापासून आवडत
नव्हता; पण जोवर इतर जाती
ज्ञानाने मागे होत्या तोवर ब्राह्मणाला
हाती धरण्याशिवाय इंग्रजाला गत्यंतर
नव्हते. इंग्रजांच्या अगतिकत्वाने जे
घडले त्याची नमती जबाबदारी ब्राह्मणां-

वर लादून विचार करणे हे न्यायाला
धरून व्हावयाचे नाही. ब्राह्मण
अधिकारी हाताखालच्या अब्राह्मणा-
कडून सेवाचाकरी घेतात या-
संबंधाची जोतीबांची टीका वरच्या-
सारखीच आहे. ब्राह्मणांच्या घरांत
आचारी-पाणके ब्राह्मण असतात व
त्यांना ब्राह्मण धनी वरोवरीच्या
नात्याने वागवीत नाही. अब्राह्मणांच्या
व्यवहारांत असेच प्रकार चालतात व
तसे चालणे स्वाभाविक आहे.
परंतु ब्राह्मण वर्ग मुळांतला भारतवर्षा-
तला नव्हे तो परदेशी, येथे जेता या
नात्याने येऊन आपले वर्चस्व स्थापून
राहिलेला अशी युरोपियनप्रणीत
कल्पना जोतीबांनी स्वीकारल्याने
ब्राह्मणांची प्रत्येक गोष्ट त्यांना विप-
रीत दिसू लागली. अधिकार व पैसा
यांचे दोष जसे ब्राह्मणांना तसेच इतर
जातींनाही बाधतात. ब्राह्मणांना ते
अधिक बाधतात व इतरांना त्याची
बाधा कमी होते असा जोवर अनुभव
नाहीं तोवर एकट्या ब्राह्मणांच्याच-
नांवाने खडे फोडण्यांत न्याय नाही.

शिव्या हे जागृतीचे एक साधन
बनलेले आहे. जोतीबांनी ब्राह्मण
हा प्रतिपक्षी कल्पून त्याला
शिव्या दिल्या. शिव्या द्यावयाच्या
असे एकदां मनाने घेतले म्हणजे
मनुष्य युक्तायुक्तता पहात बसत नाही.
हिंदी पुढारी स्वराज्यासाठी इंग्रजांना
शिव्या देत होते. ते कधी युक्तायुक्तता
पहात होते? मग जोतीबांनी ब्राह्म-

णांची निंदा केल्याबद्दल राग माना-
यचें कारण काय ; शिवाय ब्राह्म-
णांच्या तत्कालीन लोकोद्धारविमुख
प्रवृत्तीला जर लोकहितवादींमारखे
ब्राह्मणच कडकडून शिव्या देत होते
तर जोतीवांनीं त्यांचा अवलंब
केल्याबद्दल त्यांचा दोषी कां सम-
जायनें ? ब्राह्मणांचें महत्त्व एकाकाळीं
होतें, पण त्याचें कारण ब्राह्मण हा
ज्ञानदाता असंग्रही पुरुष होता हें होय.
ब्राह्मण हा जवळ फुटकी कवडी किंवा
धान्याचा एकही कण न बाळगतां
लोकसेवा करीत होता, तेव्हां तो
दाराशीं आल्यास त्याला जेवायला
चालणें म्हणजे पर्यायानें समाजाच्या-
मार्फत त्याचा योगक्षेम चालणें, यांत
कांहीं दोष नव्हता. परंतु ब्राह्मण जेव्हां
निरनिराळ्या धंद्यांत शिरून द्रव्यार्जन
व द्रव्यसंग्रह करूं लागला तेव्हां
त्याच्या महतीला ओहोटी लागली.
जुन्या ग्रंथांतून याचे अनेक दाखले
आहेत. इराण्याच्या हाँटेलांत वाटेल
तें खाऊन पिऊन पुनः जर ब्राह्मण
आपल्या पवित्रतेच्या आढ्यतेनें
इतरांना धिक्कारूं लागला, तर त्याची
पत्तराज बाळगण्याचा विनय इतरांनीं
कां बाळगावा ? अशा अर्थचे विचार
जोतीवांच्या वाङ्मयांत आहेत. द्रव्या-
र्जन करणारानें फुकट जेवणाची आशा
धरणें हें गैर आहे. ब्राह्मणाची मूळ
भूमिका सुटली यांतही आश्चर्य नाही.
संख्या वाढली व उपजीविकेचें साधन
जेवढेंचें तेवढेंच राहिलें म्हणजे इतर

नाथनाच्या मोहान ब्राह्मण सांपडावे
हें आश्चर्य नाही. परंतु स्वतःविष-
यींच्या पवित्रतेची व श्रेष्ठतेची ब्राह्म-
णांची भावना इतरांना अगदीं मंद-
पणानें एकदां डाचत होती ती इंग्रजांची
राज्यनीति आणि मिशनऱ्यांचा धर्म-
प्रसार यांच्या योगानें नीव झाली.

ब्राह्मण प्रतिगामी आहेत काय ?

ब्राह्मणांच्या दोषांचा विषय कितीही
उगाळला तरी येथेंच एक महत्त्वाची
गोष्ट सांगून टाकणें अवश्य आहे. ब्राह्म-
णांना प्रतिगामी म्हणण्याचा एक
शिष्टाचार अलीकडे झालेला आहे.
ब्राह्मण नव्या सुधारणांना विरोध
करतो या एकाच अंगाकडे लक्ष दिलें
जात असल्यामुळें हा आरोप उत्पन्न
झालेला आहे. ब्राह्मण सुधारणांचा
विरोध करतो असें नमून साराच
समाज विरोध करतो. एखादी अपरि-
चित घटना पुढें आली कीं तिला
बुजावें, तिला विरोध करावा हा स्वभाव
आहे. पण सुधारणांचा पुरस्कार कर-
णारांत ब्राह्मणच सांपडतात, याचें भान
ठेवलें पाहिजे. बौद्ध, जैन या धर्मांना
बळकटी ब्राह्मणांनीं आणिली. कालान्त-
रानें मुसलमानी आक्रमण या देशांत
होऊन धर्म बुडण्याचें संकट दिसतांच
भक्तिमार्गानें समाजाला वांचविण्या-
करितां जे पुढें आले ते प्रथम ब्राह्मणच
होते. अर्वाचीन काळीं इंग्रजांचें राज्य
झाल्यावर त्यांचो विद्या ग्रहण करून

नव्या मन्वंतराला उचित अशी समाज व्यवस्था सुचविणारांतही ब्राह्मणच अग्रेसर होते व आहेत. आजचा कोणताही समाजोध्दाराचा वाद घ्या. त्यांत ईष्येनें पडून प्राणाची पर्वा सोडणारे ब्राह्मण कमी नाहीत. गाधीवादांत ब्राह्मण आहेत, सोशलिस्टांत ब्राह्मण आहेत, कम्युनिस्टांत ब्राह्मण आहेत. सारांश कोणताही लोकोपयोगी नवा विचार पुढें आला कीं त्याचें स्वागत व आदर करणारांत ब्राह्मण अग्रेसरत्वानें निरंतर दिसत असल्यामुळें त्यांच्यावर प्रतिगामित्वाचा सरसकट आरोप करणें हें इतिहासाला व न्यायाला सोडून आहे, असेंच कबूल करावें लागेल.

ब्राह्मण मुळचे हिंदवासी नव्हत या कल्पनेचा पगडा जोतीबांच्या मनावर विलक्षण असल्यामुळें त्यांनीं इतिहासांतील घटनांची उपपत्ति कशी लावली आहे ती पहाण्यासारखी आहे. शिवाजीमहाराजांचा त्यांनीं पोवाडा रचून शिवरायाविषयींची आपली भक्ति त्यांनीं व्यक्त केली असतांही ब्राह्मणांनीं शिवाजी महाराजांकडून मुसलमानांचें राज्य बुडविलें, कारण मुसलमानी राजवटींत ब्राह्मणांच्या मिळकतीला गळती लागली होती. बौद्धांचा, जैनांचा ब्राह्मणांनीं पाडाव केला, मुसलमानांची तशीच गति केली व आतां ते इंग्रजी राज्याविरुद्ध खटपटी करीत आहेत. या समजुतीमुळें जोतीबांना पुण्यांत सार्वजनिक सभेच्या

विद्यमानें व नंतर काँग्रेसच्या पुढाकारानें सुरू झालेल्या चळवळीविषयीं उत्साह नव्हता. तथापि कांहीं आपत्ति आल्यास तिच्या प्रतिकाराला ते जनहिताच्या स्वाभाविक कळवळ्यामुळें सज्ज असत. १८७६ सालच्या दुष्काळांत ते गांजलेल्या लोकांना मदत करण्यास धांवले. विधवांना दुसऱ्या लग्नाची परवानगी नसल्यामुळें त्यांचें वांकडें पाऊल पडून गर्भ राहिल्यास त्यांच्या रक्षणासाठीं त्यांनीं एक संस्था काढली होती. सक्तीच्या मोफत शिक्षणाचेही ते कट्टे पुरस्कर्ते होते. या सर्व कामगिरीत त्यांची अस्पृश्यांच्या शिक्षणाची कामगिरी डोळ्यांत भरण्यासारखी व चिरस्मरणीय आहे.

लोकोद्दाराची तळमळ, स्वार्थत्याग, सच्चारित्र्य वगैरे गुणांमुळें त्यांच्या कामगिरीला अधिक उजळा यावा हें साहजिक आहे. म्हणूनच त्यांना प्राप्त झालेली 'महात्मा' ही उपाधि सार्थ ठरणारी आहे.

त्यांच्या कामगिरीचे परिणाम पाहूं गेल्यास जें दृश्य डोळ्यांसमोर येतें तें फारसें स्पृहणीय नाही. त्यांचा निराकार देव अब्राह्मण समाजाला कधींच मानवला नाही. महारमांग हे आपल्याच घराण्याचे अर्थात आपल्याच हाडामांसाचे या सिद्धान्तानुसार जोतीबा त्यांच्याशीं अन्नव्यवहार करायला सिद्ध होते; परंतु हा

सिद्धान्त अब्राह्मण समाजानें स्वीकारला असें म्हणवत नाहीं. लग्नादि संस्कार ज्याचे त्यानें करावे, या मताचाही अब्राह्मण समाजांत आदर झाला नाही; या संस्कारानें घडणाऱ्या गोष्टीची सामाजिक बाजू लक्षांत घेतल्यास ज्याचे त्यानें संस्कार उरकल्यास अनर्थ होतील. ही गोष्ट लक्षांत येऊनच कीं काय पुढें अब्राह्मणांत नवा भिक्षुकवर्ग निर्माण करण्याचा यत्न अस्तित्वांत आला. जोतीबांच्या शिकवणींतील जी गोष्ट अब्राह्मण समाजानें ग्रहण केली

ती म्हणजे ब्राह्मण जातीचा द्वेष.

परंतु जसजसा अब्राह्मण समाज सुविद्य व प्रबुद्ध होऊन देशहिताच्या मोठाल्या कार्याचा भार अंगावर घेईल, तसतसा हा द्वेष मावळत जाईल, अशी उमेद वाळगायला हरकत नाहीं. अब्राह्मणांच्या केव्हा केव्हां घडणाऱ्या अनुचित वर्तनावरून जोतीबांच्या कामगिरीला वट्टा लागत नाहीं. अर्वाचीन महाराष्ट्राच्या अनेक श्रेष्ठ विधात्यांमध्ये त्यांचें स्थान अढळ आहे.

रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर

रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांचा जन्म कोंकणांत म्हणजे इंग्रजी राज्याच्या संस्कारापासून कांहींशा दूरच्या जागी १८३७ मध्ये झाला. पेशवाईचा अंत होण्यापूर्वी सुमारे ५० वर्षे कोंकणच्या कित्येक ठिकाणी इंग्रजांचा प्रवेश झाला असला तरी ज्या भागांत भांडारकर जन्मास आले, त्या भागांत इंग्रजांचे राज्य पेशवाईनंतरच आले. तथापि त्याचा प्रभाव जसा मुंबई, पुणे या शहरीं दिसत होता, तसा तो कोंकणपट्टीत दिसू लागलेला नव्हता. कोंकणांत पेशवाईची स्थिति १८३७ सालीं अनुभवास येत असली तर नवल नाही. त्या स्थितीत मिळाले तें शिक्षण घेऊन पुढच्या शिक्षणाकरितां भांडारकर मुंबईस आले. सुमारे १०० मैलांच्या आंत असलेल्या ठिकाणाहून मुंबईपर्यंत येण्याला तेव्हां वरेच दिवस लागत असत. कारण आगबोटी त्या काळीं उदयास आलेल्या नव्हत्या. विलायतेंतून पहिली आगबोट १८४२ सालीं मुंबईस आली. पण कोंकणपट्टीचा प्रवास आगबोटीनें करण्याचे दिवस पुढें बऱ्याच वर्षांनीं आले. भांडारकरांचा प्रवास मचव्यांतून झाला. त्यांचे वर्णन त्यांनीं एकदां प्रसंगपरत्वेन केलेले असल्याने त्या काळच्या प्रवासांनील अड-

चणी लक्षांत येण्याला तें वर्णन उपेयोगी आहे. मुंबईस थोडीं वर्षे काढल्यावर भांडारकरांना पुण्यास जाऊन आपले विद्यापीठाचे शिक्षण पुरें करावे लागले. तेव्हां वरच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांना खालच्या वर्गांना शिकवावे लागे आणि आपण स्वतंत्रपणे जो अभ्यास केला असेल, त्याचाही आढावा वरिष्ठांना सादर केला पाहिजे असा तेव्हां शाळाखात्याचा एक नियम होता. त्या नियमास अनुसरून भांडारकरांनीं जे अहवाल लिहिले आहेत, ते त्यांनीं पुढें ज्या कार्यात आयुष्य घालविलें आणि लौकिक मिळविला त्याची साक्ष देणारे आहेत. भांडारकरांना संस्कृत विद्येची गोडी लागून त्यांनीं विद्यार्थिदशेत ज्या ग्रंथांचें अध्ययन केले, त्या ग्रंथांच्या संस्कृत परंपरेतील प्रौढीकडे पहातां भांडारकरांच्या अभ्यासाचे आश्चर्य वाटल्याशिवाय रहात नाही. भांडारकरांची १९१४ सालीं मासिक मनोरंजनच्या संपादकांनीं एक मुलाखत छापलेली आहे.

आमच्या वेळच्या विद्यार्थ्यांना आपले कांहीं मिशन आहे, असे वाटत होते. लोकांच्या पैशाने मिळणाऱ्या शिक्षणाची फेड करण्याची जबाबदारी आपल्यावर

-आहे, अद्या जाणिवेनें तेव्हां विद्यार्थी अभ्यास करीत असत.

असा आशय त्या मुलाखतीत भांडारकरांनीं व्यक्त केला आहे. भांडारकरांनाठीं संस्कृत विद्येचें पांग फेडण्याचें मिशन विधात्यानें योजलेलें होतें. तें मिशन यथोचित सफल होईल अशी तयारी त्यांनीं विद्यार्थीदशेंत चालविल्याचें मंदर आढाव्यावरून दिसून येतें.

नवीन सरदारांचा वर्ग

१८६१ सालीं मुंबई विद्यापीठाचे पहिले पदवीधर बाहेर पडले. भांडारकर त्यांतले एक पदवीधर होत. त्या वर्षीच्या पदवीदानसमारंभांत गव्हर्नर, साहेबांनीं आपण एक नवीन सरदारांचा वर्ग निर्माण करीत आहों, हा वर्ग तरवारबहादुरांचा नसून विद्याधुरीणांचा आहे, या वर्गनिं आतां आपलें ज्ञान वाढवून त्याचा प्रकाश जनतेला पुरवावा अशा अर्थाचा उपदेश करून या नव्या पदवीधरांना त्यांच्या भावी कर्तव्याची दिशा समजावून दिली. या पदवीधरांत रानडे होते. रानडे व भांडारकर या जोडीनें अर्वाचीन भारतीय इतिहासाला जें नवें वळण लावलें, ते सदैव संस्मरणीय आहे. रानडेयांनीं देशहिताच्या अनेक शाखांचा भार आपल्या अंगावर जन्मभर वाहिला. तो हलका व्हावा म्हणून भांडारकर वन्याच शाखांत त्यांच्या जोडीनें काम करीत होते. परंतु भांडारकरांचें स्वरें

कार्य प्राचीन विद्येच्या क्षेत्रांतलें आहे. विद्यार्थ्यांना इंग्रजींतून शिकवीत असतां त्यांना इंग्रज किंवा युरोपियनांनीं लिहिलेलीं व्याकरणाचीं पुस्तके उपयोगी नाहींत असा अनुभव आल्यामुळे त्यांनीं संस्कृतचीं शालोपयोगी पुस्तके लिहिलीं. १८६३ मध्ये त्यांचें पहिलें पुस्तक प्रकाशांत आलें व तें आजच्या शिक्षणक्रमांत मागासलें असलें तरी त्यांतील विषयव्यवस्थेची कुशलता व उपयुक्तता कबूल करणारे लोक आजही भेटतात. त्यांचीं पुस्तके दोन आहेत व सुमारे ६० वर्षांनीं महाराष्ट्रानें याच पुस्तकांच्या साह्यानें संस्कृतचा परिचय करून घेतला, ही गोष्ट स्वयंसिद्ध आहे. यांत अभ्यासाकरितां निवडलेले संस्कृत ग्रंथांतील उतारे भांडारकरांच्या प्रगमनशील विचारसरणीचे द्योतक असल्यानें त्यांवर टीका करणारे कित्येक जुने शास्त्री केव्हां केव्हां भेटत असतात. परंतु त्या पुस्तकांची पकड असल्या टीकेमुळे गिथिल झाली नाहीं त्या पुस्तकांनं पूर्वीच्या पुस्तकांना हाकलून लावलें, इतकेंच नव्हे, तर नव्या पुस्तकांची मात्रा चालू दिली नाहीं.

संशोधन कार्य

विद्यार्थी असतांनाच भांडारकर जुन्या विद्येची युरोपियन विद्वानांनीं केलेली चर्चा वारकाईनें पहात होते. १७७५ मध्ये उपनिषदांचें पशियन भाषांतर युरोपांत जाऊन संस्कृत-विषयीं तिकडील विद्वानां जिज्ञासा उत्पन्न झाली. इकडे वारन हेस्टिंगच्या

कारकीर्दींतोल संर विल्यम जोन्स-
सारख्या विद्योपासकांनी संस्कृत भाषे-
तील सौंदर्याचा युरोपियन जनतेला
परिचय करून देण्याला सुरुवात केली
होती. युरोपियन पद्धतीनें संस्कृत
वाङ्मयाचा चिकित्सा येथेही सुरू झाली
होनी. बंगालची एशियाटिक सोसा-
यटी, मुंबईतील तसलीच संस्था यांच्या
द्वारे भारतीय इतिहासाचीं गूढें उक-
लण्याची क्रिया अस्तित्वांत आली
होती. भांडारकरांच्या आधीं या विष-
याकडे डॉ. भाऊ दाजी लाड, बाळ-
शास्त्री जांभेकर, विश्वनाथ नारायण
मंडलिक यांनी या क्रियेला हातभार
लावला होता. परंतु युरोपियन विद्व-
त्तेचा दरारा कमी झालेला नव्हता.
युरोपियन हा जसा रणांगणांत अजिंक्य,
तसा विद्वत्तेच्या क्षेत्रांतही अजिंक्य,
अशी कल्पना रूढ होनी. त्यांची संशो-
धनक्षेत्रातील पुरावा गोळा करण्याची,
त्याची परीक्षा व जुळणी करण्याची
पद्धति अशी कीं, तिच्याशीं जगडण्याचें
सामर्थ्य भारतीय विद्वानांत सांपडा-
यचें नाहीं. त्यांतून युरोपियन विद्वान्
हा राज्यकर्त्यांच्या जातीचा, अर्थात्
त्याचा पाडाव म्हणजे राज्यकर्त्यांचा
उपमर्द, असल्या भावड्या समजुती
शोध्याफार प्रमाणांत रूढ होत्या. त्या
काळांत भांडारकर या क्षेत्रांत उतरले.
त्यांनीं युरोपियन चिकित्सापद्धति आत्म-
सात केल्यामुळें युरोपियन पंडितांना
भांडारकरांच्या संशोधनाची सहज वास-
लात लावून मोकळे होण्याची शक्यता

उरली नाहीं. हळूहळू युरोपांत त्यांच्या
विद्वत्तेची ख्याती पसरून तिकडील
विद्यापीठांनीं त्यांचा सन्मान आरंभला.
१८७७ सालीं येथील सरकारनें त्यांना
युरोपांतील प्राच्यविद्यापरिषदेला
हिंदी विद्वत्तेचा प्रतिनिधि या नात्यानें
पाठविलें. तथापि हिंदी सरकारला व
मुंबई विद्यापीठाला त्यांचा सत्कार
करण्याची बुद्धि फार उशिरां झाली.
विद्यापीठांतून बाहेर पडल्यावर प्रथम
त्यांना सरकारी हायस्कूलवर प्रमुख
अध्यापक म्हणून नेमण्यांत आलें.
त्यानंतर त्यांची संस्कृतचे दुय्यम प्रोफे-
सर म्हणून नेमणूक झाली.

विद्वत्तेनें भांडारकरांच्या जोडीस
न वसण्याच्या योग्यतेचा इंग्रज त्यांच्या-
वर ठेवलेला होता. याविषयीं वृत्त-
पत्रांतून चर्चा झाली, परंतु साम्राज्य-
मदाच्या सरकारवर या चर्चेचा
परिणाम घडला नाहीं. प्रोफेसर
असतांनाच त्यांना ठिकठिकाणचीं
हस्तलिखित ग्रंथभांडारें तपासण्याची
कामगिरी दिली गेली. या काम-
गिरीचे भांडारकरांनीं लिहिलेले अह-
वाल त्यांच्या सूक्ष्म संशोधनवृत्तीची
ओळख करून देणारे आहेत. आपण इंग्र-
जांहून गुणांनीं वरचढ ठरलों तर, उत्त-
मच; पण त्यांच्या बरोबरीचे निश्चित
आहों असें जगाच्या निदर्शनास आणून
देण्यासाठीं झटणारांपैकीं भांडारकर हे
एक पुरुष होते. अध्ययनाला वाहून
घेतल्यामुळें सार्वजनिक चळवळींमध्ये
आघाडीच्या पुढान्यांत ते चमकले

नाहोत, तथापि त्यांना प्राप्त झालेल्या वजनाचा फायदा त्यांनीं अनेक लोकोपयोगी संस्थांना दिल्याचें विश्रुत आहे. विद्वत्तेच्या क्षेत्रांत ते अग्रणी होते. पण हे क्षेत्र लोकांच्या डोळ्यांत एकदम भरणारें नाहीं. जेथें विद्वत्तेचें साह्य सार्वजनिक चळवळींना अवश्य होतें तेथें तसें साह्य केल्याचीं दोन उदाहरणें प्रसिद्ध आहेत.

समाजसुधारक

१८७० सालीं पुण्यास शंकराचार्यांच्या पुढारीपणानें जो विधवाविवाहाच्या सशास्त्रतेसंबंधीं वाद झाला, त्या वादांत विधवाविवाह पक्षातर्फे शास्त्रवचनें काढून देण्याचें काम भांडारकरांनीं केले. १८९८ सालीं समतिवयाच्या कायद्यानिमित्त जें रण माजलें, त्यांत कायद्याला जुन्या शास्त्राच्या आधारें पाठिंबा देणारांत भांडारकर होते. पहिल्या वादाच्या परिणामीं शंकराचार्यांनीं जाहीर केलेल्या बहिष्काराचें मुदर्शन त्यांच्यामार्गे लागलें. दुसऱ्या वेळीं त्यांचा अनेक प्रकारें पाण-उतारा करण्यांत आला व एका सभेच्या वेळीं त्यांच्यावर दगडफेकही झाली. याच मुमारास त्यांच्या मुलीच्या पुनर्विवाहाचें प्रकरण लोकांसमोर होतें. या दिवसांत लोकप्रिय पक्षाकडून होणाऱ्या निदेमुळें, ते विद्यापीठाचे व्हाइस चॅन्सेलर असतां विद्यार्थ्यांनीं त्यांच्यावर कागदाचे बोळे फेकून त्यांच्याबद्दलचा अनादर व्यक्त केला. परंतु त्यामुळें भांडारकरांनीं आपल्या समाजसुधारणा-

विषयक क्रियाशीलतेला खंड पडूं दिला नाहीं. ते नेहमीं म्हणत असत कीं, जेवढीं दलित्यांचीं कार्ये (डिप्रेस्ड काॅजेस) असतील तेवढी आपण आनंदानें, उत्साहानें स्वीकारलीं पाहिजेत. ह्याप्रमाणें त्यांनीं अखेरपर्यंत आपलें वर्तन ठेवले होतें. त्यांचें १९२५ मध्यें देहावमान झालें

जेत्यांचा जितांवर परिणाम

जित राष्ट्रांतील जनतेच्या उन्नतीला जबरदस्त अडथळा आत्मविश्वासाच्या अभावाचा होत असतो. ज्यांनीं आपल्याला जिकलें, ते आपल्याहून सर्व बाबतींत श्रेष्ठ, त्यांच्यापुढें आपली कोणतीही मात्रा कुठेंही चालायची नाहीं, अशी जितांमध्ये निराशा पसरली की, त्यांना डोकें वर काढण्याची हिंमत होत नाहीं. स्वातंत्र्याच्या हानीबरोबरच अशी निराशा जितांच्या ठिकाणीं बळावते व जेते त्या निराशेचा न्हास न होऊं देण्याच्या युक्त्या काढीत असतात. संस्कृत विद्या वस्तुतः आमची, पण तिचा अभ्यास इंग्लंडांत, फ्रान्सांत, जर्मनींत व्हावा, वेदग्रंथ प्रथम तिकडे छापले जावे, याचें आश्चर्य वाटून असलीं कामें युरोपियनांनीं करावीं, त्यासाठीं लागणारा वकूब आपल्यांत नाहीं, ह्या सामान्य जनतेमध्ये पसरलेल्या कल्पनेला धक्का मारण्याचें काम कोणी तरी एकदां करावयास हवें होतें. भांडारकरांनीं ग्रंथप्रकाशनासारखीं

अवाढव्य खर्चाचों कामें अंगावर घेतलीं नाहींत व तशी त्यांना गरजही नव्हती. जेथें सारी वेदसंहिता स्वरासहित बिनचूक तोंडपाठ म्हणून दाखविणारांची टंचोई नव्हती तेथें वेदांच्या मुद्रणाचा प्रचंड खर्च करण्याची गरज कां वाटावी? भांडारकरांना येथें थोड्याशा श्रमानें व खर्चानें हवी ती ग्रंथसामग्री मिळवितां येत होती, त्यांनीं अशा सामग्रीच्या जोरावर संशोधनाचें काम हातीं घेतलें. तें घेतल्यावर थोड्याच अवकाशांत येथें सरकार-मार्फत व स्वतंत्रपणें संस्कृत ग्रंथ छापले जाऊं लागले. शंकर पंडुरंग पंडितांनीं 'वेदार्थयत्न' आरंभला. काशिनाथ त्रिवक तेलंगांनीं लॉरिसर आणि वेवर या महापंडितांना झोडपून गीता व रामायण हीं अनुक्रमें बायबल व होमरच्या पूर्वीचीं व भारतीय प्रतिभेचीं स्वतंत्र फळें होत, असें पटविण्याचा विक्रम गाजविला. हा भांडारकरांनीं युरोपियनांशीं बुद्धीच्या व अभ्यासाच्या भूमिकेवर यशस्वी सामना करतां येतो असा आत्मविश्वास निर्माण केल्याचा परिणाम समजावा लागतो.

हे आत्मविश्वासाचें कार्य डोळ्यांत भरणारें नसतें, किंबहुना तें घडत असतां लक्षांतही येत नाहीं. आपण जेत्यांसारखेच मनुष्य आहों व जेत्याला जें साधतें तें मनुष्य आहों म्हणून थोड्याशा कदाचित् विशेष प्रयत्नानें आपल्यासही साधतें असा आत्मविश्वास एकदां उत्पन्न झाला

कीं मग उन्नतीची मजल मारायचा जितांना हुरूप चढतो.

भांडारकर विद्येच्या पदवीसाठीं युरोपांत गेले नाहींत; तथापि त्यांच्याहून इंग्लंडचा एखादा फाटका साहेबसुद्धां वरचढ असल्याची जाणोव भांडारकरांच्या वरचा दर्जा त्याला बहाल करून तेव्हांचें सरकार जनतेला करून देत होते. विद्वत्तेच्या बळानें भांडारकरांनीं युरोपांतील पदव्या आपल्यापुढें ओढून आणल्या व या विषयींचा न्यूनगुंड (इन्फिरिअॅरिटी काम्प्लेक्स) कमीकेला.

महाराष्ट्राचा इतिहास

भांडारकर १८९३ सालीं डेक्कन कॉलेजमधून सेवानिवृत्त झाले. त्याच वर्षी तेलंगांच्या मृत्यूमुळं विद्यापीठाच्या व्हाइसचॅन्सेलरची जागा त्यांना लाभली. या जागेवर आलेले ते मुंबई प्रांतांतील पहिले भारतीय होत. सरकारी नोकरींत असतां त्यांनीं केलेल्या लेखनाचा विस्तार प्रचंड आहे.; तसेंच त्या लेखनांत विविधत्वही आहे. मुंबई इलाख्याचे गॅझेटियर तयार करण्याचें काम निघाल्यावर दक्षिणचा-प्राधान्यानें महाराष्ट्राचा इतिहास लिहिण्यासाठीं सरकारतर्फे त्यांची निवड झाली.

या इतिहासांत अत्यंत प्राचीन काळापासून महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे वागेदोरे गोळा केलेले असून मुसलमानी आक्रमणापर्यंतच्या इतिहासाची चौकट नि णि केलेली आहे. तो इतिहास प्रसिद्ध झाल्या-

नंतरच्या काळांत नवीं ऐतिहासिक साधनें उजेडांत आला. महाराष्ट्राच्या विभागांचे कमी अधिक इतिहासही लिहिले गेले. परंतु भांडारकरांचा इतिहास अद्यापि गतार्थ झालेला नाही.

त्यांच्या चौकटीची लांबीरुंदी किंवा एकंदर आकार बदलण्याचा प्रसंग झालेला नाही. त्या चौकटीतील तपशिलांत भर टाकणें किंवा क्वचित एखांदा तपशील दुरुस्त करणें यापेक्षां नव्या साधनांना विशेष कांहीं करतां आलेले नाही. पुरावा समोर आला की, त्यांचा पूर्वापार संदर्भ पाहून आपले निर्णय त्या पुराव्यानें दिसणाऱ्या मर्यादेतच करावयाचे असा भांडारकरांचा स्वभाव होता. पुराव्याच्या मर्यादेचें अतिक्रमण होऊं घावयाचें नाही, शंका असेल तर त्या मर्यादेच्या आंत दहा पावले मागे रहावयाचें, परंतु वाचकांची दिशाभूल करावयाची नाही, अशा दक्षतेनें त्यांनीं इतिहास रचल्यामुळें त्यांत अजिबात एकंदर रूप बदलून टाकण्यासारखी पाळी पुढच्या संशोधनाला आणतां आली नाही. तसाच त्यांच्या भाषाशास्त्रावरील व्याख्यानांचा प्रकार आहे. हीं व्याख्यानें त्यांनीं १८७७ सालीं मुंबई विद्यापीठानें डॉ. विल्सन यांच्या स्मरणार्थ सुरू केलीं. तीं एकंदर सात व्याख्यानें आहेत. त्यांतलीं कांहीं इतस्ततः नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झालीं. परन्तु पुस्तक रूपानें तीं १९१४

नंतर लोकांपुढें आलीं. १८७७ ते १९१४ या ३७ वर्षांच्या काळांत आपल्या मतांचा फेरफार करण्यासारखें कांहीं नवें साधन उजेडांत येतें कीं काय याची भांडारकर वाट पहात होते

हीं मते कायम ठेवण्याला हरकत नाही अशी खात्री झाल्यावर भांडारकरांनीं तीं व्याख्यानें पुस्तकरूपानें लोकांच्या हवालीं केलीं. आपल्या मतांच्या साधकबाधक विचारांत सदतीस वर्षांइतका दीर्घ काळ भांडारकरांनीं घालवावा, या गोष्टींत विद्वत्तेचें फार मोठें रहस्य आहे. टिळकांच्या बुद्धिमत्तेचा आणि व्यासंगाचा पुरुष गीतारहस्य लिहिण्यापूर्वी ४० वर्षे घालवितो, यांतही वरील गोष्टींतलाच बोध सांठविलेला आहे.

एखाद्या कल्पनेचें स्फुरण होतांच ती कल्पना कागदावर लिहून लोकांना सादर करण्याची आजकाल तथोक्त विद्वानांची त्वरा पाहिल्यास दीड दोन पिढ्यांइतका काळ प्रतिपाद्य विषयाच्या अभ्यासांत खर्चणाऱ्या भांडारकर-टिळकांना कोणच्या कोटींत घालावें हेंच कळेनासें होईल. डुकरीला थोड्या थोड्या अवधीनें शेंकडो अल्पायुषी पिलें झालीं तरी त्यांच्याकडे कोणी लक्ष देत नाहीं. हत्तीण दीर्घकालानें एखाद्या पिलाला जन्म देते पण त्याचे लाड मोठमोठल्या राजांकडून होऊं लागतात अशा अर्थचिं एक संस्कृत सुभाषित

आहे. (सूते सूकरयुवती मुतशतमत्यंत-
दुर्भंगं जगति । करिणी चिराय सूते
सकलमहीपाललालितं कलभम्) तं
ध्यानांत ठेवल्यास भांडारकर-टिळ-
कांच्या ग्रंथलेखनाच्या योग्यतेचें नीट
आकलन होईल.

इतर ग्रंथलेखन

वैष्णव, शैवादि संप्रदायांचा इति-
हास हा भांडारकरांचा शेवटचा ग्रंथ
म्हणता येईल. तो प्रथम सुमारे पस-
तीस वर्षांपूर्वी एका जर्मनीतील निय-
तकालिकांत प्रसिद्ध झाला; त्याकरितांच
तो लिहिला होता. त्या विषयाचा २०
वर्षे भांडारकरांनी अभ्यास चालविला
होता. या संप्रदायांविषयीं न्यापूर्वी
पुस्तके नव्हतीं असं नाही. पुष्कळ
युरोपियन संशोधकांनी त्याचा
ऊहापोह केला असला तरी त्यांत
युरोपियनांच्या दृष्टीचा दोष घुसल्या-
धिवाय रहात नाही. लेखक युरोपियन
मिशनरी म्हणजे सांगून सवरून स्वधर्म-
प्रसारक असेल तर त्याच्या स्वधर्म-
भिमानानें ऐतिहासिक वस्तुस्थितीचा
विपर्यास घडण्याचा संभव असतो.
मिशनरी नसल्यासही त्याला स्वधर्माचा
गौरव वाजूला ठेवून भारतीय इतिहा-
साची अगदीं निर्विकारपणें तपासणी
करतां येत नाही. स्वधर्मभिमान
नसेल तर आपण युरोपियन हे जन्मतः
उच्च व युरोपियनेतर हे मारे हीन हा
दर्प त्याच्या संशोधनाला भलतीच
गति देतो. इंग्रजीच्या अभ्यासानें हिंदी

जनता जानी तर होईलच, पण तिला
इंग्रजीमुळें ख्रिस्ती धर्माचें प्रेम जडेल
ही मेकालेची आकांक्षा आणि वेदांच्या
अंतरंगाचें स्वरूप उघडें झालें कीं त्या-
वरील भारतीयांची निष्ठा झडून ते
ख्रिस्ती धर्माकडे वळतील ही वेदा-
भ्यासामागील मॅक्समुल्लरची भूमिका
पाहिल्यास युरोपियनांच्या संशोधना-
विषयीं कृतज्ञतेप्रमाणेंच मावधपणाही
बाळगला पाहिजे. भांडारकरांना
पूर्वीच्या संशोधनाचें खंडन करावयाचें
नव्हतें, त्यांना आपल्या अभ्यासानुसार
वैष्णव, शैवादि संप्रदायांसंबंधीं वस्तु-
स्थिति साधार दाखवावयाची होती व
तशी ती त्यांनीं दाखविल्यामुळेंच
भांडारकरांचा हा ग्रंथ महत्त्वाचा संदर्भ-
ग्रंथ समजला जावा यांत आश्चर्य नाही.

हा ग्रंथ पृष्ठसंख्येनें लहान आहे.
भांडारकरांना पाल्हाळानें लिहि-
ण्याची संवय नव्हती. जेवढें अवश्य
आणि निश्चित तेवढेंच लिहावयाचें
असा त्यांचा नियम असल्यानें ग्रंथ
लहान दिसला तरी त्यांत विषय-
प्रतिपादनाची कमतरता नसते.

आपल्याकडे राजकीय पक्षाच्या लोक-
प्रियतेनें विद्वत्ता जोखण्याचा रिवाज
अंमलांत आल्यामुळें भांडारकरांचा
गौरव महाराष्ट्रांत व्हावा
तसा झाला नाही. टिळकांचा राजकीय
पक्ष लोकप्रियता पावल्यावर त्यांच्या
आजूबाजूस रहाणारे संशोधक किंवा
जे विद्याविनोदी असतील ते महा-
विद्वान् आणि टिळकांनीं ज्यावर प्रति-

केल टीका केली असेल किंवा जे टिळक-कांच्या परिवारांत नसतील ते तितकेसे विद्वान् नव्हेत, या प्रवृत्तीनें भांडारकरांना शक्यतोवर महाराष्ट्रापुरतें बोलायचें झाल्यास अंधेरांत ठेवण्याचा यत्न झाला असें म्हणतां येईल. खुद्द टिळक भांडारकरांचा आणि भांडारकर टिळकांचा कितीही आदर वाळगीत असले तरी सामान्यांना त्या धोरणानें वागण्याची आवश्यकता कां वाटावी ? तथापि भांडारकरांची विद्वत्तेच्या क्षेत्रांतली कामगिरी वाया गेली नाही. त्यांच्या हयातींतच त्यांच्या नांवाची स्मारकसंस्था अस्तित्वांत आली व प्राच्य विद्येच्या संशोधकांची व अभ्यासकांची संमेलनें सालोसाल भरूं लागलीं.

प्रार्थना समाजाची स्थापना

राजकारणांत भांडारकर मार्गें होते. समाजसुधारणेच्या प्रत्येक कार्याला त्यांची सहानुभूतीच नव्हे तर मदतही होत असे. त्या सर्वांचें मूळ प्रार्थना-समाजाच्या तत्त्वप्रणालींत सांपडेल. भांडारकर व त्यांचे सहाध्यायी वामन आवाजी मोडक असे दोघेजण १८६३ सालीं तुळशीवागेतून जात असतां तेथें त्यांना हौदाच्या काठीं मोठ्या श्रद्धेनें मंथ्या करीत बसलेले कांहीं ब्राह्मण दिसले व त्यावरून या दोघां मित्रांत आपल्या धर्मकर्तव्याविषयीं संवाद सुरू झाला. जुन्यांत राम उरला नाही, म्हणून तें सोडणें अवश्य असलें तरी त्याची जागा नव्या धार्मिक कर्तव्यांनीं भरून काढली जात नाही. याप्रमाणें

समाज निर्बधरहित झाल्यास त्याची वाताहत होईल, वगैरे अर्थचि मुद्दे त्या संवादांत होते. या संवादामार्गें असलेल्या धार्मिक तळमळीला पुढें 'प्रार्थना समाज' हें फळ आलें. १८४० मध्ये मुंबईच्या कित्येक तरुणांनीं एक 'परमहंस' नांवाचें मंडळ स्थापून जातिभेद मोडण्याचा उपक्रम केला होता. तो उपक्रम गुप्त होता. त्याचा लोकांत बभरा होताच त्या मंडळाच्या पुढाऱ्यांनीं अज्ञातवास पत्करला. पण त्यांतल्या कांहींना मंडळाच्या हेतू-प्रमाणें कांहींतरी केले पाहिजे असें वाटत होतें. पुढें भांडारकर, मोडक, रानडे यांच्यासारखे समान विचारांचे पदवीधर भेटल्यावर 'प्रार्थनासमाज' काढण्याला उशीर लागला नाही. 'प्रार्थनासमाज' ही राममोहन रायांच्या ब्रह्मसमाजाची शाखा म्हणतां येईल. दोन्ही समाज हिंदूंच्या धार्मिक व पारमार्थिक सुधारणेसाठीं जन्मास आले. परंतु 'ब्रह्मा'हून 'प्रार्थना' हा शब्द जास्त व्यापाचा आहे. ईश्वराची ज्यांत 'प्रार्थना' करावी लागत नाही असा जगांनील एकही धर्म नाही. हिंदूप्रमाणें इतर धर्माचा समावेश होण्याला सबड असावी हा उद्देश 'प्रार्थना' या शब्दांत आहे. ईश्वराचा आकार अवतार या समाजाला मान्य नाही. सर्व मानव ईश्वराचीं लेकरें म्हणून त्यांच्यांत जातिभेदाचें वैषम्य नसावें, अशा तऱ्हेच्या तत्त्वानें हा समाज काम करूं लागला. भांडार-

करांची ईश्वरनिष्ठा परखर असल्या-
मुळे त्यांनी या तत्त्वांच्या स्पष्टीकर-
णार्थ जी व्याख्याने, परवचने केलीं
त्यांचा संग्रह वाचनीय आहे. भांडार-
करांची जुन्या वेदान्त संप्रदायापैकीं
रामानुजांच्या विशिष्टाद्वैतावर विशेष
भक्ति होती. संतमालिकेंत तुकाराम
त्यांस अत्यंत प्रिय होता. तुकारामाच्या
अभंगचर्चेत ते उत्साहाने वृद्धापकाळीं
भाग घेत होते ते यामुळेच. या संग्रहां-
तील ईश्वरवाद (थीझिस) संवधाचे
त्यांचे लेख मराठी वाङ्मयांत सदैव
उल्लेखनीय ठरणारे आहेत. आपल्या
समाजाचे उद्देश लोकांना स्पष्ट कळ-
ण्यासाठीं समाजाच्या पुढाऱ्यांना नवे
वाङ्मय निर्माण करणे अवश्य होते. त्या
वाङ्मयाचा पूर्वोक्त लेख हा एक अंश
आहे.

राजकारणांतील किंवा रणांगणां-
तील विजयी पराक्रम हा एकच देशाच्या
गौरवाचा घटक नसून विद्वत्ता, कला
विज्ञानाची प्रगतिकारक संशोधकता,
अशा सर्व अंगांनी देश संपन्न असेल
तरच त्याला इतर देशांशी तुलना कर-
तांना उच्च स्थान प्राप्त होत असते.

इंग्लंडच्या गौरवांत ड्रेक, नॅल्सन,
वेलिंग्टन या रणशूरांवरोंवर बेकन,
न्यूटन, शेक्सपीयर, मिल्टन यांचाही
उच्चार करावा लागतो. हिंदुस्थानाच्या
गौरवाचा विचार करतांना फडके,
चाफेकर बंधू, कान्हेरे, खुदीराम बोस
व त्यांचे साथीदार त्याप्रमाणे रानडे,
गोखले, गांधी, टिळक यांचे स्मरण
करणे जितके अवश्य आहे, तितकेच
रवीन्द्रनाथ टागोर, जगदीशचंद्र बोस,
परफुल्लचंद्र राय, रमण, रामानुज,
यांनाच नव्हे तर गामासारख्या सुवि-
ख्यात मल्लालाही जमेस धरल्याशिवाय
गत्यंतर नाही. असा सर्वांगीण गौरव
पहातांना भांडारकरांना विसरणे शक्य
नाहीं.

मागल्या शतकांतील प्राच्य विद्या
संशोधनक्षेत्रांत आपल्या विशाल
कर्तृत्वाने उठून दिसणारी भांडार-
कर ही एक श्रेष्ठ व्यक्ति आहे,
अशी कबुली इतिहासाला द्यावी
लागेल. ही व्यक्ति महाराष्ट्रीय
म्हणून तिचा महाराष्ट्राला विशेष
अभिमान वाटल्यास तें सरळच आहे.

महादेव गोविंद रानडे

महाराष्ट्रांतच नव्हे, तर साऱ्या हिंदुस्थानांत ज्यांच्या कर्तबगारीला दुसरी तोड सांपडायची नाही अशी महाराष्ट्रांतील गेल्या शे' दीडशें वर्षांतील अद्वितीय श्रेष्ठ व्यक्ति जर सांगायची झाली तर न्या. मू. महादेव गोविंद रानडे यांचें एकट्याचेंच नांव उच्चारून थांबावें लागेल. त्यांनीं महाराष्ट्रांत कर्तृत्वाचें चैतन्य खेळविलें व इंग्रजी राज्यापूर्वीचें महाराष्ट्राचें तेज पुनः निराळ्या रीतीनें उदयास आणलें.

पण त्यांची कामगिरी केवळ महाराष्ट्रापुरतीच नव्हती. त्यांनीं काँग्रेस, सामाजिक काँफरन्स, औद्योगिक परिषद यांसारख्या कितीतरी अखिल भारतीय महत्त्वाच्या संस्थांना जन्म दिला व बाल्यावस्थेंत त्या संस्थांचें आईच्या ममतेनें संगोपन केलें. पुण्यांतील पर्वती देवस्थानाची व्यवस्था नीटनेटकी करण्यासाठीं अवतरलेल्या सार्वजनिक सभेला त्यांनीं एकदां अखिल भारतीय महत्त्वास चढविलें होतें. या शिवाय त्यांच्या प्रेरणेनें व प्रोत्साहनानें उत्पन्न झालेल्या लोकोपयोगी संस्थांची गणति करायला गेल्यास रानडेयांच्या सर्वकष कर्तृत्वाचें आश्चर्य वाटल्याशिवाय रहात नाही.

यामुळेंच त्यांना शतकांतून जन्मास येणारा एकादाच पुरुष (Century man) अशा योग्यतेचा मानण्यास हरकत नाही. लोकप्रियतेच्या कसोटीनें पाहिल्यास रानडे टिळकांच्या जोडीला बसणारे नाहीत. परंतु माणसाची योग्यता ठरविण्याची लोकप्रियता ही एकच कसोटी नाही.

बालपण

रानडे यांचा जन्म १८४२ सालीं झाला आणि १९०१ सालीं त्यांनीं मृत्युलोक सोडला. लहानपणीं त्यांची वागणूक अतिशय बावळट व भोळसर वाटण्याजोगी होती, असें दाखविणाऱ्या अनेक आख्यायिका आहेत. त्या आख्यायिकांत त्यांच्या भावी मोठेपणाचीं बीजेही आढळतात. 'प्राप्तं-प्राप्तमुपासीत' या तत्त्वान्वये त्यांनीं आपल्या जीवनाला पुढे जें वळण दिलें, त्याच्या खुणा त्यांच्या बालपणींच्या चरित्रांत दिसतात. रानडेयांना लोक शांतिब्रह्म म्हणत असत. कसलाही परसंग कोसळला तरी डगमगायचें नाही, संतापायचें नाही, हा सद्गुण त्यांनीं प्रयत्नानें कमावला होता. जात्या ते तापट होते, परंतु राग आणणाऱ्या परसंगीं मनाचा

क्षोभ व अपशब्दांचा उच्चार टाळण्यासाठी ते स्वतःला एकाद्या खोलीत कांहीं काळ कोडून घेत, अशी एक आख्यायिका त्यांच्या एका समकालीन मित्राने लिहिलेली आहे. राग जिंकण्याचा अभ्यास ते विद्यार्थिदशेतच करीत होते. मुंबईला विद्यार्जन करीत असतां त्यांनीं एका निबंधांत भारतवर्षाचें प्राचीन वैभव आणि इंग्रजी राज्यांतील दैन्य याचें वर्णन लिहिलें. त्यावर त्यांचा इंग्रज प्रोफेसर नाराज झाला. इंग्रजी राज्याचे दोष त्यांना पुराव्यानें सिद्ध करतां येईनात, तेव्हां खात्रीच्या आधारावांचून बोलू नये हा धडा ते शिकले. ही गोष्ट शाळेंतील आहे. कॉलेजांत असतांना त्यांच्यावर असला प्रसंग ओढवला नाही. उलट त्यांच्या अफाट ज्ञानाचें सर्वांकडून कौतुक होऊं लागलें. एल्.एल्. बी. च्या परीक्षेतील त्यांनीं लिहिलेली उत्तरें वाचून त्यांच्या परीक्षकांनीं १०० गुणांऐवजीं १२५-१३० असे गुण त्यांना दिले होते.

ज्या इंग्रज कायदेपंडितांच्या पुस्तकांचा रानड्यांनीं अभ्यास केला, त्यांच्यापेक्षाही त्या त्या विषयांतील ज्ञानाची अधिकता व सूक्ष्मता रानड्यांच्या उत्तरांत दिसून आल्यामुळे त्यांची योग्यता १०८ गुण मिळविणाऱ्या विद्यार्थ्यांपेक्षा जास्त आहे अशा अभिप्रायासह परीक्षकांनीं त्यांना १०० हून अधिक गुण

दिले. त्यांच्या उत्तरांच्या बह्या कायद्याच्या कॉलेजांत जुन्या दप्तरामध्ये कालपरवांपर्यंत होत्या; परंतु त्यांचा नाश झाल्याचें ऐकिवांत आहे.

रानड्यांच्या मननशील व नव्या विचारांना जन्म देणाऱ्या अभ्यासाची कल्पना येण्यासाठी ही गोष्ट सांगितली आहे. त्यांनीं विद्यार्जनकाळीं वाचलेल्या पुस्तकांच्या छाती दडपून टाकणाऱ्या याद्या त्यांच्या चरित्राच्या शेवटीं जोडलेल्या आहेत. त्यांवरून त्यांच्या अभ्यासांतील श्रमाची कल्पना करतां येते. नव्या विचारांचें स्फुरण व धैर्य त्यांच्या बुद्धींत कसें वसत होतें, याची कल्पना वरील माहितीनें होईल. अभ्यासाच्या ताणाने त्यांचे डोळे याच दिवसांत बिघडले व पुढें एक डोळा तर अजिबात काम करीनासा झाला होता. या स्थितीस अनुलक्षून कै. सर नारायण चंदावरकरांनीं एका ठिकाणीं लिहिलें आहे कीं, इतरांच्या दोन्ही अव्यंग डोळ्यांना जेवढें आकलन होत नाही त्याहून जास्त प्रमाणांत रानड्यांचा एकच डोळा आकलन करीत असे.

पदवीधरांचा राजा

शिकण्यासाठीं ते आपल्या वयाच्या १३।१४ व्या वर्षीं मुंबईस आले. १८६१ मध्ये त्यांनीं पहिल्या वर्गात पहिल्या क्रमांकांनें बी. ए. ची परीक्षा पार केली व त्यांच्या असामान्य ज्ञानोपासनेमुळे त्यांनीं जो एकदां 'पदवी-

धरांचा राजा ' हा किताब (Prince of Graduates) मिळविला, त्याचा दबदबा सान्या आयुष्यांत कायम राखला.

इतक्या मोठ्या योग्यतेच्या पहिल्या पदवीधराची सोय सरकारानें सहज लावावी हें त्या कालानुसार क्रमप्राप्तच होतें. त्यांना लहान लहान नोकऱ्या मिळतां मिळतां अखेरीस ते सब जज्ज होऊन पुण्यास गेले. १८६१ ते १९०१ या ४० वर्षांच्या कालावधीत आपल्या देशहिताच्या नानाविध उद्योगांच्या जोरावर देश जागृत झालेला पहाण्याचें भाग्य त्यांना लाभलें. त्यांचे अगदीं सुरुवातीचे विचार एल्फिन्स्टन कॉलेजांतील ज्ञानप्रसारक मंडळाच्या सभांतून व्यक्त झाले आहेत. त्या दिवसांत जागृतिसाधक नव्या नव्या कल्पना निघत होत्या व त्यांतील योग्य कल्पनांचा स्वीकार रानडे करीत होते; इतकेंच नव्हे तर त्या कल्पना मूर्तविस्थेस याव्या यासाठीं अहर्निश झटत होते. हा कोणी थोर पुरुष आहे याची जाणीव लोकांना ते ३६ वर्षांचे असतांनाच झालेली होती, याचें प्रमाण त्या वयांत ते विषमज्वरानें अंथरुणास खिळले असतां पुण्यांतील सर्व प्रकारच्या नागरिकांमध्ये अतिशय चिंता उत्पन्न झाल्याचें दिसत होतें, त्या परिस्थितींत सांठविलेले आहे. यांतील मौज ही कीं,

रानड सुधारक म्हणून त्यांच्या-
विषयीं एरवीं अनादर बाळगणाऱ्या

सनातनी मंडळीनेंही त्यांना आरोग्य प्राप्त व्हावें म्हणून देवळांतून अनुष्ठानें चालविलीं होती.

विविध संस्थांचें कार्य

रानड्यांचा प्रार्थना समाज, विधवाविवाह मंडळ, वक्तृत्वोत्तेजक सभा अशा अनेक संस्थांशीं संबंध होता. त्यांचे धार्मिक व आध्यात्मिक विचार नीट समजून घ्यावयाचे असतील तर त्यांचा Confession of a theist हा निबंध अभ्यासावा. त्यांत त्यांच्या सूक्ष्म आणि व्यापक विचारांचीं फळें सर्वत्र पसरलेलीं आहेत. विधवाविवाह मंडळाच्या कामांतून १८७० सालीं पुण्यास जो मोठा शास्त्रार्थाचा प्रसंग निर्माण झाला, त्यांत रानडे पुढाकारानें चमकले. या शास्त्रार्थांतून उद्भवलेल्या फिर्यादीपैकीं एका फिर्यादीचा निकाल रानड्यांकडून जज्जानें लिहून घेतल्याची बोलवा आहे. पुढे १८७० पूर्वी एल्फिन्स्टन कॉलेजांत इंग्रजी विषय शिकविण्याचें काम करीत असतां त्यांनीं जगांतील सात थोर पुरुषांच्या चरित्रासंबंधीं अविस्मरणीय व स्फूर्तिदायक व्याख्यानें दिल्याचें वृत्त कै. चंदावरकरांच्या एका लेखांत आहे. दुर्दैवानें तीं व्याख्यानें आज उपलब्ध नाहींत. १८७१ मध्ये त्यांची पुण्यास वस्ती झाल्यावर त्यांनीं 'स्वदेशी व्यापारा'विषयीं व्याख्यानें देऊन स्वदेशीची जागृति केली. व्याख्यानाच्या

परिणामीं कित्येकांनीं, आजच्या भाषेत बोलायचें म्हणजे, खादीचें व्रत अंगी-कारलें. त्याकामीं स्वदेशी-पुरस्काराचे कीर्तनकारही पुढे आले होते. या व इतर व्याख्यानांतील औद्योगिक उन्नतीच्या विचारांत त्यांनीं कामगार व शेतकरी यांची तुलना करून संघटित कामगार समाजप्रगतीला कसा उपकारक होऊं शकतो याचेंही विवेचन केलेलें आहे. आचरणांत स्वदेशी उतरविणारे कै. गणेश वासुदेव जोशी उर्फ 'सार्वजनिक काका' हे कांहीं दिवस कित्येक टवाळ पुणेकरांच्या थट्टेचा विषय झाले होते. विदेशी म्हणून घड्याळ वापरायचें नाहीं, अशा वाण्यानें सार्वजनिककाकां-समोर गळ्यांत एक पाण्यानें भरलेलें लहानसें घंगाळ व त्यांत घटकापात्र टाकलेलें, अशा तऱ्हेचें सोंग घेऊन कित्येकजण कांहीं दिवस काकांना मुद्दाम सामोरे जात असत, अशी गंमत सांगणारे वृद्ध वीसपंचवीस वर्षापूर्वीं पुण्यांत होते.

पांच वर्षे

१८७५ ते १८८० हीं पांच वर्षे महाराष्ट्राला व एकंदर देशाला फार कठिण गेलीं. दुष्काळानें देश व्यापला होता. महाराष्ट्रांत शेतकऱ्यांनीं तीन चार जिल्हांच्यामध्ये सावकारांना लुटण्याचा, त्यांचीं घरे जाळण्याचा व नाकें कापण्याचा धुमाकूळ आरंभिला. १८७५ मध्ये बडोद्याच्या महारराव गायकवाडांना अंग्रजांनीं गादीवरून

उतरविल्यामुळें महाराष्ट्रांत खळबळ उडाली होती. १८७७ सालीं ऐन दुष्काळाच्या तडाख्यांत लिटनसाहेबांनीं दिल्लीस मोठा दरबार भरविला. दरबाराच्या आजूबाजूंस दुष्काळानें पटापट माणसें मरत असतां त्याची पर्वा न करतां अंग्रजांनीं आपल्या साम्राज्याचा दिमाख दरबार भरवून मिरवावा याचें लोकांना वैषम्य वाटलें. वायव्यसरहद्दीवर युद्ध भडकलें, तर अिकडे महाराष्ट्रांत फडक्यांच्या बंडाच्या ठिणग्यांचे चटके बसू लागले. त्यांतच देशी भाषेंतील वृत्तपत्रांची मुस्कटदावी करणाऱ्या कायद्याचा अवतार झाला. १८७९ सालअखेरपर्यंत असे अस्वस्थता चालू ठेवणारे प्रकार घडत होते. या साऱ्या प्रकरणांत पुण्याच्या सार्वजनिक सभेनें रानड्यांच्या नेतृत्वास अनुसरून जी कामगिरी केली तिचें स्मरण महाराष्ट्रानें सदैव ठेविलें पाहिजे. शेतकरी सावकारांविरुद्ध पिसाळून उठले, याची मीमांसा करतांना रानड्यांनीं सावकारांचा दोष नमून खरा दोष सरकाऱ्याच्या कारभारांत आहे असें सिद्ध केले. सरकारानें अर्थातच त्यांचें म्हणणें ऐकलें नाहीं. त्यांनीं सावकारांनाच दोषी ठरवून शेतकऱ्यांच्या रक्षणासाठीं नवा कायदा अंमलांत आणला. रानडे तेव्हां, कायदेमंडळांत असल्यामुळे त्यांनीं त्या कायद्याच्या उभारणींतील दोष दाखविले; परंतु त्याचा उपयोग झाला नाही. कायदा सर्वस्वीं मान्य

नसतांही सरकारानें त्याच्या अंमल-बजावणीचें काम रानड्यांच्या गळ्यांत घातलें. दुष्काळांतील सरकारी कामांतील दोष उघडकोस आणले म्हणून एकदां सार्वजनिक सभेची मान्यता रद्द करण्यापर्यंत सरकारानें आपल्या वक्रदृष्टीची मजल नेली. महारराव गायकवाडांच्या प्रकरणांत सार्वजनिक सभेमाफत गेलेल्या खलित्यांतील अनेक मूलग्राही सडेतोड विचार पाहून सरकारानें तो मजकूर रानड्यांनीच तयार केला असला पाहिजे असा ग्रह करून घेतला व त्यास अनुसरून लेखकाची चौकशी कलेक्टरमाफत आरंभिली. कलेक्टरानें रानड्यांचा उजवा हात म्हणून सार्वजनिक काकांना प्रश्न विचारले. काकांनीं त्या मसुद्याची सारी जबाबदारी आपल्या अंगावर घेऊन कलेक्टरास जबाब दिला कीं, त्याचा लेखक कोणी एकषण असता तर त्याचें नांव सांगतां आलें असतें. परंतु तो मसुदा कसा तयार झाला याची हकीकत मोठी विचित्र आहे. माझे घर शाळा-कॉलेजांच्या व कचेऱ्यांच्या वाटेवर आहे. मी दारावाहेर एक टेबल व त्यावर कागद, लेखणी, दौत अशी तरतूद करून ठेवली आणि येणाराजाणाराला अमुक मजकूर अग्रजीत लिहून द्या अशी विनंति करून मसुद्याचीं वाक्ये अग्रजीत लिहून घेतलीं. त्यांतलीं चांगलीं कोपतीं आणि वाईट कोपतीं हें समजण्यावितकें अग्रजीचें

ज्ञान मला आहे. त्याप्रमाणें अिष्ट व योग्य वाक्ये निवडून जुळवून एकंदर मसुदा तयार केला. यामुळें नांव कोणाचें सांगतां येणार ? काकांचें उत्तर ऐकून कलेक्टरास गप्प बसण्याशिवाय गत्यंतरच नव्हतें. काकांच्या चतुर हजरजबाबीपणाच्या अनेक दंतकथा आहेत, त्यांतलीच ही एक आहे. आतां तो लेख रानड्यांच्या लेखणीचा ही गोष्ट उघड झालेली आहे. १८७९ मध्ये विश्रामबाग व बुधवारचा असे दोन पेशव्यांचे वाडे जळाले. त्या वाड्याच्या आगीचे गन्हेगार शोधण्याचें काम रानड्यांनीं केलें असतांही आगीच्या मुळाशीं बंडखोर फडकें व त्याचे सल्लागार रानडे असले पाहिजेत, या संशयानें रानड्यांना पुण्याहून सरकारनें हलविलें व धुळ्यास रवाना केलें. तेथें त्यांच्यावर हेरखात्याची नजर होती. तथापि रानडे सर्व संशयांतून बाहेर पडले व पुन्हां पुण्यास दीड वर्षांनीं आले.

फडक्यांच्या स्वटल्यांत आरोपीच्या बचावाची वकिली काकांनीं रानड्यांच्या सांगण्यावरून केली. फडक्यांना शिक्षा झाल्यावर ते एक महान् देशभक्त असल्याचा अभिप्राय एकट्या रानड्यांनींच लोकांच्या नजरेपुढे एका लेखानें ठेवला. हें घाडस रानड्यांना करवलें. वाकीचे लोक मूग गिळून बसले होते.

काँग्रेसची स्थापना

पुण्यास आल्यावर पुढील तेरावर्षांत त्यांनीं जीं कामें केलीं, त्यांत इंडियन नॅशनल काँग्रेसची स्थापना हें काम अतिशय महत्त्वाचें आहे. १८८३ मध्ये ह्यूम नांवाचा एक इंग्रज सिव्हिल सर्व्हंट सेवानिवृत्त झाला. यानें १८५७ सालांतील बंड अनुभवलें होतें. आणि

सेवानिवृत्त होण्याच्या काळांत त्या बंडाच्या पूर्वीसारखीं लक्षणें देशाच्या स्थितीत त्याला दिसूं लागल्यामुळें लोकांच्या धुमसणाच्या असंताषाला वाचा फोडण्याचें साधन शोधण्यांत तो गुंग होता.

त्याच्या प्रयत्नाला १८८३ सालीं कलकत्यास यश आलें. त्याची वाढलेली आवृत्ति मद्रास शहरीं झाली व १८८५ मध्ये काँग्रेसच्या स्थापनेनें त्या प्रयत्नाला नवें टिकाऊ रूप प्राप्त झालें. ह्यूम हाच पुष्कळ वर्षे काँग्रेसचा चिटणीस होता. परंतु त्याचे मुख्य मार्गदर्शक रानडे होते. रानडेच्या नांवावरून तो त्यांना Great God (महादेव) असें म्हणत असे. पहिलीं कांहीं वर्षे काँग्रेसमध्ये रानडे उघड भाग घेत होते, परंतु सरकारानें आपल्या नोकरांनीं राजकारणांत पडूं नये असें फर्मान जारी केल्यावर रानडेच्यांनीं काँग्रेसला जोडून सामाजिक परिषदेचीं अधिवेशनें सुरू केलीं.

दोन्ही संस्थांत ते सारखेच आस्थेनें व उत्साहानें भाग घेत होते. नंतर त्यांनीं एकट्याच्या जबाबदारीवर औद्योगिक परिषदेचा पाया घातला, तो प्रथम मुंबई इलाख्यापुरताच होता, पुढें त्याचा विस्तार देशव्यापी झाला. त्यांचीं सामाजिक व औद्योगिक परिषदेतील भाषणें, आजसुद्धां वाचनीय वाटण्याइतक्या दूरदर्शी विचाराचीं आहेत औद्योगिक परिषदेचा पाया भक्कम होण्यासाठीं त्यांनीं 'इंडियन एकानॉमिक्स' हा विषय उदयास आणला व

अर्थशास्त्र हें गुह्यत्वाकर्षणसारखें साऱ्या जगांत एकाच परिणामाचें नसून देशागणिक तें बदलूं शकतें, याचा ऊहापोह या विषयाच्या प्रतिपादनांत आहे.

आतां हा विषय इतक्या परिचयाचा झाला आहे कीं, एकदां त्याचा उच्चार करण्याची चोरी होती, याची कल्पनासुद्धां होणार नाही. 'इंडियन एकानॉमिक्स'वरील त्यांचें भाषण डेक्कन कॉलेजांत झालें; या कॉलेजांत बेन या नांवाचा एक इंग्रज अध्यापक आपणच काय ते एकटे या विषयाचे खरे मर्मज्ञ-पारंगत आहों, अशा अहंकारानें मिल्ल-सारख्या नामांकित इंग्रज अर्थशास्त्रज्ञांचेही कॉलेजांत वाभाडे काढायला मागेपुढे पहात नसे. हिंदुस्थानांत अर्थशास्त्रज्ञ कोणीच नाही अशी त्याची ठाम समजूत होती. तो व्याख्यानाच्या

वेळीं फिरावियास निघोलां असतां रानड्यांचें वक्तृत्व ऐकण्यासाठीं सभास्थानाच्या दारांत येऊन उभा राहिला, ऐकतां ऐकतां इतका तल्लीन झाला कीं, फिरायला जाण्याचें विसरला. व्याख्यान संपतांच हळूच बाहेरच्या बाहेर निघून गेला. पण दुसऱ्या दिवशीं वर्गांत आल्यावर आपली घमेन्ड विसरून त्यानें रानड्यांची मुक्तकंठानें प्रशंसा केली.

Rise of The Maratha Power

याच काळांत म्हणजे १८९२नंतर रानडे Rise of The Maratha Power या पुस्तकाची प्रकरणे लिहित होते. हीं प्रकरणे व्याख्यानाच्या व नंतर एखा १ मासिकांतील लेखाच्या रूपानें लोकांसमोर आलीं.

सह्याद्रीत वणवा जसा अकस्मात् कांहीं पूर्वयोजनेवांचून पेटतो आणि विझून जातो तसा मराठेशाहीचा प्रकार असल्याची इंग्रज इतिहासकारांची कल्पना खोडून टाकण्यासाठीं रानडे मराठ्यांचा इतिहास लिहू लागले मराठेशाहीच्या उदयापूर्वीं जनता कशी संघटित होऊं लागली होती व पुढे जनतेच्या संघटनेला स्वराज्याचें फळ आलें, हें सिद्ध करण्याचा उद्देश पुढे ठेवून त्यांनीं वेगवेगळीं प्रकरणे लिहिलीं. या प्रकरणांतील संतांच्या कामगिरीचें, शिवाजीच्या राज्यकारभाराचें अशीं दोन प्रकरणे अत्यंत महत्त्वाचीं आहेत.

संतांनीं देशाला तारण्याचा उद्योग केला हें पहिल्याचें सार असून दुसऱ्यांत शिवाजीच्या राज्यकारभाराच्या सर्व अंगोपांगांचा सूक्ष्म परामर्श आहे. शिवाजी केवळ पराक्रमी योद्धा किंवा धाडसी सेनापति नव्हता तर पहिल्या श्रेणींत वसविण्याच्या योग्यतेचा कुशल राज्यकर्ता होता, असें दुसऱ्याचें तात्पर्य आहे.

ऐतिहासिक संशोधन

एका प्रकरणामुळे महाराष्ट्रांत संतांच्या चरित्रांचा व वाङ्मयाचा अभ्यास सुरू झाला. राज्यकारभाराच्या प्रकरणानें आपल्याला मागदर्शन केलें अशी मराठ्यांच्या राज्यकारभारावर पुस्तक लिहिणारे डॉ. सुरेंद्रनाथ सेन यांची साक्ष अगदीं अलीकडची आहे. रानड्यांचें तें प्रकरण आपल्या डोळ्यांसमोर नसतें तर ऐतिहासिक कागदपत्रांच्या जंगलांतून वाट काढणें कठिण होतें असा सेनबाबूंच्या साक्षीचा मथितार्थ आहे. हें पुस्तक वाचल्यावर एल्फिन्स्टन कॉलेजांतील इतिहासाच्या एका इंग्रज अध्यापकानें राजाचें वैभव ललकारून लोकांचें लक्ष वेधून घेणाऱ्या भालदाराप्रमाणें मराठेशाहीचें चित्तवेधक भव्य स्वरूप रानड्यांनीं प्रकाशांत आणलें आहे, असे उद्गार काढून तें पुस्तक वाचण्याबद्दल विद्यार्थ्यांना शिफारस केली. महाराष्ट्राविषयीचा रानड्यांचा अभि-

मान मराठ्यांनी संभाजीच्या पश्चात् औरंगजेबाशी जो अठरा वर्षे निकराचा लढा केला त्याच्या हकीकतीच्या प्रकरणांत व्यक्त झाला आहे. हा इतिहास कै. काशीनाथपंत तेलंगांनी लिहावा असा संकल्प असतां त्यांच्या अकाल निधनामुळे आपल्याला हे काम करावे लागत आहे, असेही रानड्यांनी म्हटले आहे. या पुस्तकाची प्रस्तावनासुद्धा त्यांच्या मूलग्राही बुद्धिमत्तेबद्दल विस्मय उत्पन्न करणारी वाटेल. अफजुलखानाला शिवाजीने मारल्याचा प्रसंग त्यांनी अशा न्याय-शुद्ध शब्दांनी वर्णिला आहे की, कांहीं वर्षांमार्गे फ्रान्सिन कॉलेजांत रालिन्सन व म. म. पोतदार यांचा या प्रसंगावरून वाद झाला तेव्हां रानड्यांच्या वर्णनांतील सूचकतेच्या साह्याने पोतदारांनी प्रतिपक्षावर मात केल्याचे पुष्कळांच्या स्मरणांत असेल. रानड्यांनी हे पुस्तक लिहिले त्यावेळीं आजच्या इतकी साधनें उपलब्ध नव्हतीं.

परंतु रानड्यांच्या ठिकाणी इतिहासाच्या ज्ञानाची प्रतिभा होती तिच्या बळावर त्यांनी जें कार्य केले तिला मार्गे टाकणाऱ्या प्रतिभेचा पुरुष अद्यापि महाराष्ट्रांत उदयास आलेला नाही.

तेलंगांचे कार्य आपण करित आहों, असे रानड्यांनी मित्रप्रेमानें आपल्याकडे कमीपणा घेऊन म्हटले असले तरी रानड्यांचे इतिहाससंशोधन व अध्य-

यन पुष्कळ आधीपासून चाललेले होते. १८७८ त काव्येतिहास संग्रह हे मासिक निघाले त्यावेळीं त्याला आपल्याजवळचीं ऐतिहासिक साधनें रानड्यांनी दिलीं. या मासिकाला त्यांची मदत होती. याच सुमारास वक्तृत्वोत्तेजक सभेत 'शिवाजीच्या राजकारणाचे स्वरूप' या सारखे विषय ठेवून त्यावर बोलणाऱ्या तरुण वक्त्यांच्या विचारांचा परामर्श ते घेत असत. पुढे एका इंग्रज गृहस्थानें शिवाजीच्या समाधीची उद्ध्वस्तावस्था एका लेखांत रेखाटून महाराष्ट्राच्या अभिमानाला व इंग्रज राज्यकर्त्यांच्या संस्कृतीला जोराचा धक्का दिला. त्या धक्क्याने १८८६ सालीं पुण्यांत अखिल महाराष्ट्रानें शिवाजी महाराजांचा टोलेजंग स्मरणोत्सव साजरा केला. त्यांत राजेरजवाडे, जहागीरदार, इनामदार असे सर्व वर्ग सामील होते. शिवाजीच्या समाधीचा जीर्णोद्धार हा त्या समारंभाचा उद्देश होता. या समारंभाच्या योजकांत रानडे होते. यानंतर सरकारी रोपाच्या भीतीने राजे-इनामदार यांनी त्याच्याशी संबंध सोडला यामुळे समारंभ मागासला, पण शिवाजीच्या अभिमानाबरोबरच एकंदर इतिहासाच्या ज्ञानाची जागृति वाढत होती. नंतर लोकांनी तो उत्सव हाती घेऊन त्याची कार्यक्षमता वाढविली.

रानड्यांच्या ऐतिहासिक लेखांमुळे मराठेशाहीच्या विचाराला निराळी

पाणीदार गति मिळाली. मराठ्यांच्या परकृतीवर रानटी, क्रूर, लुटारू, योजनाशून्य वगैरे दोष लादून इंग्रजांनी जो तेजोभंग केला होता तो रानड्यांच्या इतिहासाने नष्ट झाला.

रानड्यांनी हा इतिहास शाहूच्या कारकीर्दीपर्यंत आणून सोडला. पुढचा भाग त्यांनी लिहिला होता, परंतु तो त्यांच्या मृत्यूनंतर कोणीतरी लांबवून कायमचा नाहीसा केला. ज्याच्याकडे तो गेला त्याला कै. रमाबाईंनी व रानड्यांच्या इतर मित्रांनी अनेक विलोभने दाखविली, पुष्कळ तजविजी केल्या, परंतु त्यांचा उपयोग झाला नाही.

पेशवे रोजनिशांना प्रस्तावना

इतिहासाच्या क्षेत्रातील आणखी एक प्रबंध म्हणजे पेशवे रोजनिशांना लिहिलेली प्रस्तावना हा होय. ही प्रस्तावना रानड्यांनी १८९३ साली लिहिली. रोजनिशांचे प्रकाशन पुढे हळूहळू १५ वर्षे चालले होते. १८८३ साली त्यांनी व तेलंगांनी सरकारच्या मागे पेशवे दफ्तरांतील कागदपत्रांच्या अभ्यासाला परवानगी मिळण्यासाठी तगादा सुरू केला. सरकारने परवानगी दिल्यावर पेशवे रोजनिशांचे कागद निवडून ते छापण्याला प्रारंभ करण्यांत आला. रानड्यांनी त्यांच्या प्रसिद्धीपूर्वीच त्यांचा अभ्यास करून

आपली प्रस्तावना लिहिली व तिच्या आधारे इंग्रजांना आपल्या चलनव्यवहार सुधारण्यासारख्या अनेक गोष्टी पेशवांशीत घडत असल्याचे दाखवून दिले आहे. पेशवाई म्हणजे वेवंदशाही नव्हे असे पटविण्याचा रोख त्यांच्या प्रस्तावनेत आहे. रानड्यांच्या महत्त्वपूर्ण लेखनाचा येथे निर्देश केला आहे. याशिवाय त्यांची इंग्रजी राज्यांतोल जमाबंदी खात्यावद्दल व फडणिसी खात्यावद्दल अशीं दोन पुस्तके आहेत. तीं यापूर्वीचीं आहेत. पेशवे रोजनिशांच्या संस्थेमार्फत प्रसिद्ध झाल्या ती डेक्कन व्हर्नाक्युलर ट्रान्सलेशन सोसायटी रानड्यांनी लोकहितवादींचे स्मारक म्हणून अस्तित्वांत आणली. या नांवाची एक सरकारी मंस्था १८५० च्या सुमारास अस्तित्वांत होती. पुढे दक्षिणा प्रॉव्हिज कमिटी काम करू लागली. पण ती अस्तास गेली. तेव्हा तिच्याकरता सरकारांतून खर्ची पडणारे द्रव्य आपल्या संस्थेकडे ओढून रानड्यांनी या संस्थेचे आसन दृढ केले. रानड्यांचा हात लोकहितवादींच्या मराठी ग्रंथोत्तेजक मंडळांत व त्यांच्या विद्यमाने भरणाऱ्या ग्रंथकारांच्या संमेलनांत होताच. आता या संमेलनाचे साहित्यसंमेलनांत रूपांतर झाल्याचे सर्वांना माहितच आहे.

१८७० साली विद्यापीठांच्या अभ्यासक्रमांतून देवी भाषांना अर्धचंद्र मिळाला. रानडे हे मराठीचे विद्यार्थी.

संस्कृताचा अभ्यास त्यांनीं पुढे केला. परंतु त्यांचा मराठीचा अभिमान सुटलेला नव्हता. त्यांचे आरंभीचे लेख मराठींत लिहिलेले आहेत. आपल्या जन्मभाषेची विद्यापीठांतून झालेली हकालपट्टी त्यांना सहन झाली नाही व त्यांनीं सतत वीस वर्षे झटून उद्योग करून विद्यापीठांत मराठीचा प्रवेश करून दिला. १८६७ मध्ये त्यांनीं मराठीच्या उत्कर्षाबद्दल दाखविलेला आशावाद पुढील काळांत सफल होऊं लागला होता. तरी मराठी विद्यापीठीं शोभणारी नाही अशी कल्पना उराशीं बाळगणारे किऱ्येक दुराराध्य महाराष्ट्रांत होते. शेवटी रानडे या सर्व दुराराध्यांना पुरून उरले. त्यांनीं १८९० नंतर या बाबतींत दाखविलेली चिकाटी विलक्षण वाटणारी आहे. त्या चिकाटीचाच शेवटीं विजय झाला.

राजकीय धोरण

आतां त्यांच्या राजकीय विचाराकडे वळणें बरें रानड्यांवरही इंग्रज-धार्जिणेपणाचा आरोप आहे. इंग्रजांशीं गांठ पडली या दैवयोगाबद्दल कधीं त्यांनीं तिरस्कार दाखविला नाही, हें या आरोपाचें मूळ आहे. त्यांनीं तिरस्कार दाखविला नाही, उलट या दैवयोगानें आपलें नशीब उघडेल अशी भावना व्यक्त करून त्यांनीं या आरोपाला अवकाश करून दिला असेंही म्हणतां येईल. हा आरोप आपलें

स्वराज्याचें अंतिम ध्येय कोणत्या भाषेंत व्यक्त करावयाचें या प्रश्नाशीं संलग्न आहे. परंतु या आरोपाचें परीक्षण करूं लागल्यास प्रातिनिधिक राज्य, वसाहतीचें स्वराज्य या कल्पनांचा उच्चार रानड्यांच्या तोंडून प्रथम बाहेर पडलेला पाहून त्यामध्ये तथ्य नसल्याचें दिसून येण्याला उशीर लागत नाही. हिंदुस्थानांतून विलायतच्या पार्लमेंटांत पंचवीस तीस प्रतिनिधि जावे, हें ध्येय रानड्यांनीं १८७४ मध्ये सार्वजनिक सभेमार्फत पार्लमेंटकडे एका अर्जाच्या रूपाने रवाना केले. त्यावर टीका झाली तेव्हां वसंत व्याख्यानमालेच्या प्रारंभीं त्यांनी राजकीय ध्येयाचें लोकांना शिक्षण देण्यासाठीं हा प्रयत्न आहे, असें उत्तर एका व्याख्यानांत दिलें. पुढे १८७७ सालीं हिंदुस्थानांतील कायदेमंडळाला राजेरजवाड्यांचें एक वर्गिष्ठ कायदेमंडळ जोडून कॉमन्स व लॉर्डस् या सभांची स्थापना येथे व्हावी अशी आकांक्षा त्यांनीं दिल्ली दरबारांत सादर केली. नंतरच्या वर्षांत ब्रिटिश साम्राज्यांतर्गत वसाहतींच्या स्वराज्याची मागणी त्यांनीं बोलून दाखविलेली आहे.

हिंदुस्थान हा तीस कोटि लोकसंख्येचा देश कायमच्या गुलामगिरींत ठेवणें इंग्रजांना शक्य नाही. चालू पारतंत्र्यांतून त्याची मुक्तता होण्याचे मार्ग दोन आहेत. एक बंडाळीचा व दुसरा इंग्रजांनीं

स्वेच्छेनें स्वराज्य देण्याचा. बंडा-
ळीचा मार्ग घातक असल्यानें इंग्र-
जांनीं वसाहतींना दिलें तसें स्वराज्य
येथे द्यावें, अशी त्यांची विचार-
सरणी कित्येक लेखांतून पुढे आलेली
आहे.

रशिया, फ्रान्स, अमेरिका व इंग्लंड
यांच्या साम्राज्यतृष्णेचा विचार
करून एकदां त्यांनीं असेंही
भाकीत वर्तविलें होतें कीं,
या चार राष्ट्रांच्या संघर्षामुळे हिंदु-
स्थान देश पारतंत्र्यांतून सुटण्याचा
योग येईल. हिंदी जनता ही देवाची
लाडकी जनता आहे, तिची उपेक्षा देव
कधींच करणार नाही; परंतु ती
सर्वांसंपन्न झाली पाहिजे. सर्वांस-
संपन्नतेची तपश्चर्या आज देव करा-
यला लावीत आहे. ही तपश्चर्या
आपल्या देशाला जगाच्या गुरुस्थानीं
बसवील, असा त्यांचा दृढविश्वास त्यांनीं
घारंघार उरकट केलेला आहे. काँग्रेस-
सारख्या राजकीय संस्थेच्या जन्म-
दात्यांत ज्याची गणना करावी लागते,
त्याची इंग्रजधार्जिणा या शब्दांनीं
संभावना करण्याला त्यांच्या काम-
गिरींत सघड नाही. त्यांच्या ह्या-
तीच्या काळांत राज्यद्रोहाची भावना
सुशिक्षितांच्या हृदयाला स्पर्शदेखील
करीत नव्हती याचे पुरावे पुष्कळ
आहेत.

धार्मिक मते

आपल्या देशाच्या उज्ज्वल भवि-

तव्याबद्दल जसा त्यांचा विश्वास होता,
तसाच हिंदुधर्मबद्दलही होता. प्रार्थना-
समाज हा हिंदु भागवत धर्माचा नवा
अवतार आहे असें ते म्हणत, यांतही तोच
विश्वास दिसतो. हिंदूंच्या ईश्वरवादा-
बद्दल त्यांनीं दोनदां जाहीर व्याख्यानें
दिलीं. एकदां पुण्यास पेन्टीकास्ट
नांवाच्या मिशनऱ्याच्या व्याख्यानांचा
समारोप करतांना व दुसऱ्यांदां
विल्सन कॉलेजांत स्वतंत्रपणे.
पेन्टीकास्ट हा मिशनरी ख्रिस्ती
धर्माच्या जयजयकाराचा झेंडा नाचवीत
१८९२ सालीं पुण्यास आला. त्याचीं
बरींच व्याख्यानें पुण्यास झालीं. रान-
ड्यांनीं त्याचे आभार मानून समारोप
केला. त्यावेळीं सर्व धर्मांची तुलना
करून हिंदू धर्माच्या पायाशीं बसून
इतर धर्मांनीं आध्यात्मिक उत्तरीचे
पाठ घ्यावे, असें त्यांनीं सिद्ध केले.
दुसऱ्या प्रसंगाचीं व्याख्यानें हिंदु ईश्व-
रवाद (Theism) या विषयावर
होतीं. तेव्हां देखील त्यांनीं हिंदुधर्मचिं
श्रेष्ठत्व पटवून देणारा प्रमाणशुद्ध
युक्तिवाद लोकांसमोर ठेवला. या
दोन्ही प्रसंगांनीं त्यांचें इतर धर्मचिं
ज्ञान किती व्यापक आहे, याचा सर्वांना
पडताळा आला.

रानड्यांचें श्रेष्ठत्व

अशा या थोर पुरुषांच्या चरित्राची
पहाणी केल्यास तिच्यांत हिंदु तत्त्वज्ञान
मुरलेलें दृष्टीस पडतें. हिंदूंच्या आध्या-
त्मिक ग्रंथांतून ज्या चारित्र्य गुणांची
स्तुति आहे त्या गुणांची संपादणी आणि

वाढ रानडे जन्मभरं करीत होते. त्यांची सरकारांत निःस्पृह असूनही मानमान्यता वाढली. त्यांनीं कधीं लांगलचालनू केले नाहीं, वरिष्ठांच्या मर्जीखातर मते किंवा कामे सोडलीं नाहींत. परनिंदेचा विटाळ आपल्या जिभेला होऊं दिला नाहीं. ज्याची जेवढी कुवत असेल तेवढ्या बेतानें त्यांच्याकडून कामें करून घेतलीं. जनतेकडून निंदा, अवहेलना झाल्यास तिचा राग अथवा विषाद न बाळगतां जनतेच्या कल्याणाचा उद्योग आईच्या कळवळ्यामैं सदैव चालू ठेवला. सार्वजनिक हिताचीं कार्यें जणू काय घरचीं जिव्हाळ्याचीं कार्यें अशा भावनेनें त्यांनीं त्यांची जोपासना केली. आपली योग्यता मोठी या जाणिवेनें त्यांनीं कधीं कोणाचा अधिक्षेप केला नाहीं.

टिळक त्यांच्यावर प्रतिकूल टीका करणारे असतांही ते रानड्यांकडे सल्लामसलतीसाठीं गेल्यास सुहृद्भावनेच्या मोकळेपणानें ते सल्लामसलत देत.

महाराष्ट्रांत आगरकर-टिळकांनीं जो स्वार्थत्यागी लोकसेवेचा नवा तेजस्वी संप्रदाय सुरू केला त्याचा आदर सर्वांपूर्वी मोठ्या कौतुकानें व उत्साहानें करणारे रानडेच होत.

महाराष्ट्राला पेशवाईनंतर आलेली प्रेतकळा उडवून लावून त्याला सचेतन करण्याची काळजी रानड्यांनीं आमरण वाहिली हा टिळकांचा अभिप्राय किंवा अनेक जड गोलांना आपल्या बुद्धिवैभवाचें तेज पुरवून अर्वाचीन हिंदी इतिहासांत सतेज करून सोडण्याचें पुण्य रानड्यांचें, हा गोखल्यांचा अभिप्राय अक्षरशः यथार्थ असल्याचा अनुभव रानड्यांचें कर्तृत्व पहातांना कुणाच्याही मनाला निर्विवाद पटण्यासारखा आहे. म. गांधींनीं त्यांना हिमालयाची उपमा लावली आहे. सारे उपमा-दृष्टांत असेच आहेत कीं, जे रानड्यांची अनुलनीय श्रेष्ठताच निदर्शनास आणतात.

लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक

पूर्वी वर्णन केलेल्या चार थोर
महाराष्ट्रियांपैकी तिघांच्या चरि-
त्रांत व टिळकांच्या चरित्रांत मूलतः जो
फरक सहज दृष्टीस पडणार आहे तो
हा की, लोकहितवादी, भांडारकर,
रानडे हे तिघे सरकारी नोकरीच्या
बंधनाच्या मर्यादा संभाळून देशसेवा
करणारे होते. एकटे ज्योतीबा फुले
हेच काय ते स्वतंत्र धंद्यांत राहून
लोकजागृतीचा उद्योग करणारे दिस-
तात. ज्योतीबांची धडाडी मोठी
यांत संशय नाही. पण त्यांना पुस्तकी
ज्ञानाचें वळ कमी होतें व त्यांनीं जें
कार्यक्षेत्र निवडलें तें सहज सफळ व्हावें,
असा कस त्यांत उत्पन्न झालेला
नव्हता. टिळकांनीं एका ठिकाणीं म्हटलें
आहे कीं, 'सूर्याचे किरण प्रथम डोंग-
राच्या उंचवट्यावर पडतात व मग
खालीं सपाटीवर उतरतात.' तसाच
प्रकार ज्ञानाच्या प्रसाराचा असतो.
ज्ञानाचे किरण पहिल्यांदा हिंदूतील
उच्च जातींवर आधीं पडले व त्या
जाती आधीं जागृत झाल्या. नंतर ते
किरण बहुजनसमाजाच्या सपाटीवर
येऊं लागले. या सपाटीवर ज्ञानाचे
किरण पांचण्यापूर्वीच ज्योतीबांनीं त्या
सपाटीला जागृत करावें असा उद्योग

चालविला व तो त्यांच्या हयातींत
विशेष जोरावला नाही. लोकहितवादी
नुसतीच विचार पेरण्याची कामगिरी
बजावीत होते. एखाद्या विचाराचा
प्रभाव अनेकांत दिसूं लागला म्हणजे
तशा समान विचाराच्या व्यक्तींना
संस्थेच्या रूपानें संघटित करण्याचें
दुसरें कर्तव्य रानड्यांनीं पार पाडलें.
जागृति, संघटना व परत्यक्ष कामगिरी
अशा देशोन्नतीच्या तीन पायऱ्या
ध्यानांत घेतल्यास कामगिरीच्या
तिसऱ्या पायरीवर जनतेला चढवि-
ण्याची जबाबदारी टिळकांनीं अंगावर
घेतल्याचें दिसून येईल. भांडारकर व
लोकहितवादी परत्यक्ष कामगिरीच्या
चळवळींत शिरल्याचें व त्यांतच
रंगून गेल्याचा देखावा त्यांच्या
चरित्रांत दिसत नाही. रानड्यांनीं
चळवळीची दिशा व आस्था दाख-
विली, परंतु अगदीं उघडा पुढाकार
घेतला नाही. जागृति व संघटना या
दोन लोकोद्धाराच्या पायऱ्या अस्तित्वांत
आल्या होत्या. परंतु संघटना
क्रियाशील व्हावी लागते. संघटना
ही कामगिरीची पूर्वतयारी होय. ती
साधन आहे. संघटना कार्यारूढ व्हावी
लागते तरच लोकोद्धाराचा खरा

प्रारंभ झाला असे ठरते. लोकहितवादींच्या काळापासून जागृति व संघटना अशा जनतेने दोन अवस्था प्राप्त करून घेतल्या होत्या. तिसरी प्रगतीची अर्थात् हालचालीची किंवा चळवळीची अवस्था उत्पन्न होण्यासाठी एकेका कार्याला ऐन सारण्यांत सर्वस्व वेचण्याच्या तयारीने वाहून घेणारी माणसे पाहिजेत, अशी तळमळ रानडे व्यक्त करित असत. त्यांनी स्वामी दयानंदांचा सत्कार पुणे शहरी याच दृष्टीने केला होता. आपल्या देशांत सर्वसंगपरित्यागाने कार्य करण्याची तयारी मोठ्या योग्यतेची व मानाची समजली जाते. दयानंद हे संन्यासी असून धर्मसुधारणेचा उद्योग त्यांनी स्वीकारला, त्यांचा आदर्श इतरांनी गिरवावा या भावनेने रानडेच्यांनी स्वामींचा सत्कार केला. टिळक-आगरकर हे दयानंदांच्या तत्वाचे, म्हणजे गृहस्थाश्रमी असले तरी संन्यासवृत्तीने देशकार्यातील लोकशिक्षणाचे एक अंग आपल्या शिरावर उचलण्याची हिम्मत धरलेले, तरुण रानडेच्यांवे शाला स्थापन करण्याचा संकल्प सांगायला आले तेव्हां त्यांचा रानडेच्यांनी गौरव केला.

चंदावरकरांची आठवण

रानडेच्यांच्या भेटोस टिळक-आगरकर एकदां आले असतां तेथे कै. सर

नारायण चंदावरकर होते. रानडेच्यांच्या पिढीची दुसरीही मंडळी होती. रानडेच्यांनी टिळक-आगरकरांचा संकल्प सांगितल्यावर इतरांनी मौन धारण केले, तरी एकाने या तरुणांची थट्टा उडविली. रानडे गंभीरपणे म्हणाले : आजवर देशकार्य ज्या पद्धतीने चालले आहे त्यापेक्षा निराळ्या पद्धतीने हे तरुण देशकार्यात प्रवेश करणारे असल्यामुळे त्यांची हेटाळणी न करता त्यांना आपण उत्तेजनच दिले पाहिजे. स्वार्थत्यागाच्या व्रताने देशकार्याला आमरण वाहून घेण्याच्या निश्चयाचे हे तरुण आहेत. ते महाराष्ट्रांत एक नवा संप्रदाय उत्पन्न करणार आहेत. यामुळे त्यांचा हिरमोड करण्यांत स्वारस्य नाही. उलट जी पडेल व शक्य असेल ती मदत आपण केली पाहिजे. यावर कोणी 'यांचा संप्रदाय टिकला नाही तर?' अशी शंका काढली. रानडेच्यांचे या शंकेवर आशावादी उत्तर तयार होते. संप्रदाय मोडल्यास त्यांच्या खुणा, त्यांच्या स्मृति मागच्यांना स्फूर्तिदायक होतील. अशी माहिती चंदावरकरांच्या एका आठवणीत आहे. संघटनेला त्रियेंत उतरविणारे टिळक-आगरकर असल्याने त्यांच्या कर्तवगारीचे मत्त्व पूर्वीच्याहून निराळें दिसल्यास क्वच नाहीं.

टिळकांचा जन्म १८५६ सालांतला. त्यांचें विद्यार्जन पुण्यास घडलें. लहानपणींच त्यांच्या बुद्धीची कुशाग्रता त्यांच्या वडिलांच्या निदर्शनास आली होती. त्यांचे वडील गंगाधरशास्त्री हे मराठी व्याकरणकर्ते असूनही कधी त्यांच्याकडे कोणी व्याकरणाची शंका घेऊन गेल्यास ते आपल्या बाळाकडे बोट दाखवीत व सांगत कीं, तो तुमच्या शंकेचें उत्तम प्रकारें निरसन करील. आपला मुलगा कधीं खोटे बोलत नाही, असाही टिळकांबद्दल बापाचा विश्वास होता. बुद्धि सकस असली तरी टिळक लहानपणीं प्रकृतीनें फार अशक्त होते. कॉलेजच्या तिसऱ्या वर्षापर्यंत त्यांनीं आपल्या प्रकृतीकडे लक्ष दिलें नाहीं. त्यावर्षीं त्यांनीं व्यायाम केला. व्यायामाचा असा पिच्छा पुरविला कीं, त्यांच्या प्रकृतीच्या मेणाला गोलादाचा टिकाऊ दणकटपणा आला. ह्या दणकटपणावर भावी आयुष्यांत राजकीय चळवळींच्या अनुषंगानें अनेक जोराचे आघात झाले असतांही तो विशेष काळजी घेतल्या-शिवाय चौसष्ट वर्षेपर्यंत टिकला. जो विषय समोर अभ्यासाकरितां पुढें येईल त्याची आमूलाग्र बारीक प्रहाणी करावयाची अशी त्यांच्या अभ्यासाची पद्धत होती. यामुळें त्यांचीं इंग्रजी वाङ्मयाचीं टिपणें पुढें अनेक वर्षे उपयोगी पडत असल्याची आख्यायिका आहे. एकदां त्यांच्या बुद्धीनें संस्कृत कवितेंतील वृत्तांचा शाश्वत धेण्याचें

ठरविलें. असंल्लेख्यां वृत्तांच्या गणमात्रां-प्रमाणें नव्या वृत्तांच्या गणमात्रांचीं कोष्टकें स्वतःच्या यत्नानें तयार केलीं. मोरोपंत कवीच्या अस्सल हस्तलिखितांचे प्रकाशक श्री. रामकृष्णपंत पराडकर यांना एकदां वृत्तांसंबंधीं कांहीं अडचण उत्पन्न झाली असतां ते टिळकांकडे गेले. टिळकांनीं विद्यार्थि-दशेंतला कोष्टकांचा तो कागद जपून ठेवलेला होता. त्यांनीं पराडकरांसमोद तो ठेवला आणि त्यांच्या योगानें पराडकरांची अडचण संपली. पराडकर ही गोष्ट अनेकदां मोठ्या धन्यतेनें सांगतात. टिळकांच्या अभ्यासाची कल्पना घेण्याला हें उदाहरण उत्तम आहे. टिळकांचें संस्कृत पहिल्या-पासून चांगलें होतें. पण कॉलेजांत गेल्यावर ह्या भाषेवरील प्रभुत्व वाढविण्यासाठीं त्यांनीं संस्कृत काव्य-रचना आरंभली होती. हा त्यांच्या अभ्यासाचाच एक भाग होता.

टिळक-आगरकर

सहाध्यायी नव्हते

टिळक १८७२ मध्ये मॅट्रिकची परीक्षा उतरले. कॉलेजचें शिक्षण त्यांनीं १८७६ सालीं संपविलें. नंतर तीन वर्षांनीं एल्. एल्. बी. चा अभ्यास निवांत्तपणें करण्यासाठीं डेक्कन कॉलेजच्या विद्यार्थिवसतिगृहांत रहायला गेल्यावेळीं त्यांची व आगरकरांची तेथें गांठ पडली. आगरकर तेव्हां फेलो या नात्यानें एम. ए. चा अभ्यास करीत

होते. आगरकर १८७५ चे पॅट्रिक व १८७८ मध्ये ते सी. ए. झाले. टिळक व आगरकर हे सहाध्यायी नसता-नाही त्यांना सहाध्यायी समजणारांसाठी या ताख्खा दिल्या आहेत आगरकरांना लोकशिक्षणाचे काम पत्करण्याची तळ-बळ होती; टिळकांनाही देशसेवेचा एखादा मार्ग आक्रमाचा असे वाटत होते, पण टिळक त्या काळात फार कमी बोलणारे होते. आगरकर त्यांच्या मानाने जास्त बोलके. आग-रकर आपल्या सहाध्यायांशी भावी आयुष्यांत देशसेवा करण्याविषयी चर्चा करीत असत. या चर्चेत टिळक भाग घेऊं लागले व पुढे त्यांचे इतके प्रत्य जळले की, या दोघांतच देशसे-वेची खलबत्ते होऊं लागलीं. कॉलेजच्या वासवास तेव्हां बस्ती नव्हती. आपली चर्चा निविघ्न व मनसोक्त चालावी म्हणून हे दोघे पुष्कळदा रात्रीचे दूर माळावर जाऊन बसत. देशांत भरपूर ज्ञान घाढल्याशिवाय देशाचा उद्धार होणार नाही, याबद्दल दोघांचे मतक्य झाल्यावर ज्ञानप्रसाराचे साधन या नात्याने दोघांनी शाळा स्थापन करण्याचा उद्देश निश्चित केला. व ते रानड्यांकडे सल्लामसलतीला जाऊं लागले. चंदावरकरांची आठवण अशा एका भेटीच्या वेळची आहे. परंतु फड-क्यांच्या बंडामुळे सरकाराने रान-ड्यांची पुण्याहून एकदम उचलबांगडी केल्यामुळे या दोघांचा मुख्य आधार गेला, तथापि निश्चय

ठळका नाही. हसक्यांत त्यांना सभ्यते-की, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर एक खासगी शाळा काढणार आहेत. आगर-कर-टिळकांनी त्या शाळेत दाखल होण्याचा मार्ग स्वीकारला. तरीसुद्धा हे ध्यानांत ठेवणे अवश्य आहे की, शाळा काढण्याविषयी जो टिळक-आगरकरांचा भव्य संकेत होता, त्या संकेताने विष्णुशास्त्री शाळा काढण्याला उद्युक्त झालेले नव्हते.

टिळक-आगरकर जुटीची भित फाटली

१८८० मध्ये शाळा निघाली. पण आगरकर आले नाहीत. १८७९ साली ते एम. ए.च्या परीक्षेत नापास झाले व आणखी एक वर्ष अभ्यासांत घाल-विण्याचे त्यांनी ठरविले. न्यू इंग्लिश स्कुलांत टिळकांना सुरुवातीस जिव्हाळ्याचा सोबती नव्हता. न जाणो आगरकर एम. ए. झाल्यावर शाळेत न आल्यास पुढे काय, अशा संदेहाच्या स्थितींत टिळकांनी सब-जज्याच्या जागेसाठी अर्ज टाकून ठेव-लेला असावा. परंतु १८८० च्या ऑग-स्टांत टिळकांशी परीक्षेच्या यशांत स्पर्धा करणारे वामन शिवराम आपटे शाळेच्या शिक्षकांत दाखल झाल्यावर टिळकांनी त्या अर्जाच्या निकालाची फिकीर सोडली आपट्यांचा व सर-कारी शाळाखात्याचा वेदनाव होऊन ते आपल्या महत्त्वाकांक्षेचे क्षेत्र पहात होते. शाळाखात्याच्या वरिष्ठांशी

बेबमाय झाला तेव्हा त्यांनी एखाद्या कॉलेजांतील प्रिन्सिपॉलची जागा पटकावून शाळाखात्याच्या डोळ्यांत वंजून घालण्याची प्रतिज्ञा उच्चारली होती. यासाठीच कीं काय ते न्यू इंग्लिश स्कूलचे पहिले प्रमुख बनले. वर्षाच्या अखेरीस आगरकरही येऊन मिळाले आणि शाळेबरोबरच इंग्रजी-मराठी अशीं दोन भाषांतील वृत्तपत्रे काढण्याविषयीं या मंडळींत विचारविनिमय होऊन १८८१ सालीं 'केसरी' व 'मराठा' अशीं दोन वृत्तपत्रे उदयास आलीं. टिळकांना लिहिण्याची हीस मुळांत कमी, त्यांत मराठीमध्ये लेखन करण्याची हीस तर सुरुवातीस अजिबात नव्हती. तरी ते 'मराठ्या'ची व आगरकर 'केसरी'ची याप्रमाणे दोघांनी जबाबदारी पत्करली. 'केसरी-मराठा' यांचा उद्देश शाळेबाहेरील जनतेला शिक्षण देण्याचा होता असें चिपळूणकरांच्या मृत्यूनंतर टिळक-आगरकर-बर्वे प्रकरणाच्या तुरुंगवासांतून सुटून आल्यावर आपल्या शाळेच्या अहवालांत स्पष्ट म्हटलेलें आहे. वृत्तपत्रांमुळे टिळकांचा जनतेशी अधिक संबंध येऊन त्यांना सार्वजनिक पाठ शिकायला सांपडले. टिळक शाळेचें काम डावलून बाहेरच्या चळवळींत जास्त लक्ष घालतात अशी जाहीर कुरकूर १८८३ सालांतच दृष्टीस पडते. शाळा निघाली. तिच्यांत शिकविण्याकरितां आपण लिहिलेलीं पुस्तके पाहिजेत अशा

हेतूने टिळकांनी यंत्रशास्त्राचें पुस्तक लिहिलें. त्या काळांतील शाळांच्या अभ्यासक्रमांत हा विषय होता. आपट्यांनीं कुचुममाला, गाइड व संस्कृत कांपोजिशन अशीं पुस्तके लिहिलीं. पुढें गोपाल कृष्ण गोखले यांनीं गणिताचें पुस्तक तयार केलें तें याच हेतूसाठीं. आगरकरांचें व्याकरण-विषयक पुस्तक त्याच हेतूच्या प्रेरणेचें होतें. १८८३ सालीं डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी स्थापण्याचा विचार निघाला. पुढील वर्षी त्याला मूर्त स्वरूप येऊन १८८५ मध्ये फर्ग्युसन कॉलेज उदयास आलें. टिळक-आगरकर-आपटे यांच्या स्वार्थत्यागी उद्योगाला इतक्या झपाट्यानें सफलता प्राप्त झाली कीं, आणखी दोन वर्षांनीं सरकारी डेक्कन कॉलेज या नव्या मंडळीच्या हवालीं करण्याची उत्सुकता सरकारांत संचरली, परंतु ती उत्सुकता अपेशी ठरली.

याच सुमारास सामाजिक आधीं कां राजकीय आधीं या दादानें या मंडळींच्या जुटीची भित फाटण्याचा योग आला. परिणामीं आगरकरांनीं 'केसरी'ला रामराम ठोकला व सुधारक नांवाचें स्वतःचें साप्ताहिक जन्मास घातलें.

१८९० च्या अखेरपर्यंत टिळक या संस्थेंत राहिले. पुढें त्यांनींही राजीनामा दिला व आपल्या कार्याचा निराळा स्वतंत्र गोट उभारला.

भावी कामगिरीचा पाया

टिळक सोसायटीच्या बाहेर आले त्यावेळीं कांहीं अंशीं सार्वजनिक जीवनांत निराधार होते. केसरी-मराठ्यांच्या कर्जाचाही भार त्यांनीं शिरावर घेतला होता. त्या दिवसांत सार्वजनिक जीवनावर रानड्यांच्या विचारसरणीचा मोठा प्रभाव होता. ती विचारसरणी सगळीच्या सगळी टिळकांच्या बुद्धिमत्तेला मानवत नव्हती. निराळा पंथ काढण्याची दिशा फक्त एकच म्हणजे राजकीय चळवळीची होती. काँग्रेसदेखील जागृतीपेक्षां दुसरें कांहींच काम करीत नव्हती. टिळकांच्या प्रकृतीनें सोसायटीबाहेर पडण्यापूर्वी क्राफर्ड कमिशनच्या निमित्तानें चळवळीची गोडी चाखली होती व त्या प्रकरणाच्या धामधुमींत त्यांना जनतेच्या मनोगताचा ठाव घेतां आला होता. या प्रसंगीं ते रानड्यांच्याच तंत्रानें वागत असले तरी त्यांच्या स्वभावाचें तेज निराळें चमकलें. टिळकांनीं व गोखल्यांनीं या धामधुमींत भाग घेतला असतांही क्राफर्ड कमिशनच्या प्रकरणाशीं लोकांनीं टिळकांचें नांव कायमचें जोडलें तें त्यांच्या विशेष तेजामुळेच. टिळक सोसायटींतून निघाले याच्या मुळाशीं त्यांना सामाजिक सुधारणेचे मार्ग पसंत नाहीत, अशा बोभाट्यापायीं त्यांच्याकडे लोकप्रियता हळू-हळू चालून आली. कारण सामान्य जनतेला समाजसुधारणेचें तितकें

प्रेम नव्हतें. स्वतंत्र होतांच त्यांनीं संमतिवयाच्या कायद्याविरुद्ध टीकेचें हत्यार उपसलेलें पाहून लोकप्रियता त्यांच्यावर जास्तच प्रसन्न झाली. १८९२ मध्ये पंडिता रमाबाईंच्या शारदा-सदनांतील बाटवावाटवीच्या भानगडीनें त्यांना लोकप्रियतेच्या जास्त उंचीवर चढतां आले. १८९३ मध्ये मुंबईतील हिंदु-मुसलमानांच्या दंग्यानें त्यांच्या लोकप्रियतेंत आणखी भर टाकली. १८९५ सालीं ते कायदेमंडळाचे सभासद निवडले गेले. तेव्हां ते विद्यापीठाचेही सदस्य होते. त्या काळीं कायदेमंडळाच्या नामदारीला मोठा मान होता. कायदेमंडळांत टिळक गेले ते आपलें सार्वजनिक जीवनांतील आसन स्थिर करण्यासाठीं. कायदेमंडळाच्या चौकटींत राहून प्रकाशप्याची वृत्ति टिळकांची नसल्यानें तेथें त्यांना लोकांचे डोळे दिपविणारें काम करतां आलें नाहें. तसें त्यांचें काम कोठल्याही मंस्थेंत दिसून येत नाही. सोसायटींतून निघतां निघतां त्यांनीं लिहिलेल्या 'ओरायन' नांवाच्या पुस्तकांनें त्यांच्या विद्वत्तेची कीर्ति परदेशांत जाऊन तिचाही लाभ टिळकांच्या सार्वजनिक जीवनांतील आसनाच्या स्थिरतेला मिळाला. टिळकांनीं आपल्या भावी कामगिरीचा पाया कोणत्या रीतीनें भक्कम केला याची ही थोडीशी मीमांसा आहे. सोसायटींतून मुटल्यावर थोड्याच अवकाशांत त्यांनीं आपण रानड्यांचे अन्यायी नमल्याची

गोष्ट जाहीर करून आपल्या कर्तृत्वाला बाधणारा पूर्वपरंपरेपैकीं कसलाच पाश शिल्लक ठेवला नाही.

‘केसरी’ मुखपत्र बनलें

डेक्कन एज्युकेशन सोसायटींतून निघाल्यावर त्यांनीं आपल्या कामगिरीची दिशा कोणत्या रीतीनें निश्चित व स्थिर केली. याचा घांवता आढावा सांगितला. आतां रानड्यांच्या भाकिताप्रमाणें त्यांच्या नव्या संप्रदायाचे परिणाम पारखून मग पुढें गेल्यास ठीक होईल.

बुद्धिमान तरुणांनीं भावी स्वार्थाचा मोह झिडकारून केवळ अन्नवस्त्रापुरत्या मिळकतीवर देशसेवेला वाहून घेण्याचा संप्रदाय अर्वाचीन भारतामध्ये प्रथम महाराष्ट्रांतच उदय पावला, असें एकंदर इतिहासाकडे निराक्षण करून म्हणावेसे वाटते. १८८० नंतर हिंदुस्थानांत या संप्रदायाचें अनुकरण होऊं लागलें. महाराष्ट्रांत तर त्याला चांगलाच बहर आला. डे. ए. सोसायटीच्या अनेक शिक्षण संस्था निघाल्या. भारत सेवक समाज [Servants of India Society] ही त्या संप्रदायाचीच शाखा समजणें प्राप्त आहे.

‘केसरी-मराठा’ पत्रांनीं वृत्तपत्रांच्या सृष्टींत क्रांति करून सोडली. पूर्वी वृत्तपत्रें पुष्कळ होती; पण त्यांचा संपादकवर्ग स्वार्थत्यागाच्या तपश्चर्येनें आपल्या बुद्धिमत्तेचीं प्रगतिकारक

फळें जनतेला चाखावयास लावणारा नव्हता. कोणीतरी चालक व कोणीतरी पगारी संपादक, अशा रीतीनें पूर्वीची वृत्तपत्रें चाललेलीं होती. अशा संपादकाच्या लेखणींत भाषेचें किंवा स्वतंत्र विचाराचें वैभव दिसू नये हें सरळच आहे. देशस्थितीचा विचार स्वतःच्या बुद्धीनें करित राहून जें काहीं सुचेल तें आडपडदा, भीड, ओशाळेपणा, सत्कारची वा लोकमताची भीति न वाळगतां रोखठोकीच्या रमणीयतेनें लोकांना निवेदन करण्याचा या संपादकांनीं विडाच उचललेला होता. टिळकांनीं ‘केसरी-मराठा’ हातीं घेतल्यावर हा प्रकार चालू ठेवला. टिळकांमध्ये स्पष्टोक्तीचा गुण असल्यानें त्यांचे लेख बंदुकीच्या गोळीप्रमाणें वातावरण गर्जवून प्रतिपाद्य विषयाचें मर्मग्रहण करणारे आहेत असा लोकांना अनुभव येऊं लागला. त्यांचें वळण नंतर महाराष्ट्रांत अनेकांनीं स्वीकारलें व त्याकरितां त्यांच्याप्रमाणेंच सरकारच्या रोषाचे तडाखे अनेकांनीं मोठ्या आनंदानें सोसले. टिळकांच्या चळवळीमुळे ‘केसरी’ त्यांचें मुखपत्र बनलें. टिळकांनीं महाराष्ट्राला प्रखर राजकीय विचारांचें भांडवल पुरविलें. सरकारचीं गुप्त पत्रकें चव्हाठ्यावर आणून सरकारलाही कित्यकदां चकीत तर लोकांना सावध केलें. शिशिरकुमार घोस-अमृतबझार पत्रिकेचें संस्थापक व संपादक-यांना टिळक

वृत्तपञ्चम्ययसायांतील आपले गुरु मानीत असत.

महाराष्ट्राच्या पंचांगांत राजकारणाचे पर्वकाळ

राजकारणाला आध्यात्मिक गुणांची जोड असली पाहिजे (Politics must be spiritualised) असा गोखल्याचा एक लाडका सिद्धान्त होता. हा सिद्धान्त त्यांनीं रानड्यांच्या विचार-परंपरेंतून उचलला होता. टिळकांच्या कामगिरींत त्याच सिद्धान्ताचें विव दिसणारें आहे. १९०७-०८ सालांतील व्याख्यानांतून टिळकांनीं हा सिद्धान्त पुष्कळदां लोकांना सांगितला होता. फरक असेल तर तो फक्त भाषेचा असेल. राजकारणाचें अध्यात्म म्हणजे काय याचा विचार केल्यास राजकारण हा पारलौकिक धर्माच्या व्यवहाराप्रमाणें लोकांनीं आपल्या रोजच्या जीवनांत आचरण्याचा विषय आहे असा त्याचा अर्थ निघतो. स्नानसंध्या, देवपूजा, एकादशी, परदोष, शिवरात्र, या नित्यनैमित्तिक कर्मप्रमाणें राजकारणाचीं कर्म लोकांनीं आचरणांत आणल्याशिवाय त्यांना राजकीय मोक्षाची अर्थात निर्भेळ स्वातंत्र्याची प्राप्ती व्हावयाची नाही, असा या सिद्धान्ताचा अर्थ असल्यानें टिळकांनीं गणेशोत्सव, शिवाजी उत्सव यांसारखे राजकारणाचे पर्वकाळ महाराष्ट्राच्या राजकीय पंचांगांत कायमचे आणून

बसविले. हे उत्सव उदाहरणादाखळ आहेत. या शिवाय त्यांनीं लोकांच्या मार्गें धाणखीं व्रतें लावलीं होतीं. पैसा-फंड, शिवजीच्या समावीच्या जोर्षोद्धाराचा फंड हे लोकांच्या दानाचें व्रत देशभक्तीकडे ओढून घेणारे होते. १९०० सालानंतर लखनमंजींच्या मेजवान्यांतून जेवणारापुढें ठेवला जाणारा दक्षिणेचा पैसा पैसाफंडाकरितां जेवणारादेखत त्याच्या संमतीनें ठेवल्या-क्षणींच उचलला जात असे, याचें स्मरण ही माहिती ऐकतांना पुष्कळानां होईल. टिळकांच्या पुढाकारानें ज्यांना व्रतवैकल्याची योग्यता आली, त्यांतलीं बरींच कार्ये मात्र टिळकांच्या कल्पकतेमधून निघालेलीं नव्हतीं. टिळकांच्या चरित्रांत ही एक चमत्कारिक घटना आहे की, ज्या उद्योगांत ते गाजले, त्यांपैकीं पुष्कळ उद्योग दुसऱ्यांच्या कल्पनांचे होते.

शिवाजी उत्सव १८८३ सालीं सुरू झाला. पण त्याला नांवारूपास आणलें टिळकांनीं. गणेशोत्सवाचें कल्पकत्व दुसऱ्याचें असलें तरी त्याचा साऱ्या महाराष्ट्रियांत प्रसार झाला तो टिळकांमुळेच. पैसाफंडाचें जनकत्व कै. अंताजी दामोदर काळे यांचें, परंतु तो उत्कर्षास चढून सफळ झाला टिळकांच्या कर्तृत्वानें. अशीं आणखीं उदाहरणें दाखवितां येतील. हीं सर्व कार्ये राष्ट्रीयत्वाच्या विकासाचीं माधनें असून धार्मिक

कृत्याप्रमाणे त्यांचिं वास्येनें ध आचरणे
लोक वाचरण करूं लागले.

टिळकांना दीड वर्षांची कैद

टिळकांची लोकप्रियता ही संक-
टांनीं व्यापलेली होती. १८९० नंतर
त्यांनीं अवघ्या पांच सहा वर्षांच्या आंत
महाराष्ट्राला अगदीं आपलेसें करून
सोडलें. लोकांच्या चित्तावर असा
प्रभाव गाजाविजारा त्या कालावधींत
दुसरा पुढारी दाखवितां येणार नाहीं.
केवळ वृत्तपत्रांतील जणझणीत लेखनां
हा प्रभाव जन्मास आलेला नव्हता;
त्याच्यामागे लोकहिताच्या पराक्रमाचें
बळ होतें १८९६ सालीं महाराष्ट्रांत
दुष्काळ पडला तेव्हां सरकारी कायद्या-
प्रमाणें दुष्काळी भागांतील जनतेनें
सारावसुलीच्या बाबतींत आपल्या
स्थितीकडे लक्ष पुरवून कसें वागावे,
याची शिकवण जनतेला देण्याची काम-
गिरी टिळकांनीं आरंभिली. ही काम-
गिरी सारा न भरण्याच्या स्वरूपाची
होती. शेतकऱ्यांनीं जूट करून
सारावसुलीच्या सरकारी व्यवहाराला
सुरळीत चालू देऊं नये, असा त्या काम-
गिरीचा परिणाम ओळखून सरकारनें
दडपशाहीचे भयानक देखावे निर्माण
केले. जनता या वेळीं दडपशाहीविषयीं
निर्भयता बाळगण्याइतकी मनानें तयार
झालेली नव्हती. टिळकांना सहकान्यांची-
देखील कमतरता पडली. टिळकांची
कामगिरी यामुळें मार्गें हटली; परंतु

म. घावींनीं १९२७-२८ मध्ये
बारडोली तालुक्यांत जो शेत-
कऱ्यांचा सत्याग्रह सरकारणीं लढ-
विला, त्याचा टिळकांनीं १८९६
सालीं 'श्रीकार' निर्माण केला, असा
ठोकताळा बसवितां येतो. सरकारा-
च्या अडवणुकीचा हा प्रकार टिळ-
कांच्या विचारपरंपरेत पुढेही टिकून
होता, याची साक्ष 'नव्या पक्षाचीं
तत्त्वे' (Tenets of the new
party) या नांवानें १९०६ व
१९०७ सालीं सादर केलेल्या
त्यांच्या एका कैफियतींत आहे.

१८९६ च्या साराबंदीसंबंधीं प्रयोगानें
टिळक सरकारच्या अंतरंगाला बोच-
णारें शक्य ठरलें. हें अन्य उपटून टाक-
ण्याच्या संघीसाठीं टपलेल्या सरकारला
१८९७ सालीं प्लेगच्या निमित्तानें संधि
सांपडली. पुण्यांत १८९७ च्या पहिल्या
तिमाहीनंतर प्लेगनें हाहाकार करून
सोडला. गोऱ्या नोषरांच्या बंदोबस्ता-
मुळें लोकांची आणखी हैराणगत झाली.
सोजरांकडून चाललेल्या व्यवस्थेचा
अधिकारी रँड नांवाचा एक इंग्रज
होता. त्याला चाफेकरबंधूंनीं ठार
मारलें. त्याबरोबर आणखीही एका
इंग्रजाचा बळी पडला. इसक्यांत
दिवाजी उत्सव आला त्यांत टिळकांनीं
केलेल्या भाषणामध्यें झालेल्या खुनाचें
समर्थन करण्यासारखा मजकूर
असल्याच्या कल्पनेचा जोर घेऊन
टिळकांवर सरकारनें राजद्रोहाचा

खटला भरला व टिळकांना दीड वर्षांची कैद भोगण्याची पाळी आली.

जुलैच्या अखेरीस टिळक मुंबईला गेले असता तेथे त्यांना पकडले. ती वेळ रात्रीची होती पोलिसांनी ते उतरले होते त्या घराभोवती आपले कडे उभे केले. मुंबईच्या पोलिसांत टिळकांना निश्चितपणे ओळखणारा मनुष्य नव्हता, म्हणून पुण्याहून कांहीं पोलीस बोलावले होते. ते येऊन पोचल्यावर त्यांच्या माहितीने टिळकांना ओळखून पकडले व कच्च्या कैदेच्या खोलीत कोडून ठेवले. आपल्याला पकडण्यांत येईल, अशी कल्पना टिळकांच्या मनाला शिवूनही गेलेली नव्हती अशा स्थितीत त्यांना पकडले; परंतु या स्थितीमुळेच त्यांच्या लोकोत्तर धैर्याची परीक्षा झाली. खोलीत जातांच ते स्वस्थ झोपीं गेले. तिकडे त्यांचे मित्र कै. दाजी आबाजी खरे मॅजिस्ट्रेटाच्या बंगल्यावर जाऊन टिळकांची जामिनावर सुटका करण्याच्या खटपटीत गुंतले. या खटपटीला यश यावयाचे नव्हतेच. त्याप्रमाणे अनुभव आल्यावर ते टिळकांना घडला वृत्तांत सांगण्याकरितां गेले. टिळक तेव्हां गाढ झोपेत होते. पहारेकऱ्याला त्यांना जागे करितां आले नाही, यामुळे तो आचंब्यांत पडला असता त्याच्याच परवानगीने खऱ्यांनीं आंत जाऊन टिळकांना हालवून जागे केले व सांगितले काय तर 'सुटका होत नाही!' "हे सांगण्यासाठीं झोपमोड करण्याचे काय

कारण होते? ही गोष्ट मला उद्यां सकाळीं सुद्धां कळली असती" असें विनोदी उत्तर देऊन टिळकांनीं पुनः झोपेचा आश्रय घेतला व खरे आपल्या घरीं परतले. अशा तऱ्हेची माहिती तेव्हांच्या वृत्तपत्रांतून प्रसिद्ध झालेली पाहिली म्हणजे टिळकांच्या मानसिक कणखरपणाबद्दल निराळा पुरावा हुडकण्याची गरज रहात नाही. राजद्रोहाचा हा तोंवरचा दुसरा खटला होता. पहिला खटला बंगालमध्ये झाला होता, परंतु तो निकरास गेला नाही. या गुन्ह्याला जन्मठेपेसारखी भयंकर शिक्षा कायद्यांत असून त्याचा आरोप अगदीं अनपेक्षितपणे आपल्यावर झाल्याचे पाहून दुसरा कोणी इसम गांगरून गेला असता, परंतु टिळकांच्या कर्मयोगी स्वभावावर त्याचा लवमात्र विपरीत परिणाम झाला नाही.

टिळकांचा तुरुंगातील

स्वाध्याय

टिळकांनीं हा खटला कायद्याच्या तंत्रानें लढविला. या तंत्रासाठीं लागणारा पैसा एकट्या महाराष्ट्रानेंच नव्हे, तर बंगालनेंही पुरविला, यावरून त्यांच्या लोकप्रियतेचा अंदाज करतां येतो. या खटल्यांत त्यांनीं माघार घ्यावी, असाही यत्न चालू होता. सरकारला राजद्रोह सिद्ध करतां येणार नाही ही टिळकांच्या मनाची खात्री जज्जानें कायद्याच्या शब्दांचा विपरीत

अर्थ केल्याने वाया गेली. सरकारने या विपरीत अर्थालाच नंतर मूळच्या कायद्यांत दुरुस्ती करून सामावून घेतले. टिळक तुरुंगांत अडकले. परंतु तेथे त्यांनी मजुरीचे काम संभाळून विद्या-व्यासंग चालू ठेवला होता. टिळकांसारखा विद्वान् राजद्रोह करू शकत नाही या भावनेने विलायतेस त्यांच्या सुटकेसाठी धडपडणारे मॅक्समुल्लर-साहेब यांनी त्यांच्याकरिता आपली ऋग्वेदाची परत पाठविली. टिळकांनी त्याबद्दलच्या एका पत्रांत म्हटले आहे की, 'ब्राह्मणाने स्वाध्याय सोडू नये या धर्मवचनानुसार आपण मिळणाऱ्या फुरसतीत वेदाचे परिशीलन करित अमतां.' या तुरुंगांतील स्वाध्यायाचा परिपाक नंतर 'आर्यांची ध्रुवप्रदेशांतील वस्ती' Arctic Home in the Vedas या पुस्तकाच्या रूपाने विद्वानांच्या साधकबाधक चर्चेचा विषय झाला. या ग्रंथाची रूपरेषा टिळकांनी मॅक्समुल्लरसाहेबांच्या डोळ्यावर घातली तेव्हा 'त्यांतील कल्पना फार धाडसाच्या आहेत व त्या कदाचित् निर्विवाद रीतीने सिद्ध होणार नाहीत' असा आपला अभिप्राय त्या पंडिताने टिळकांना कळविला. ब्राह्मणांच्या दृष्टीने या कथेचे रहस्य 'टिळकांची स्वाध्यायशीलता' हे आहे. 'माणसाने स्वतःच्या अभिरुचीचे एक ज्ञानाचे निराळे क्षेत्र राखून ठेवावे व जेव्हा बुद्धि एरवीच्या व्यवहाराने शिणल्याचा अनभव येईल तेव्हा त्याने त्या क्षेत्रांत

बुद्धि सोडावी म्हणजे तिचा शीण जातो, एवढेच नव्हे तर तिला तजेला चढतो' असा टिळक एक अनुभव सांगत असत. त्यांनी स्वतःकरिता वैदिक संस्कृति वैदिक धर्म यांच्या संशोधनाचे क्षेत्र निश्चित केले होते व जव्हा राजकारणाच्या धकाधकीतून सवड मिळेल तेव्हा त्या क्षेत्रांत बद्दिली रमवून ते पुनः नव्या धकाधकीसाठी ताजेतवाने होत असत. व्यासंग हीच त्यांची करमणूक आणि विश्रान्ति होती, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही.

बॉम्बेगोळ्यांचा पहिला स्फोट

१८९८ च्या सप्टेंबरांत टिळक एका वर्षाने तुरुंगांतून बाहेर आले. सुटकेच्या अटी आणि विश्रान्ति या निमित्ताने त्यांनी १८९९ च्या उत्तरार्धापर्यंत केसरी-मराठ्याची धुरा स्वीकारली नाही. त्यांना पकडल्यानंतर कच्च्या कैदेत सुमारे पंधरवडाभर असता त्यांना तापाने पछाडले. त्यावर कोयनेलाचा मारा केल्याने त्यांच्या कानांना बहिरेपणाचा दोष जडला. पुढे तुरुंगांत त्यांचे हाल झाले.

तेव्हांचा तुरुंगवास सत्याग्रहाच्या तुरुंगवासप्रमाणे सुखाचा नव्हता व मानाचाही नव्हता. देशाकरिता तुरुंगवास हा आयुष्याचा सन्मान्य अलंकार ही कल्पना टिळकांच्या तुरुंगवासामुळे रूढ झाली.

राजद्रोहाची शिक्षा भोगलेला हा गृहस्थ म्हणून त्यांचा संबंध टळावा अशा समजूतीच्या लोकांचा मरणा त्या काळीं शिक्षित वर्गात मोठा होता. टिळकांमुळे ब्राह्मणांना सरकारी नोकरींत सहज प्रवेश मिळेनासा झाला म्हणून त्यांच्या नांवाने जळफळणारे लोकाही तेव्हां थोडे थोडे नव्हते. टिळक चित्पावन म्हणून चित्पावन जातीला टिळकांचा राजद्रोह नोकरीच्या बाबतीत जास्त जाणवून त्यातील कित्येकांना त्यांचा द्वेष वाटत असल्यास नवल नाही. परंतु टिळकांना याचा विचार करण्याचे कारण नव्हते. त्यांनी ब्रह्मदेश-सिलोन येथे प्रवास करून आणि विश्वांति घेऊन १८९९ मध्ये 'पुनश्च हरिः ॐ' या घोषणेने आपले कार्य चालू केले. याच मुमारास त्यांना मुंबईच्या मराठी ग्रंथसंग्रहालय संस्थेने पाचारण केले असता टिळकांचा सन्मान केल्यास कदाचित् सरकारचा रोष संस्थेवर ओढवेल, असे भय पुष्कळांना वाटले; परंतु त्या भयाचे रानड्यांकडून निराकरण घडल्यावर संस्थेतर्फे त्यांचा सन्मान झाला. ही गोष्ट लोकांच्या तत्कालीन मनःस्थितीचे गमक म्हणून सांगितली आहे. १८९९ पासून पुढचीं कित्येक वर्षे टिळकांना ताईमहाराजांच्या परकरणांतून व्यक्तिगतः त्यांच्या चारित्र्यशुद्धतेला मातीस मिळवून पहाण्याच्या घोरणाने उद्भवलेल्या फौजदारी खटल्याशीं टक्कर देण्यांत खर्ची घालावीं लागलीं.

त्यांतून सुटल्यावर १९०५ मध्ये बंगलाच्या परक्षोभाच्या लाटेत ते पुढाकाराने गिरले. त्यानंतर जेमतेम दोन वर्षे त्यांना मोकळेपणाने कार्य करतां आले. टिळकांच्या देशभक्तीची परस्तरता या दोन वर्षांत अत्यंत परिणामकारकतेने गाजल्याचा अनुभव येतो. लोकांच्या परक्षोभदर्शक चळवळीने त्यांच्या उत्साहाला सीमा राहिली नाही. इतक्यांत १९०८ मध्ये बंगालमध्ये बाँवगोल्याचा पहिला स्फोट झाला व त्या निमित्ताने पुनः टिळकांना तुरुंगवासांत ६ वर्षांकरितां जावे लागले.

टिळकांचा तिसरा तुरुंगवास

१९०८ सालच्या खटल्यांत टिळकांनीं आपल्या वचावाचे काम स्वतःच केले. यावेळीं टिळकांना आपल्या संकटाची अटकळ असल्याने त्यांना पकडण्याकरिता पोलीस अधिकारी आले तेव्हां 'तुम्हाला विलंब झालेला दिसतो यापूर्वीच तुम्ही याल अशी अपेक्षा होती' अशा अर्थाच्या त्यांच्या उद्गारांची आख्यायिका या अटकळीची कल्पना आणून देणारी आहे. टिळकांचे वय आतां ५२ वर्षांचे होते चळवळीच्या श्रमाने व अनेक रोगांनीं त्यांची प्रकृति पुष्कळच खालावलेली होती. यावेळीं त्यांची जामिनावर सुटका झाली नाही. खटल्याच्या तयारीचा देखावा भयप्रद होता. टिळकांनीं त्यावरून मोठी शिक्षा होणार अशी खूणगांठ आपल्या मनाशीं बांधून शिक्षे-

च्या मुदतीत तुरुङ्गांत भृत्य आल्यास आपल्या देशसेवेचा मार्ग जनतेला चोखाळतां यावा असा उद्देशानें त्यांनीं बचावाचें भाषण केलें. तें बचावाचें भाषण नसून राजकीय चळवळीच्या उपदेशाचें धरतृत्व होतें. (Political Testament) असा एका विद्वानाचा अभिप्राय लक्षांत घेतल्यास त्या भाषणाला वकिलीच्या धंदेवाईकपणानें नाकें मुरडणारांचें समाधान व्हावयास हरकत नाही. त्यांचें भाषण संपलें. फिर्दादी पक्षाचें उत्तर, न्यायाधिकाची मल्लीनाथी व ज्यूरीचा निर्णय वगैरे विधि उरकले.

हे विधि चाल असतांना टिळक अंतर्मुख वृत्तीनें देशकल्याणाच्या चिन्तनांत गर्क असल्याप्रमाणें ज्यूरीचा निर्णय ऐकतांच त्यांनीं जे उद्गार काढले ते त्यांनीं जन्मभर कमावलेल्या दैवी संपत्तीचे बोल असल्याचा स्फूर्तिदायक साक्षात्कार आज देखील त्या उद्गारांच्या दर्शनानें होऊं शकतो. इहलोकींच्या न्यायपद्धतीनें आपल्यावर गुन्हेगारी लादली तरी आपण निर्दोष असल्याची खात्री आपल्याला आहे तरीसुद्धां शिक्षा भोगावी लागणार याचा अर्थ असा कीं, आपल्या शिक्षेमुळें आपलें देशसेवेचें कार्य जास्त फोफावयाचें आहे.

सत्कार्याच्या पुढाच्यांची विपत्ति त्यांच्या सत्कार्यांना अधिक वेगानें वाढीस

लावते, धर्मी उदाहरणें जगाच्या इतिहासांत कितीतरी आहेत. त्या उदाहरणांच्या दृष्ट विस्वासानें टिळकांनीं ते उद्गार उच्चारले. न्यायाधिकांनो शिव्याशापांची आग पाखडून महा वर्षांची शिक्षा नुनादली. एक प्रमंथ संपला, अशा स्थितप्रज्ञतेनें टिळक आगगाडींतून तुरुंगाकडे स्वस्थ झोप काढीत गेले. हा खटला व टिळकांचे उद्गार यानंबवीं कै. कृष्णाजीपंत खाडिलकरांचे 'केसरी'तील लेख अवश्य वाचनीय आहेत. आतां ते लेख खाडिलकरांच्या लेख-संग्रहांत एकत्र छापलेले आहेत. हा टिळकांचा तिसरा तुरुंगवास होता. पहिला तुरुंगवास बर्वे-प्रकरणानें १८८२ सालीं वर्षाची माफी मागूनदेखील चुकला नाही. तो १०१ दिवसांचा होता. दुसरा एक वर्षाचा व तिसरा सहा वर्षांचा. पहिल्या व दुसऱ्या प्रसंगाच्या दरम्यान ताईमहाराज प्रकरणांतील फौजदारीनें त्यांना कांहीं तासांकरितां तुरुंगाची हवा खावी लागली होती.

कामाच्या गर्दीचीं वर्षे

१९१४ सालीं टिळक ब्रह्मदेशाच्या तुरुंगांतून स्वदेशीं आले. आल्यावर दोन महिन्यांच्या आंत १९१४चें पहिलें जागतिक युद्ध युरोपांत पेटलें. त्या युद्धाचा व्याप अत्यंत विस्ताराचा असल्यानें येथील ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना हिंदी जनतेला थोडेफार खप ठेवण्याचा पवित्रा टाकणें भाग पडलें. हा योग

नव्या चळवळीला शकुनाचा समजून टिळकांनी १९१५ सालीं होमरूलचे निशाण खडे केले व स्वराज्याच्या मागणीचा प्रचार चालविला. त्या प्रचाराला सरकारने पुनः भाषणबंदीच्या हुकमाने खीळ घातली. हायकोर्टाने ती खोळ उपटून टाकल्यावर टिळक जास्त आवेशाने आपल्या कार्याला सरसावले. टिळक तुरुंगांत असतां चिरोलसाहेबाने त्यांच्यावद्दल आपल्या 'हिंदी असंतोष' या पुस्तकांत बदनामीचा मजकूर लिहिल्यावरून टिळकांनी विलायतेस त्यावर फिर्याद लावली. स्वराज्याची मागणी व ही फिर्याद अशा दुहेरी कामासाठीं टिळक विलायतेस गेले. तेथून परत येण्यापूर्वी १९१९च्या एप्रिलींत पंजाबांत लष्करी कायद्याचे थैमान उरकून अमृतसरला काँग्रेसचे अधिवेशन भरण्याची सिद्धता झाली होती. १९१८ पासून म. गांधींचा पुढारीपणा हिंदी राजकारणांत झळकू लागला होता. १९१९ च्या डिसेंबरांत मांट्रेग्यूचेम्स्फर्ड यांच्या राज्यसुधारणांचा कायदा पार्लमेण्टांत पास झाला. त्या सुधारणांबद्दल आधीं वाद चालूच होते. सदर कायद्याने त्यांना तीव्रता आली. १९१४ नंतरच्या सहा वर्षांत जनतेची जागृति विस्तीर्ण आणि उत्कट झालेली होती. व ती जास्त जास्त तापविण्याच्या उद्योगांत टिळक अहोरात्र खपत होते. हीं सहा वर्षे जशीं टिळकांच्या आयुष्याच्या अखेरचीं तशींच त्यांच्या कामाच्या कडेलाट

गदींचीं आहेत. १९२० च्या १ ऑगस्ट रोजीं त्यांचे देशकार्यात अव्याहत झिजणारे शरीर कालाच्या उदरांत कायमचे लय पावले.

गीतारहस्य

खाडिलकरांनीं टिळकांच्या मृत्यूनंतर केसरींत लिहिलेल्या शेवटच्या लेखांत म्हटले आहे कीं, कालांतराने टिळकांनीं राजकारणांत केलेल्या लढाया लोक विसरून जातील, परंतु त्यांनीं आपल्या कर्तव्यगारीनें निर्माण केलेला देशसेवेचा आदर्श लोकांना कधींच विसरतां येणार नाहीं. खाडिलकरांनीं या अभिप्रायाचे विवरण गीतारहस्याच्या प्रसंसेनें केलेलें आहे. टिळकांच्या केळकर-चरित्रांत गीतारहस्याचा जेवढा गौरव पाहिजे तेवढा पहायला सांपडत नाहीं. कालिदासाने मेघदूत हें एकच काव्य लिहिलें असतें तरी तो अजरामर झाला असतः असें प्रतिपादन करणारे नामांकित विद्वान् आहेत. तशाच अनुरोधाने एक गीतारहस्य लिहिण्यापलिकडे टिळकांनी आपल्या आयुष्यांत दुसरे कांहीं केले नसतें तरी त्यांची अजरामर कीर्ति झाली असती असें म्हटल्यास चूक होणार नाहीं. इंग्रजी विद्या शिकलेल्या थोर विचारवंतांनीं कर्मयोगाची एक नवी विचारसरणी लोकांपुढे ठेवण्याला प्रारंभ केला होता. परंतु त्या विचारसरणीचे स्वरूप अनेक रंगांच्या ठिगळांनीं तयार केलेल्या

बहुजिनसी कथेसारखें असल्याचें ध्यानांत घेऊन टिळकांनीं कर्मयोगासंबंधांतील लोकांचा बुद्धिभेद नाहीसा करण्यासाठीं गीतारहस्याचें लेखन करण्याचा उद्योग अनेक वर्षे यथावकाश चालविला होता. खरें गीतारहस्य कोणतें या प्रश्नानें त्यांच्या हृदयांत १८७२ सालींच घर केलेलें होतें. पुढें पौर्वात्य-पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाच्या तुलनात्मक अभ्यासानें तो प्रश्न सुटत गेला व सख्या गीतारहस्याचें त्यांना अधिकाधिक स्पष्ट दर्शन होऊं लागलें.

निराशेचे टोले घारंवार बसत असतां मनुष्य स्वीकृत ध्येयाला ज्या मानसिक अवस्थेनें घट्ट चिकटून रहातो ती अवस्था टिळक स्वतःच राजकारणाच्या कांटेरी रगाड्यांत अनुभवीत असल्यामुळे त्या अवस्थेची निस्संदिग्ध मीमांसा त्यांना गोतेच्या तत्त्वज्ञानांत दिसली. त्या मीमांसेच्या स्पष्टीकरणाला त्यांची कर्तबगारीही मदत करीत होती. यामुळेच गीतारहस्यांत त्यांच्या कर्तृत्वाचें चित्र उभटलें असल्याचा तर्क करतां येतो. हा त्यांचा मराठींत लिहिलेला महाग्रंथ महाराष्ट्रजनतेला व भाषांतराच्या द्वारे अखिल भारतीय जनतेला निष्काम कर्मयोगाची शिकवण देण्याकरितां आहे.

ग्रंथ कसा लिहावा, कसा छपावा, त्यांतील आधार कसे अभावे, अशा

कितीतरी प्रश्नांचें कोडे हा ग्रंथ पाहिल्यानें उलगडतें. त्यांत जगांतील सर्व तत्त्वज्ञानांचें समालोचन आहे. पश्चात्यांच्या तत्त्वज्ञानाला मार्गें टाकणारे कोणते विशेष भारतीय तत्त्वज्ञानांत आहेत, याचाही ऊहापोह आहे. अगदीं सुबोध मराठी भाषेंत पश्चिमेकडील तत्त्वज्ञानाचें संकलन करतां येतें हा चमत्कार दाखवून मराठी भाषेंत एक नवा आत्मविश्वास या ग्रंथानें निर्माण केला. गोतेचा उपसंहार अशा थाटाचें एक पुस्तक कै. चिंतामणराव भानंनीं गीतारहस्याच्या आधीं प्रसिद्ध केलें होतें. तें गीतारहस्याच्या जोडीला ठेवून दोघांची तुलना केल्यास गीतारहस्याबद्दल येथें केलेलीं विधानें खरीं असल्याचें जिज्ञासूंना पटेल. गीतारहस्याची मूळ हस्तलिखित परत पाहिल्यास टिळकांच्या बुद्धिमत्तेपरमाणें लेखनशक्तीचेंही आश्चर्य वाटल्याशिवाय रहात नाही. टिळकांना स्वतःच्या हातानें लिहिण्याची संवय नव्हती; परंतु तुरुंगांत लेखक कोठून मिळणार? लेखकाशिवाय इतरही अडचणी पुष्कळ होत्या; परंतु त्या सान्या अडचणी ओलांडून त्यांनीं हा ग्रंथ अवघ्या चार महिन्यांत पुरा केला व एका पत्रांत त्याच्या प्रकरणांची माहिती इकडील सहकाऱ्यांना कळविली. तें पत्र १९११ सालींच अनेक वृत्तपत्रांतून प्रसिद्ध झालें होतें. तो ग्रंथ निवून आल्यावर

त्यांनी दुसरे विषय हातीं घेतले; पण त्यांचे लेखन झाले नाही. हिंदुस्थानांत आल्यावर हा ग्रंथ सरकारच्या चाब्यांत होता आणि हातीं येईल कीं नाही याची काळजी होती. अखेरीस तो आला. १९१५ सालीं प्रकाशन समारंभावांचून तो प्रसिद्ध झाला. त्या ग्रंथाने महाराष्ट्रांत ग्रंथरचनेचे एक नवे युग उदयास आणले. त्यावर टीकेची झोड उठली. टिळकांनीं या टीकांचा सडेतोड समाचार घेतला. प्रतिकूल टीकांचे वादळ शमल्यावर त्यांतील ग्राह्यांशाच्या अनुरोधाने गीतारहस्याची सुधारून आवृत्ति काढावी असा टिळकांचा हेतू होता. परंतु तो सिद्धीस जाण्याचा योग नव्हता.

टिळकांचे शुद्ध चारित्र्य

टिळक हे राष्ट्रविकासातील तिसरी जी क्रियाशीलतेची अवस्था तिचे प्रतिनिधि म्हणतां येतात. म. गांधींप्रमाणे प्रत्येक नागरिकानें सदाचारसंपन्न व्हावे, अशी शिकवण त्यांच्या चळवळींत नसली तरी व्यक्तिशः त्यांचे चारित्र्य इतके शुद्ध होते कीं, त्यांचा कित्ता कोणीही गिरविल्यास त्याचा खाजगी व सार्वजनिक जीवनांत उद्धारच होईल. त्यांच्या शीलावर डाग उठविण्याचा यत्न शत्रूंकडून झाला. परंतु तो त्यांच्यावर उलटला आणि विरला. टिळकांचे चरित्र हें महाराष्ट्रियांना सदैव साभिमान संस्मरणीय वाटणें स्वामाधिक आहे.

नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले

गोपाळ कृष्ण गोखले हे टिळक-आगरकरांच्या लोकसेवेने डे. ए. सोसायटीच्या कारभारांत ओढले जाऊन पुढे एकंदर देशहिताच्या कार्यांत रानड्यांच्या नेतृत्वानें रावण्यास सिद्ध झालेले एक महाराष्ट्रीय थोर पुरुष आहेत. टिळकसुद्धां प्रारंभीं रानड्यांच्याच तालमीत वाढलेले. त्या तालमीचा एक गुण म्हणजे जनतेशीं समरस होऊन तिला स्वोद्वाराच्या कामास जुंपण्याचा; तो टिळकांनीं उचलला व दुसरा गुण गोखल्यांनीं घेतला जनतेच्या चळवळीनें टिळक सरकारीं झगडत होते. गोखले सरकारी संस्थांमधील अवकाशांत सरकारी वरिष्ठ अंमलदारांच्या डोक्यांत टीकेचें झणझणीत अंजन घालण्याचें काम करीत होते. हें काम एकदम डोळ्यांत भरणारें नसलें तरी त्याचा अप्रत्यक्षपणें जनतेचा असंतोष वाढविण्याकडे उपयोग झाल्याशिवाय रहात नाही. राज्यकारभारांतील अन्यायाचें विनतोड युक्तिवादानें दर्शन करविलें तरी समंजसपणाचा डोल मिरविणारें सरकार आपला हेका सोडीत नाही, अशी जनतेची खात्री पटवून तिचा राज्यविषयक असंतोष पुष्ट व दृढ

करण्याचें काम गोखल्यांच्या उद्योगानें बडत होतें. सरकारी गोटांत उभें राहून सरकारी वरिष्ठांना निर्भीड टीकेच्या मान्यानें जर्जर करण्याचें काम सिंहाच्या गृहेत जाऊन सिंहाची आयाळ त्यास वेदना उत्पन्न होण्याइतक्या जोरानें ओढण्याच्या कामासारखें आहे व तें गोखल्यांनीं ज्या कुशलतेनें व ज्ञानाच्या सज्जतेनें केले, त्याला हिंदी इतिहासांत दुसरी तोड दाखविणें कठिण आहे. जोंवर कायदेमंडळें चालतील तोंवर नामदार पुष्कळांना होतां येईल. असे नामदार गोखल्यांच्या काळांत होते व आजही आहेत, परंतु 'नामदार' या शब्दाच्या खऱ्या अर्थानें एकटे गोपाळ कृष्ण गोखले हे एकच नामदार होऊन गेले. प्रतिपक्षाविषयीं औदार्य, त्यांच्या मतप्रणालीच्या खंडनास लागणारें धैर्य, देशहिताची कळकळ, देशहितार्थ अविश्रांत उद्योग विचारांचा प्रामाणिकपणा अशा अनेक गुणांनीं गोखल्यांची नामदारी सजलेली होती. गोखले जीवंत असतांना टिळकांनीं व टिळकपक्षानें त्यांचा उघड गौरव कधीं केला नाही. टिळकपक्षांत म्हणजे टिळकांचा अभिमान वाळगणारांत आजसुद्धां गोखल्यांबद्दल

निराधार प्रवादने बोलणारे पुष्कळ जण आढळतात. आपण गोखल्यांचे शिष्य असें गांधी म्हणवीत असल्याने गोखल्यांसंबंधाचे गैरसमज गांधींनाही महाराष्ट्रांत भोंवले. गोखले जसे लोकांच्या समजुतीने सरकारचे हस्तक तसेच गांधी हे स्वराज्यभक्त नसून ब्रिटिश साम्राज्याचे भक्त आहेत, अशीं तर्कटें गांधी गोखल्यांचे शिष्य या घटनेकडे वोट दाखवून कित्येकजण महाराष्ट्रांत उघडपणे रचीत होते. गोखल्यांनीं कधीं स्वतःचें समर्थन केले नाहीं. आणि त्यांच्याविरुद्ध नाना प्रकारच्या विपरीत वार्ता सदैव उठत होत्या. यामुळे त्यांचें चरित्र महाराष्ट्रीयाना योग्यप्रकारें माहित नसल्यास आश्चर्य वाटायला नको.

गोखल्यांचा जन्म १८६६ सालचा घरची अत्यंत गरिबी. लहानपणींच पितृवियोगाची आपत्ति कोसळली. त्याच्या थोरल्या बंधूंचर संसाराचा भार पडला. बंधूंच्या लहानशा कमाईत गोपाळराव आपले विद्यासाधन करीत होते. त्यांचें पहिलें शिक्षण कोल्हापुरास झालें. त्यांनीं बी ए. ची पदवी एल्फिन्स्टन कॉलेजांतून घेतली. मॅट्रिक झाल्यावर त्यांनीं विद्यार्जनाची रजा घ्यावी आणि नोकरीत शिरून संसाराचा भार हलका करावा अशी त्यांच्या बंधूंची इच्छा होती. या इच्छेला बंधूंच्या पत्नीने

विरोध केला व खर्चिं द्रव्य उभें करण्यासाठीं आपल्या धंगावरील दागिने मोडून विकण्याची सिद्धता निदर्शनास आणली. गोपाळाचा होतकरूपणा भावाला अमान्य नव्हता. त्यानें शिकावें, जगांत मोठें व्हावें अशी त्याचीही भावना होती. खर्चाच्या दुस्तर अडचणीला कसें तोंड द्यावयाचें हा प्रश्न पत्नीच्या औदायनिं सुटण्याचा रंग दिसतांच त्यांनीं बंधूंच्या शिक्षणाला परवानगी दिली. १८८२ मध्ये कॉलेजांत असतां टिळक-आगरकरांचर कोल्हापूर येथील कारभारी वर्क्यांनीं जो बेअब्रूचा खटला केला, त्यांत या दोघां देशभक्तांना मदत करण्यासाठीं तेथील विद्यार्थ्यांनीं एका नाटकाचा प्रयोग बसविला, त्यांत गोपाळरावांनीं भाग घेतला होता. टिळक-आगरकरांविषयींच्या त्यांच्या आदराची ही पहिली खूण आहे.

कृतज्ञता हा गुण गोखल्यांच्या अंगीं अतिशय उत्कटपणे वसत होता यामुळे टिळकांबद्दल त्यांनीं कधींही प्रतिकूल टीकेचे शब्द आपल्या तोंडाघाटें बाहेर पडू दिले नाहीत. त्याच कृतज्ञतेनें त्यांनीं आपल्या भावज्यांचे कृण जन्मभर परोपरीनें फेडले.

कॉलेजांतलें शिक्षण पुरें झाल्यावर शिंत विषय चांगला म्हणून इंजिनिरिंग कॉलेजांत जाण्याचा त्यांचा

विचार होता. त्याला द्रव्याची टंचा आडवी येऊन तो विचार कायमच रहित झाला. टिळक-आगरक आपल्या संस्थेसाठी नवीं नवीं तरु माणसें जोडण्यासाठीं टेहेळणी करी असत. त्यांच्या टेहेळणींत गोखं सांपडले व न्यू इंग्लिश स्कुलां शिक्षकाचें काम करूं लागले. भाव जयीचें ऋण फेडण्याकरितां त्यांनीं गाळेव्यतिरिक्त शिक्षणाचे व बाहेर चालविले होते. त्यांच्या उत्पन्नांतून तें ऋण फेडलें व त्या माउलीच्या अंगावर मुळापेक्षां जास्त मोलाचे दागिने चढवून गोखले एव प्रकारें त्यावेळेपुरते कृतार्थ झाले. पैसे फिटतात, परंतु उपकार फिटत नाहीत अशी गोखल्यांची भावन होती. यामुळें त्या उपकारापरीत्यर्थें त्यांनीं पुढें त्या भावजयीच्या मुलीचें द्रव्यदृष्ट्या कल्याण केलें. ही भावजयी गोखल्यांचा गौरव पहायला जगलें नाही गोखले मोठेपणाच्या मार्गाला लागले तेव्हां तिला दुर्धर व्याधीने ग्रासलें. आणि पुढें थोड्याच काळांत ती मरण पावली. त्यावेळीं तिच्या उघड्या पडलेल्या कन्येची चिंता गोखल्यांना वाटावी, हें त्यांच्या कृतज्ञतेचा विचार केल्यास आश्चर्याचें नाही. भावजयीच्या दुखण्यांत तिला विसावा मिळावा म्हणून गोखले आपलें काम संभाळून त्या मुलीचीं पडतील तीं कामें करीत असत, अशी आख्यायिका आहे.

एक कुत्सित आरौप

१८८५ मध्ये गोखले डे. ए. सोसायटीचे सभासद झाले. यावर्षी ते कोल्हापुरास गेले असतां त्यांनीं हिंदी राजकीय परिस्थितीवर इंग्रजींत व्याख्यान दिलें. अध्यक्षस्थानीं कोल्हापूरचा रेसिडेण्ट होता. हा कडव्या साम्राज्यशाही मताचा हुषार अविकारी, अशी त्याची प्रसिद्धि होती. परंतु गोखल्यांची व्याख्यानशैली व इंग्रजीवरील प्रभुत्व या दोन्ही गुणां-वद्दल अध्यक्ष या नात्यानें त्याला तारीफ करावी लागली. गोखले रानड्यांच्या साहचर्यानिं तयार झाले, असा एक प्रवाद आहे. रानड्यांच्या साहचर्यांत शेंकडो माणसें आलीं; परंतु गोखले किती निघाले या प्रश्नानें हा प्रवाद निकालांत काढतां येतो. शिष्याच्या अंगीं कर्तबगारीचें बीजच नसेल तर गुरूचें खतपाणी कसें उपयोगी पडणार? गोखल्यांच्या बुद्धींत तें बीज होतें याचें १८८५ चें व्याख्यान हें एक प्रमाण आहे. १८८७ मध्ये रानड्यांच्या शिकवणीनें तें बीज जोरानें फोफावूं लागलें व रानड्यांच्या मृत्यूनंतर त्याची विशाल वृक्षावस्था जगाच्या दृष्टीस पडली. परंतु महाराष्ट्रांत हा रानड्यांनीं पढविलेला पोपट आहे, त्याच्यांत स्वयंभू गुण मुळींच नाही असें त्यांच्याविषयीं लोक बोलत असत, टाण्याचा 'हिंदुपंच'

हा तर पोपटाच्या कल्पनेची व्यंग्य-चित्रं कित्येक वर्षे लोकांना दाखवून गोखल्यांविषयीं लोकांत अनादर वाढवीत होता. अद्यापि त्या कल्पनेच्या पुसट छटा क्वचिन् उरलेल्या आढळतात. पण मार्गे सांगितलेली परिस्थिति ध्यानांत घेतल्यास पोपटपंचीच्या कुत्सित आरोपांत कांहीं तथ्य नसल्याचें गळीं उतरेल.

गोखले-रानडे भेट

डे. ए. सोसायटींत गोखल्यांचा प्रवेश झाला, त्या सुमारास सोसायटींत मतभेदाचीं भांडणें हजळीं होती. नंतर हळूहळू तीं विकोपास गेलीं. घडील व ज्यांच्याविषयीं आदर त्यांचीं भांडणें पाहून व ऐकून एकदां गोखल्यांच्या मनांत सोसायटी सोडण्याचें आलें. एकदां आगरकरांनाही वाटलें कीं, आपण सोसायटींतून बाहेर पडावें. टिळकांनीं आपल्या राजीनाम्याचें पिस्तुल रोखलेलेंच ते. परंतु या मंडळींत एकटे आपटे खंबीर होते. त्यांनीं गोखल्यांना कळविलें की, तुमच्या भरंवशावर आम्हां कॉलेजचा विस्तार करीत आहों टिळक जावे, अशी आमची इच्छा नाही, पण ते गेल्यानें संस्थेचें विशेष नुकसान होणार नाही. गोखले हा सोसायटीचा एक वळकट आधार आहे. तो गेल्यास संस्थेचें नुकमान होईल. गोखल्यांचा वैताग आगरकर व रानडे अशाच तऱ्हेनें दूर करीत होते. जेवटीं गोखले सोसायटींत राहिले

व टिळक बाहेर पडले. गोखल्यांनीं अवघ्या दोन तीन वर्षांत स्वतःवद्दल इतर सहकाऱ्यांत किती विश्वास उत्पन्न केला होता याचा अंदाज वरील गोष्टीनें करतां येईल. गणित, इंग्रजी, इतिहास, अर्थशास्त्र असे अनेक विषय ते सारख्याच तयारीनें व तन्मयतेनें शिकवीत असत.

त्यांच्या वर्तनांत शिस्तीचा अंमल कडक होता. आपटेदेखील शिस्तीचे भक्त. आगरकर, केळकर, गोळे हे त्या मानानें ढिलेच. यामुळे आपटे व गोखले यांचें सख्य व्हायला उशीर लागला नाही. परंतु टिळक-आगरकरांकडे गोखल्यांचा आढा जास्त होता. नंतर आगरकरांविषयीं त्यांचा ओढा वाढत गेला.

आगरकरांनी या तरुणांतील सार्वजनिक कर्म्याला अवश्य असणारे गुण ओळखून शिवराम हरि साठे नामक एका रानड्यांच्या विश्वासू स्नेह्यामार्फत गोखल्यांची व रानड्यांची भेट घडवून आणली. रानड्यांना या भेटींत गोंग्य शिष्य लाभला व गोखल्यांना इष्ट व अनुरूप गुरुची प्राप्ति झाली गोखले सार्वजनिक सभेचे चिटणीस होऊन देशकार्याचे पाठ शिकू लागले. गोखल्यांची रानड्यांनीं अनेकदां कसून परीक्षा घेतली. गोखल्यांनीं लिहून आणलेल्या मजकुरांत सुधारणा सुचवून त्यांचें लेखन मनाजोगें होईपर्यंत रानडे

पुनः पुनः तसें लेखन करावयास लावीत व तें पुनः ठरल्या वेळांत झालें पाहिजे अशी अट असे. गोखल्यांनीं अशा लेखनाचा कधीं कंटाळा केला नाही किंवा त्यावद्दल कधीं नास्तुषी दाखविली नाही. सार्वजनिक सभेच्या कामाशिवाय ते 'सुधारक' पत्राच्या इंग्रजी बाजूकडे लेख लिहीत असत. १८८९मध्ये त्यांनीं क्रॉफर्ड प्रकरणाच्या जाहीर समेत टिळकांबरोबर इंग्रजींत जें वक्तृत्व केले त्यायोगानें त्यांच्या लायकीची लोकांना कल्पना आली. परंतु एकदम सान्या हिंदुस्थानांत त्यांची प्रशंसा होण्याचा प्रसंग १८९७ सालीं त्यांनीं इंग्लंडांत जाऊन वेल्बी कमिशनपुढें दिलेल्या साक्षीचा आहे.

वेल्बी कमिशनशीं

यशस्वी झटापट

यावेळीं त्यांचा सार्वजनिक सभेशीं संबंध राहिला नव्हता ते नव्यानें निघालेल्या डेक्कन सभेचे चिटणीस या नात्यानें वेल्बी कमिशनसमोर साक्षीला गेले. हें कमिशन हिंदी राज्यकारभाराच्या जमाखर्चाची झडती घेण्याकरितां वसलेलें होतें. दादाभाई नौरोजी हे त्या कमिशनचे एक सभासद होते. गोखल्यांनीं स्वतंत्रपणें आपल्या साक्षीची तयारी केली. रानडे तेव्हां मुंबईस होते व त्यांचे दुसरे सल्लागार गणेश व्यंकटेश जोशी हे सोलापुरास होते. कॉलेजांतील रोजचे

काम संभाळून यांच्या गांठीभेटी घेऊन यथेच्छ विचारविनियम करायला गोखल्यांना 'सवड मिळाली नाही. त्यांना आपल्या साक्षीचा मसुदाही येथें लिहून काढतां आला नाही. आपण प्रवासांत बोटीवर लिहूं असें त्यांनीं रानड्यांना सांगितलें. रानड्यांना गोखल्यांबद्दल विश्वास होता तरी काय होतें काय नाही याची काळजी त्यांना लागलेली होती विलायतेस पोचल्यावर आपल्या साक्षीचा खर्डा नौरोजी व सर विल्यम वेडरबर्न यांना दाखवावा व ते म्हणतील त्या दुरुस्त्या बिनहरकत कराव्या, अशी रानड्यांची गोखल्यांना ताकीद होती व तसें त्यांनीं त्या दोघांना लिहून ठेवलेलें होतें. गोखल्यांनीं आपला मसुदा आगबोटींत लिहून काढला व ह्या दोघां अनुभवी वृद्धांना दाखविला. त्यांना तो इतका पसंत पडला कीं, त्यांनीं त्यामध्ये एका अक्षराचाही फेरफार न करतां कमिशनपुढें दाखल होऊं दिला. नंतर त्या खड्यांतील प्रमेयांच्या अनुरोधानें गोखल्यांची झडती घेण्याला कमिशनच्या लोकांनीं सुरुवात केली. गोखले त्यांच्या सगळ्या वेड्या वाकड्या प्रश्नांना पुरून उरले. कमिशनमध्ये हिंदी राज्यकारभारांत कसलेले मुरब्बी वसलेले होते त्यांच्या प्रश्नांच्या माऱ्यांत आधींचे हिंदी साक्षीदार मोडले, हा प्रकार पाहून कमिशनचे सभासदत्व सोडून त्यांना सांवरण्याकरितां हिंदी राज्यकारभा-

राच्या जमाखर्चाचे ज्ञाते भीष्माचार्य नौरोजी साक्षीदारांच्या खुर्चीवर जाऊन बसले; परंतु त्यांचीही धडपणें सुटका झाली नाही. यामुळे हा तरुण व त्यांच्या मानानें कच्चा ठरणारा साक्षीदार कसा पार पडतो, याबद्दल रानडे चिंता करीत होते. पण जेथें मोठाले पुढारी कचरले तेथें गोखल्यांनीं पृच्छकांच्या शंका निवारून त्यांची विजयलालसा जिरवून टाकली. गोखल्यांशीं गुणग्राहकतेनें वेल्बीसकट अनेक सभासदांनीं, गोखल्यांची तपासणी फेरतपासणी संपल्यावर, हस्तांदोलन करून त्यांच्याबद्दल प्रशंसेचे उद्गार काढले. ही सारी माहिती तपशीलवार कळली तेव्हां कुठें धन्यता वाटून रानड्यांचा जीव भांड्यांत पडला. वेल्बी कमिशनशीं गोखल्यांनीं केलेली यशस्वी झटापट पहाणारांपैकीं पुष्कळांनीं त्याचवेळीं 'हा हिंदी जनतेचा भावी पुढारी (Coming Man)' असें भविष्य वर्तविलें.

माफी प्रकरण

गोखल्यांच्या या विजयावर लवकरच संकटाची छाया पसरून त्याची हिंदी जनतेतील पुष्कळांना मातब्बरी वाटेनाशी झाली. १८९७ हें वर्ष महाराणी व्हिक्टोरियाच्या राज्यकारभाराचे ६० वें वर्ष होतें. त्यांचा होरक महोत्सव साऱ्या ब्रिटिश साम्राज्यांत अतिशय दणक्यानें साजरा

करण्यांत आला. पुणे शहर या समारंभाला अपवाद नव्हतें. महोत्सवाच्या रात्री पुण्यास रँड व आयस्ट अशा दोन लष्करी अधिकाऱ्यांचे खून झाले व त्याचा सरकारला हादरा बसून एकंदर राजकीय वातावरण कडकलें. १८९७ मार्चपासून प्लेगचा कहर पुण्यास वाढला व त्याच्या बंदोबस्ताकरितां सरकारनें गोऱ्या सोजरांच्या तुकड्यांची नेमणूक केली. या सोजरांना हिंदु रीतिरिवाज माहित नसल्यामुळे प्लेगच्या घरांची तपासणी करतांना त्यांच्या हातून पुणेकर स्त्रीपुरुषांना प्लेग पुरवला पण ही सोजरांची व्यवस्था नको असें वाटू लागलें. रँड हा त्या व्यवस्थेसाठीं नेमलेला लष्करी अंमलदार होता. त्याचा कांटा काढण्याचें चाफेकर-बंधूंच्या मनांत येऊन त्यांनीं महोत्सवाच्या रात्री त्याचा बळी घेतला. विलायतेस या खुनाच्या बातमीनें पार्लमेंटांत गडबड उडाली. तेव्हां हिंदुस्थानच्या हितचिंतक इंग्रजांनीं गोखल्यांकडे या संबंधींची कांहीं माहिती असेल या धोरणानें चौकशी केली. गोखल्यांना पुण्यांतील स्नेह्यांनीं प्लेगच्या हकीकतीचीं बरींच पत्रें पाठविलीं होती. त्यांच्या आधारेणें त्यांनीं सोजरांच्या अनन्वित वर्तनाच्या एक दोन गोष्टी सांगितल्या. त्याची वाच्यता पार्लमेंटांत होतांच क्षणभर खुनाच्या मुडाची भावना थंडावली.

भारतमंत्र्यांनीं गोखल्यांची माहिती खरी कां खोटी असा

प्रश्न मुंबईच्या गव्हर्नराला केला. गव्हर्नराने पुण्यांतल्या सरकारी विश्वासाच्या लोकांपुढे तोच प्रश्न ठेवला. त्यांच्या उत्तराची वाट न पाहतां दुसऱ्या दिवशीं तारेनें विलायतेस कळविलें कीं, गोखल्यांनीं सांगितलें तें सारें सपशेल खोटें आहे. त्यासरशीं विलायतेस गोखल्यांबद्दल प्रतिकूलता पसरली. गोखल्यांना या प्रकाराचें वाईट वाटलें. पण मुंबईस येईपर्यंत ते तरी काय करूं शकत होते? जुलईच्या अखेरीस गोखले मुंबईस आले. बंदरावर उतरण्यापूर्वीच पोलीस अधिकाऱ्यांनी त्यांची भेट घेऊन कांहीं प्रश्नोत्तरे केलीं. गोखल्यांजवळचे कागद सर दिनशा वाच्छांच्या सामानांत आधींच भरले असल्यामुळे गोखल्यांना पत्रें लिहिणारांचा पत्ता पोलिसांना लागूं नये हें सरळच आहे.

या प्रकरणांत शिष्टाचाराला धरून जें करणें असेल तें घडेल असा गोखल्यांनीं पोलिसांना जबाब दिला. गोखले मुंबईस रानड्यांना भेटले. नंतर पुण्यास गेले त्यांनीं पत्रलेखक मित्रांना पुरावा विचारला. पुरावा मिळणें अशक्य असें ठरल्यावर ज्यांची वदनामी केली त्यांची माफी मागणें हा शिष्टाचार उरला. माफी गोखल्यांनीं लिहून काढली. तिच्या प्रस्तावनेंत सरकारला कायदेशीर रीतीनें या प्रकरणांत कांहीं करतां येण्यासारखें

नसलें तरी आपणच शिष्टाचारासाठीं माफी मागत आहों अशी बढाई मारली होती. रानड्यांनीं तो मजकूर खरडून टाकला व निभळ माफीचें पत्रक जगासमोर आलें. त्याच वेळीं टिळकांना राजद्रोहाच्या आरोपावरून पकडलें होतें. गोखल्यांची माफी व टिळकांची कैद या विरोधी देखाव्यांतून एका-मध्ये भेकडपणाचा दोष व दुसऱ्यांत धैर्यशालित्वाचा गुण पहाण्याचें कार्य लोकांनीं चालविलें. गोखल्यांविषयीं लोकांतील आदर ओसरला. टिळकांसंबंधीं आदर वाढला. वस्तुतः गोखल्यांनीं जें केलें तेंच टिळकांना बर्वे-प्रकरणांत आपल्या बाजूचा पुरावा खोटा व बनावट ठरल्यावर करावें लागलें होतें. परंतु लोकांनीं त्या पंधरा वर्षांपूर्वीच्या कथेचें स्मरण कशाला बाळगावें? नंतर अशी शककल बोलली जाऊं लागली कीं, टिळक पुरावा देण्याला तयार असतां गोखल्यांनीं त्या संधीचा उपयोग करून घेतला नाही. टिळक पुरावा देणार होते, या कल्पनेला त्यांना पकडलें होतें या परिस्थितीचा पाठिंबा नाही.

शिवाय टिळकांनीं अटक होण्याच्या आधीं गोखल्यांनीं विलायतेस सांगितलेल्या माहितीचा एक भाग निराधार तर दुसरा अत्युक्तीचा असा 'केसरी'त अभिप्राय व्यक्त केला असतां ते कसला पुरावा देणार होते, असा प्रश्न उद्भवतो.

परंतु गोखल्यांच्या अनादराला इतका

आगापीच्छा बाळगण्याचें कारण काय? इतकें मात्र खरें कीं, माफीच्या विपर्यासानें गोखले हे लोकांच्या अन्यायाचा विषय बनले. त्या वर्षीं उमरावतीस भरलेल्या काँग्रेसमध्ये कांहीं बेजबाबदार लोकांनीं त्यांचा उघड अवमान केला. हळव्या मनाचे गोखले त्याचवेळीं सार्वजनिक आयुष्यांतून कायमचे उठावयाचे, परंतु त्यांना ताळ्यावर आणायला रानडे होते. त्यांनीं पुनः गोखल्यांना सार्वजनिक कार्यांत ढकलायला प्रारंभ केला. १८९९ मध्ये गोखले मुंबई इलाख्याच्या कायदेमंडळांत निवडून आले.

भारतीय कायदेमंडळांत प्रवेश

माफीनंतर गोखल्यांनीं सुमारे दीड वर्ष अज्ञातवासांत घालविलें. परंतु त्यांच्या चित्तांत देशसेवेचें वैराग्य संचरलेलें नव्हतें. ते देशसेवकांच्या संस्थेची योजना आपल्या हृदयांत घोळित होते. रानडे म्हणत त्याप्रमाणें देशसेवेला वाहून घेणाऱ्या तरुणांची संस्था काढावी, या तरुणांना राजकारण शिकवावें व त्यांची तयारी झाली कीं त्यांना देशसेवेच्या प्रवाहांत त्यांची पुरेशा अन्नवस्त्राची तरतूद करून सोडावें. या संकल्पाचीं चित्रें ते कागदावर रेखाटीत होते. अतिशय जिह्वाळ्याच्या व विश्वासाच्या मित्रांजवळ या संकल्पाची चर्चा करीत होते. कसला तरी व्यापार करून संस्थेसाठीं पैसा उभारावा असें त्यांच्या मनांत

येऊन त्यांनीं व्यापार आरंभला, पण शेवटीं त्यांत खोट येऊन कर्ज डोक्यावर चढलें. त्या संकल्पाचा व्यापार चालू असतां, त्यांच्या हृदयास जाचकारें लोकापवादाचें शल्यही बोथटलें. १८९८ च्या मध्यांतील एका टिपणांत त्यांनीं आपली महत्त्वाकांक्षा लिहून दाखली. प्रथम आपल्या इलाख्याचें कायदेमंडळ, नंतर अखिल भारतीय कायदेमंडळ, नंतर विलायतचें पार्लमेंट व शेवटीं मुख्य प्रधानपद असें त्यांच्या महत्त्वाकांक्षेनें आपल्या उत्कर्षाचे टप्पे उरविले होते. हिंदुस्थानांतून पार्लमेंटांत सभासद पाठवावयाचे ही कल्पना व पार्लमेंटाचे दादाभाई नौरोजी सभासद झाले ही वस्तुस्थिति लक्षांत घेतल्यास गोखल्यांच्या संकल्पांतलें शेवटचें कलम आश्चर्यकारक अथवा हास्यास्पद वाटायला नको. त्यापैकी पहिलें कलम त्यांनीं १८९९ सालीं अंमलांत आणलें. मुंबईच्या कायदेमंडळांत तेव्हां ब्रह्मदी सभासदांचे पुढारी फेरोजशहा मेथा होते. शेतसाऱ्याच्या कायद्यावरून त्यांच्या इंग्रज राज्यकर्त्यांशीं चकमकी उडाल्या या चकमकींत गोखल्यांनीं शतभार लावला. १९०२ सालीं फेरोजशहांनीं भारतीय कायदेमंडळ सोडलें व गोखल्यांचा तेथें प्रवेश झाला. रानडे १९०१ सालच्या प्रारंभीं भारल्यानंतर गोखल्यांना आपण पोरके झालों असें वाटत असलें तरी ते राजकारणाच्या आखाड्याला चांगले

सरावले होते भारतीय कायदेमंडळांत त्यांनीं आपल्या कर्तव्यगारीनें अद्वितीयत्व संपादन केले.

कायदेमंडळांतील कामगिरी

मरेपर्यंत गोखले भारतीय कायदेमंडळाचे सभासद होते. १९०२ सालीं म्हणजे पहिल्याच वर्षीं त्यांनीं सरकारी जमाखर्चाच्या अंदाजपत्रकावर जें भाषण केले, त्यायोगानें भारतीय जनतेच्या अंतरंगांत गोखल्यांना आदराचें स्थान निर्माण झालें. गोखल्यांचा विशेष हा कीं, या स्थानावरून ते कधींच खालीं आले नाहींत. त्यांनीं अंदाजपत्रकावरील भाषणाचा सरकारांत वचक उत्पन्न केला होता. लष्करी खर्चावर त्यांचा फारच कटाक्ष होता. किचनेर हा इंग्लंडचा रणशूर सेनापति त्यांच्या भाषणांतील अचूक भडिमारबद्दल 'तोफखान्यापुढें उभ राहण्याची भीति वाटत नाहीं; पण, गोखल्यांशीं सामना कसा करावयाचा याबद्दल मन चिंताक्रांत असतें' असें म्हणत आपल्याचें प्रसिद्ध आहे. लॉर्ड कर्जन हा व्हाईसरॉय साम्राज्यशाहीचा अर्क होता त्याला आपल्या हुषारीबद्दल गर्व असे परंतु गोखले धारल्याचें कळल्यावर त्यानेंही 'गोखल्यांचे तडाखे आपल्याला कधीं कधीं असह्य होत गोखले कोणत्याही स्वतंत्र देशांत मुख्य प्रधान होण्याच्या लायकीचे पुरुष होते' असे उद्गार काढले. गोखले शेवटच्या दुखण्यांत

कायदेमंडळाच्या बैठकीला जाऊं शकले नाहींत. त्यांच्या गैरहजेरीकडे लक्ष जाऊन गाय फ्लीटवुड विल्सन नांवाच्या हिंदी सरकारच्या फडणिसानें "आज आपण हॅम्लेट हें नाटक हॅम्लेटवांचून करीत आहों" असें बोलून कायदेमंडळाचा खरा नायक गोखले अशी स्वतःची भावना व्यक्त केली.

गोखल्यांच्या व्यवहारांतील निर्भेळ सचोटीमुळे लॉर्ड मिटो, लॉर्ड हार्डिज, हे व्हाईसरॉय त्यांचे मित्र झाले होते. गोखल्यांबद्दल त्यांना मित्रत्वाचा विश्वास वाटत असे.

ज्या विल्सनचें नांव मार्गें घेतलें, त्यानें गोखल्यांच्या औदार्याची एक गोष्ट एका ठिकाणीं लिहिली आहे. तो विलायतचा नामांकित व उदार विचारांचा अर्थशास्त्रज्ञ होता. विलायतेहून इकडे येण्यास त्रिघाला तेव्हां अनेकांनीं त्याला गोखल्यांच्या हल्ल्याचें भय दाखविलें होतें. त्यानें येथें येऊन अंदाजपत्रक तयार केले व गोखले कोठून कसा हल्ला करतील याचें चिंतन करीत असतां त्यांच्या हातीं अनपेक्षितपणें गोखल्यांचें पत्र पडलें. "तुम्ही नवीनच आलेले आहांत व नामांकित आहांत. शिवाय हिंदी राजकीय आकांक्षांबद्दल सहानुभूति वाळगणारे असा तुमचा लौकिक आहे. म्हणून या वर्षीं मी नेहमींच्या पद्धतीनें अंदाजपत्रकावर टीका करणार नाहीं." असा त्या पत्राचा मथितार्थ होता. कोणत्याही देशांत प्रतिपक्षाबद्दल असें मनाचें

औदार्य दाखविलें जात नाही. हें पत्र लिहून गोखल्यांनीं आपल्यास जिकलें असे या माहितीचें तात्पर्य विल्सननें नमूद केलें आहे. कायदे कौन्सिलांतील गोखल्यांच्या कामगिरीचें स्वरूप कसें प्रभावशाली होतें याची कल्पना या कथांवरून करतां येईल, त्या कामगिरीचा तपशील सांगूं लागल्यास तो लवकर किंवा थोडक्यांत आटपणार नाही.

टिळक-गोखले संबंध

गोखले बरींच वर्षे काँग्रेसचे चिटणीस होते. १९०५ सालीं ते काँग्रेसचे अध्यक्षही झाले. पुढेही ते काँग्रेसच्या अधिवेशनांत भाग घेत होते १९०५ पासून देशाच्या राजकारणांत सरकाराला प्रत्यक्ष प्रतिकार करण्याचें धोरण वंगभगाच्या वावतींतील सरकारी वेदरकारपणामुळे शिरलें व काँग्रेसमध्ये जहाल-मवाळ हे पक्षभेद अवतरले. १९०५ नंतरचीं सारीं वर्षे राजकीय दृष्टीनें संकटाचीं होती. सुरतेच्या काँग्रेसनंतर जहाल पक्ष बाहेर पडला. व टिळकांच्या तुरुंगवासामुळे त्या पक्षाचें अवसानही पुष्कळ खचलें होतें. मवाळ पक्षानें काँग्रेसचीं वार्षिक अधिवेशनें चालू ठेवलीं होती. १९१८ पर्यंत जहाल-मवाळांचा समेट होऊ शकला नाही. १९०८ मध्ये टिळकांना कैदेत जावें लागलें याचें खाप-गोखल्यांच्या माध्यावर फोडण्याचें प्रथा सुरू झाली.

टिळक व गोखले यांच्यातील मतभेदावरून टिळकांच्या प्रेमानें गोखल्यांविरुद्ध खुसपटें काढण्याची जी तन्हा महाराष्ट्रांत बळावली होती तिच्यापैकी गोखल्यांनीं मोर्ले-साहेबापाशीं टिळकांच्या चुगल्या सांगून टिळकांना कैदेत टाकण्याचा व्यूह रचल्याचा प्रवाद जन्मास आला. हा प्रवाद करणें अगदीं निराधार असून खोडसाळपणाच्या हौसेशिवाय त्याच्यामागे कसलेंच बळ नाही हें आतां त्यावेळचे गव्हर्नर लॉर्ड सिडनहॅम यांच्या आत्मचरित्रानें सिद्ध झालें आहे.

टिळकांवर आपण आपल्या एकट्याच्या जबाबदारीनें राजद्रोहाच्या खटल्याचा नाश टाकला. मोर्लेसाहेबाला ही खबर इतरांप्रमाणें वृत्तपत्रांतून कळली. मोर्लेसाहेबाला आपल्या कृत्याचा उद्वेग आटला. गोखल्यांनीं त्यास भेटून "टिळकांवर खटला केल्यानें फार मोठी चूक घडली आहे, असें त्यास वजाविलें" वगैरे आशयाचा मजकूर त्या आत्मचरित्रांत आहे. त्यावरून गोखल्यांसंबंधांतील साऱ्या कल्पनांचा नेरास सहज होणारा आहे पण गोखल्यांनीं मोर्लेचे कान फुंकले, हा प्रवाद टिकविण्याची खटपट टिळकांच्या चरित्रांत आढळून येते. टिळकांना तुरुंगांत डांबून आपलें राजकीय मनोगत साध्याचा नीच हेतु गोखल्यांच्या चित्ताला चुकूनसुद्धां स्पर्श करूं शकला नसता, असें त्यांनीं टिळकांच्या सहानुभूतीनें

केलेल्या कित्येक गोष्टींवरून कळणारें आहे. टिळक तुमच्यावर नेहमीं टीका करीत असतां तुम्ही स्वस्थ कसें रहातां ? अशा प्रश्नानें गोखल्यांना एकदां त्यांच्या मित्रानें डिवचलें तेव्हां “मला देशसेवेचा मार्ग दाखविणारे टिळक आहेत याची जाणीव माझ्या हृदयांत जीवंत असेनोंवर त्यांच्याबद्दल अनुचित वर्तन कधींच घडणार नाही” असें गोखल्यांनीं उत्तर दिलें हें उत्तर १९०० सालाच्या पूर्वीचें आहे. त्यानंतर तार्क्यमहाराज प्रकरणांतल्या फौजदारी खटल्यांत टिळकांना सरकारानें नाहक छळलें, त्याची भरपाई या खटल्यांत करावा लागलेला खर्च देऊन करावी, असा तगादा सरकारामार्गे गोखल्यांनीं लावला होता. सरकारनें त्याची दाद घेतली नाही. टिळकांना १९०८ सालीं शिक्षा झाल्यावर गोखले अतिशय हळहळले. त्यांना निदान तुरुंगांत चांगल्या रीतीनें वागविलें जाईल असा उद्योग सरकारांत करणें हें आपलें कर्तव्य आहे असा हेतु त्यांनीं आपल्या मित्रांना लिहिलेल्या पत्रांतून पहायला सांपडतो. १९१४ सालीं टिळक तुरुंगांतून सुटल्यावर त्यांच्या घराबाहेर जो पोलीस पहाऱ्याचा त्रास होता तो उठविण्याच्या कामांत गोखल्यांनीं लक्ष घातलें “टिळकांमध्ये कित्तीही दोष असले तरी ते एक श्रेष्ठ व सत्त्वसंपन्न पुरुष (Great and good) आहेत” असें गोखल्यांचें टिळकांसंबंधीं निश्चित

मत होतें व तें त्यांनीं कधीं झांकून ठेवलें नाही. असें सांगतात कीं, टिळकांबद्दल जर कोणी गोखल्यांच्या अभिमानानें यद्वातद्वा बडबडूं लागला तर गोखले त्याला फटकारून ताबडतोब गप्प वसवीत ‘तोंडास येईल तें वकावें असे टिळक यःकश्चित् गृहस्थ आहेत कीं काय ?’ अशा प्रश्नानें ते भलतेंसलतें बरळूं इच्छणाराला चापीत असत. टिळकांना अनुलक्षून ‘ज्ञानप्रकाशांत त्यांच्या अमर्यादिचा मजकूर आला व तो त्यांना कलकत्यासारख्या दूरच्या शहरीं पहायला मिळाला, तर ते तेथून संपादकाला कधीं तारेनें, तर कधीं पत्रानें कानपिचक्या देत, अशीं उदाहरणें आहेत. तथापि गोखल्यांच्या हृदयाची हा वाजू महाराष्ट्रानें कधींही समजावून घेतली नाही. तिच्या परिणामीं कित्येक तरुणांना या टिळकांच्या शत्रूचा निःपात केल्याशिवाय टिळकांचें राजकारण सुरळीत चालायचें नाही असें वाटून त्यांना मारण्याचा यत्न दोनदां झाला. एकदां त्यांच्या घरीं व एकदां रात्रीं त्यांचा प्रवास चालू असतांना. हे प्रयत्न फसले. सरकारनेंही त्यांना जीवाचा धोका असल्याचा इषारा देऊन संरक्षणार्थ पिस्तुलासारखें हत्यार बाळगण्याची सोय केली होती. ‘असें हत्यार वेळीं मारेकऱ्यांनाच उपयोगी पडेल’ असें गोखले त्याबद्दल विनोदानें म्हणत असत.

म. गांधी

गोखल्यांचे शिष्य बनले

म. गांधींसारखा जगद्विख्यात शिष्य गोखल्यांना लाभला नसता तर महाराष्ट्राला त्यांच्या योग्यतेची ओळख करून घेण्याची कधीच इच्छा झाली नसती. आज सुद्धां तशी इच्छा उत्कट नाही. परंतु ती क्वचित् दिसते. गोखले-गांधी भेट प्रथम १८९६ सालांत घडली. गांधींनीं त्या भेटीची माहिती एका लेखांत दिलेली आहे. दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी रहिवाशांचें गांधीं घेऊन गांधी हिंदुस्थानांत आले. त्यांनीं आधीं मुंबईच्या व नंतर पुण्याच्या पुढाऱ्यांच्या भेटी घेतल्या. यावेळीं गांधीजी गुरुगवेषणा करीत होते. त्यांनीं आपल्या हृदयांत गुरूकरितां मांडलेलें सिंहासन कोण जिकतो याची, भेट झाल्यानंतर ते पहाणी करीत.

गोखले भेटेपर्यंत तें सिंहासन रिकामेंच होतें. गोखल्यांनीं तें सिंहासन काबीज केल्याचा अनुभव गोखल्यांच्या भेटीनंतर गांधींना आला. गांधी गोखल्यांचे शिष्य म्हणवीत असत. त्यांनीं गोखल्यांचें केलेलें वर्णन प्रत्येकानें मुळांतून वाचावें.

उलट गांधींची थोरवी गोखल्यांनीं पूर्णपणें ओळखली होती. जेव्हां गांधींचें नांव हिंदी जनतेला नुकतेंच ऐकूं येऊं लागलें होतें, तेव्हां म्हणजे

आजपासून चाळीस वर्षांमागें एका काँग्रेसच्या अधिवेशनांत गोखल्यांनीं गांधींचा जो गुणानुवाद गायिला आहे, तो आतां लोकांच्या परिचयाचा झाला आहे “गांधींच्या कर्तृत्वांत ठिसूळ मातींतून लोखंडाच्या कठिणपणाचे वीर उदयास आणण्याची किमया आहे” “गांधींनीं हिंदी मानवतेची पराकाष्ठा गांठली आहे” अशा अर्थचे शब्द त्या वर्णनांत आहेत. गांधींनीं ‘हिंदुस्थानांत यावें असा गोखल्यांचा आग्रह होता. त्याप्रमाणें ते १९१४ सालीं इकडे आले. १९१५ मध्यें गोखले वारल्यावर भारतसेवक समाजाचा नाद सोडून गांधींनीं सावरमतीच्या कांठीं आपल्या सत्याग्रही-संप्रदायाचे वीर तयार करण्याचा आखाडा उघडला. गोखल्यांच्या सांगण्यावरून त्यांनीं देशभर प्रवास केला. गोखल्यांचा Spiritualisation of Politics हा मंत्र ते सारखा या प्रवासांत उच्चारित होते. गोखल्यांसंबंधीं गांधींची आदरयुक्त भावना त्यांच्या आत्मचरित्रांत व द. आफ्रिकेंतील सत्याग्रहाच्या इतिहासांत वारंवार प्रगटलेली आहे. अगदीं अलीकडचें उदाहरण १९३३ सालचें असून तें महादेवभाईंच्या रोजनिशीच्या तिसऱ्या खंडांत आहे. गोखल्यांच्या पुण्यतिथीनिमित्त भाषण करण्यासाठीं त्यांना बोलावणें आलें. त्याचें उत्तर लिहितांना गांधीजींनीं म्हटलें आहे कीं, ‘गोखल्यांची देशभक्ति ओळख-

प्याची पात्रता देशांत नसल्यानें मी त्यांची महती स्वस्त करूं इच्छीत नाहीं. उठल्यासुटल्या गोखल्यांविषयीं व्याख्यानें देणें म्हणजे त्यांचा उपमर्द करण्यासारखें आहे ' हें सदर उत्तरांतलें गांधींचें मनोगत झांकण्यासारखें नाहीं.

द. आफ्रिकेंतील कामगिरी

गांधींच्या सत्याग्रहाला आफ्रिकेंत गोखल्यांनीं पैशाची मदत पुरविली. लार्ड हार्डिज व्हाईसरॉय असतांना गांधींनीं सत्याग्रह पुकारला तेव्हां हार्डिजसाहेबांच्या मनांत तेथील हिंदी रहिवाश्यांचा कैवार घ्यावा आणि इंग्लंडांतील सरकाराचें दक्षिण आफ्रिकेच्या सरकारावर दडपण आणून हिंदी रहिवाश्यांचें गाऱ्हाणें शक्य तेवढें मिटवावें, असें आलें. त्यानें गांधींना सत्याग्रह थांबविण्याबद्दल तार केला. आतां जागे झालां, आजवर झोपीं गेलां होतां का ? अशा मतलबाचें उत्तर पाठवून गांधींनीं व्हाईसरॉयला तडकावळें शेवटीं व्हाईसरॉयनें गोखल्यांना मध्यस्थी करण्यास विनविलें. याप्रसंगीं झालेल्या तारा-पत्रांची माहिती मनोरंजक आहे गांधींचा निश्चय मोडण्याचें आपल्याला साधेलच असा गोखल्यांना भरंवसा वाटत नव्हता तरी त्यांनीं गांधींना तार पाठविली व गांधींनीं उलट व्हाईसरॉयच्या शब्दावर विश्वास ठेवल्याबद्दल गोखल्यांना दोष देऊन तुमच्या शब्दासाठीं सत्याग्रह थांबवितों असें कळविलें. व्हाईसरॉयानें

दरम्यानच्या काळांत आपलें आश्वासन सार्थकी लावून सत्याग्रहाची पाळी गांधीजींवर येऊं दिली नाहीं. नंतर याच प्रकरणांतून गोखले हिंदुस्थान-सरकारचे प्रतिनिधि या नात्यानें आफ्रिकेंत गेले. तेथें त्यांचा जो सत्कार झाला तो अपूर्व होता. गांधींनीं आपले गुरु म्हणून गोखल्यांशीं केलेली वागणूक प्राचीन गुरुशिष्यपरंपरेला शोभणारी होती. त्या वागणुकीची हकीकत आतां गांधींच्या स्मृतिसंग्रहांतून वाचायला सांपडते. दक्षिण आफ्रिकेंतील सत्याग्रहाच्या इतिहासांतही त्या वागणुकीच्या छटा आहेत. तेथें असतांना गोखल्यांची जाज्वल्य कर्तव्यनिष्ठा कसास लावणारी एक गोष्ट घडली व ती गांधींनींच सांगितली आहे एका रात्रीस अतिश्रमानें गोखल्यांचा काळजाचा विकार जोरावला. छातीवर सूज दिसू लागली. अवस्था कठिण होती. दुसऱ्या दिवशीं आफ्रिकन सरकाराबरोबर तडजोडीच्या वाटाघाटी व्हावयाच्या होत्या. त्या वाटाघाटी पुढें ढकलाव्या असें गांधी गोखल्यांना आग्रहपूर्वक सांगू लागले. गोखल्यांनीं त्यांस नकार देऊन म्हटलें कीं,

भरतभूमि ही पुण्यभूमि आहे.
एखादा गोखले मेला तर अनेक
गोखले जन्मास घालण्याची तिला
शक्ति आहे.

पण अशी वाटाघाटीची वेळ पुनः येण्याची खात्री नाही. यासाठीं काय

घाटेल तें झालें तरी वाटाघाट टाळा-
यची नाही. कर्तव्य बजावतांना येणाऱ्या
मरणापरतें दुसरें भाग्य काय आहे? -
गोखल्यांनीं आपला हट्ट पुरा केला. सुदै-
वानें त्यांची प्रकृति सुधारली व ते
हिंदुस्थानास परत आले. द. आफ्रिकेंत
त्यांचा सत्कार लोकांकडून वादशाही
थाटानें चालला होता.

नामदार गोखल्यांची भारतीय लोकप्रियता

गोखले महाराष्ट्राबाहेर किती
लोकप्रिय होते याचा पडताळा १९०७
सालीं आला. काँग्रेसमध्ये दुफळी
झाल्यावर काँग्रेसची भूमिका जनतेला
समजावून देण्याकरितां गोखल्यांनीं
कलकत्ता ते लाहोर येथवर उत्तर
भारतांत दौरा काढला मार्गावरील
सर्व मोठाल्या शहरांतून त्यांच्या मिर-
वणुकी निघाल्या. व्याख्यानं झालीं. या
दौऱ्यांत त्यांच्याबद्दल लोकांनीं जी
सद्भावना दाखविली तीसुद्धां तो-
पर्यंतच्या अर्वाचीन हिंदी राजकीय
इतिहासांत विलक्षण होती. गांधी
आपल्या गुरुच्या जयजयकाराच्या
हकीकती सांनंद कौतुकानें वाचीत
होते. त्यांना मिरवणुकी पसंत पडल्या
नाहींत. एकदां गोखल्यांची गाडी
घोड्याऐवजीं लोकांनीं ओढल्याचें
वृत्त वाचतांच गांधींनीं आपल्या
गुरुजींना कळवले कीं, हा माणसांचा
जनावरें बनविणारा मिरवणुकीचा
प्रकार अत्यंत निंद्य आहे. गोखल्यांना-

देखील हा प्रकार मनापासून आवडत
नव्हता. पण लोकांच्या उत्साहापुढें
त्यांचें कांहीं चालत नव्हतें. गांधींच्या
निषेधांत 'जो स्वराज्य संपादन करील
त्याला मिरवण्याचा हक्क आहे' असा
ध्वनि होता. पुढें द. आफ्रिकेंत
गांधींनादेखील मिरवणुकीसंबंधांत
लोकांचा उत्साह आवरतां आला नाही.
परंतु गांधींनीं मात्र स्वतःच्या वाबतींत
मिरवणुकीचा विधि फारसा अमलांत
येऊं दिला नाही, याचें स्मरण सर्वांना
होण्यासारखें आहे. -

भारत-सेवक-समाज

गोखल्यांच्या भारत-सेवक-समा-
जाची कल्पना प्रथम केव्हां निघाली,
हें पूर्वी सांगितलें आहे. त्या कल्पनेला
मूर्त स्वरूप १९०५ सालीं आलें. परंतु
त्या संस्थेकरितां होतकरू सेवा-
बुद्धीचे स्वार्थत्यागी तरुण जोडण्याचें
काम गोखले १९०२-१९०३ साला-
पासून करीत होते. त्याप्रमाणें कांहीं
जणांच्या सहकार्याची खात्री झाल्या-
वर गोखल्यांनीं आपल्या संस्थेची
पद्धतशीर घोषणा व स्थापना केली.
फर्ग्युसन कॉलेजाच्या शेजारीं या
संस्थेच्या इमारती उठल्या. त्या
इमारतीच्या पहिल्या मजल्याच्या
मागल्या बाजूस एक लहानशी गच्ची
आहे. तेथून समोर पर्व ी आणि
उजव्या बाजूला सिंहगड हीं दोन
ठिकाणें दृष्टीस पडतात. इमारतीच्या
समोरील टेकडीमार्गे फर्ग्युसन कॉले-

जाच्या इमारती आहेत. फर्ग्युसन कॉलेज ही त्यांची पहिली कर्मभूमि. पर्वती व सिंहगड हीं स्थाने महाराष्ट्रीयाना ऐतिहासिक पराक्रमाच्या वैभवाचीं स्मारके केव्हांही स्फूर्तिदायक वाटणारीं आहेत. त्यांच्या साक्षीत आपली संस्था उभी आहे या भावनेची धन्यता हृदयांत संचरून गोखलेही त्या गच्चीवर कधीं बसल्यास अतिशय समाधानाचे उद्गार काढीत असत. भारतसेवक समाजाच्या इमारतीचा निधि गाजावाजाशिवाय त्यांच्या उदार धनिक मित्रांनी सहज गोळा करून दिला. त्या मित्रांत माजी स्पेसी बँकेचे साहसी संस्थापक चुनीलाल सरैय्या यांचे नांव दुर्दाम घेण्याजोगें आहे.

फंडाच्या बाबतींत गोखले अत्रंत भाग्यशाली होते. त्यांच्यावर गुजराती, पारशी, मुसलमान अशा सर्व जातींतील लोकांचे अकृत्रिम प्रेम होतें.

टाटा बंधु, सर होर्मसजी वाडिया, सेटना, आगाखान असे अनेक धनाढ्य त्यांच्या अडचणीच्या वेळीं मदतीला येत असत. गोखल्यांना अडचणीच्या वेळी आपल्याकडे धांव घेण्याची पाळी येऊं नये म्हणून कांहीं हजारापर्यंतच्या रकमेचीं चेक-बुके यांपैकीं कित्येकांनी त्यावर सह्या घालून गोखल्यांपाशीं वारंवार दिल्याच्याही गोष्टी आहेत. गोखल्यांनीं आपल्या जीवाचे हाल करून घेऊं नयेत म्हणून

व्यक्तिशः त्यांच्या स्वतःच्या खर्चाकरितां ते प्रवासाला निघाले कीं मोठाल्या रकमा त्यांच्या हवाली करणारेही कांहीं धनिक होते. गोखल्यांच्या हातून अनाठायीं किंवा उधळपट्टीचा कारभार व्हावयाचा नाही, उलट ते पैशाच्या अभावीं स्वतःची कुचंबणा करून घेतील, असा विश्वास या मदतीमागे असल्याचे निराळें सांगायला नको. गोखल्यांनीं या साह्यकर्त्यांचा कधीं गैरवाजवी फायदा घेतला नाही. किंबहुना त्यांच्याकडील चेकबुके मुदत सपली कीं जशींच्या तशीं म्हणजे त्यांचा उपयोग केल्यावांचून त्या त्या दातृत्वशील मित्रांकडे परत जात असाच प्रकार घडत असे.

गोखल्यांनीं लाखो रुपये देशकार्यार्थ जमावले. पण त्यांचा कधीं जमवितांना किंवा जमल्यानंतर कसलाच बोभाटा ऐकू आला नाही. *

गोखल्यांचे व्यासंग

गोखले स्वभावानें फार हळवे होते. त्यांना अन्यायाची टीका झोंबत असे व स्वतः दुसऱ्याच्या संबंधांत अन्याय होऊं नये म्हणून अतिशय जपत असत. राष्ट्रीय दृष्टीनें हिंदी जनता युरोपियनांहून वरचढ न झाल्यास निदान वरोबरीची व्हावी, असा कटाक्ष बाळगून गोखले वागत. एकदां बोटीच्या प्रवासांत एका युरोपियन खेळांत युरो-

पियन प्रतिपक्ष्यानें त्यांच्यावर डाव केला तेव्हां त्यांनीं त्या खेळाच्या युक्त्या आत्मसात् होण्यासाठीं त्याचा रात्रंदिवस पिच्छा पुरविला व त्या युरोपियन प्रतिपक्ष्याला लागोपाठ तीन चार डावांत जिंकल्यावर त्यांना समाधान वाटलें. त्यांच्या वर्तनावद्दल खुलासा विचारला तेव्हां त्यांनीं वराल अर्थचिं उत्तर दिलें. ते इंग्रजांचा बिलियर्ड हा खेळ खेळत असत. त्या खेळाचा त्यांनीं निदिध्यास चालविला होता. उघड्या जागेत बसून आकाशातील ग्रहगोल हे जणू काय त्या खेळांतील चेंडू आहेत, व त्यांना कोठून कसे ढकललें म्हणजे आपलें काम फत्ते होईल, याचें ते आकाशाची शोभा पहातांना चिंतन करीत. या खेळांतही त्यांनीं चांगलें नैपुण्य संपादन केलें होतें. इंग्रजी भाषेचें प्रभुत्व त्यांनीं 'टाइम्स'चे अग्रलेख पाठ करून कमावल्याची कथा प्रसिद्धच आहे. त्यांची पाठांतर शक्ति विलक्षण होती. आपल्या भाषणांचा मजकूर त्यांना जसाच्यातसा कालान्तरानें सांगतां येत असे. सार्वजनिक रीतीनें बोलायचें झाल्यास प्रत्येक शब्द विचारपूर्वक उच्चारवायाचा अशी त्यांना संवयच जडलेली होती. आपल्या शब्दामुळें लोकांचा गैरसमज होऊं नये, आपल्या हेतूचा विपर्यास करतां येईल अशी संदिग्ध किंवा शिथिल शब्दरचना आपल्या तोंडून बाहेर पडूं नये, यावद्दल ते अतिशय काळजी बाळगीत. महत्त्वाचें

व्याख्यान असेल तर त्याच्या विचारांत पुष्कळसा काळ खर्चित असत. आणि व्याख्यानाची मनाजोगी तयारी न झाल्यास व्याख्यानाचा दिवस पुढें ढकलीत किंवा तसें जुळण्याजोगें नसल्यास व्याख्यान अजिवात देतही नसत.

पुढाऱ्याला आपण काय बोलतो, त्याचे परिणाम काय होतील इकडे लक्ष देऊन जबाबदारीच्या जाणिवेनें बोलायला पाहिजे, हा नियम त्यांनीं सदैव पाळला

Sense of Responsibility, Sense of Duty हे सद्गुणवाचक शब्द सार्वजनिक जीवनांत नेहेमीं ऐकायला सांपडतात. पण त्याप्रमाणें आचरण करणारे फारसे आढळत नाहींत. गोखल्यांच्या स्वभावांत असलेल्या या गुणांचा विकास त्यांनीं जन्मभर चालविला होता.

गोखल्यांचें उदार मन

एकदां त्यांचें पहिल्या वर्गाच्या डब्यांतील सामान काढून टाकून एक लष्करी अंमलदार त्यांचा उपमर्द करण्याच्या तयारींत असतां आपण ज्याचें सामान काढलें ती प्रसिद्ध वजनदार व्यक्ति असल्याचें कळल्यावर त्या अंमलदारानें आपली चूक दुरुस्त केली व गोखल्यांची माफी मागितली. पुढें ही बातमी वृत्तपत्रांत आल्यावर लार्ड कर्झन यांनीं गोखल्यांजवळ त्या बातमीची चौकशी केली व त्या अंमलदाराचें नांव गांव कळल्यास आपण

त्याला जबर शिक्षा ठोठावू असें अनो-
गत व्यक्त केले. हा गुन्हा त्या अंमल-
दारानें व्यक्तिशः केला नसून तुमच्या
राज्यकारभारांतील काळा-गोरा या
पंक्तिप्रपंचाचा दोष असेपर्यंत असे
प्रकार थांबणार नाहीत म्हणून राज्य-
कारभाराचें धोरण बदलणें हाच
असल्या बाबतींत योग्य उपाय अस-
ल्याचा आपला अभिप्राय गोखल्यांनीं
कर्जनसाहेबांच्या कानीं घातला व
त्याचें नांवगांव सांगण्याचें
साफ नाकारलें. शिवाय त्यानें आपली
चूक कबूल करून माफी मागितल्यावर
आपल्यापुरतें हें प्रकरण संपलें आहे
असेंही त्यांनीं आणखी सांगितलें.
रानड्यांवर असाच प्रसंग आला असतां
रानड्यांनीं उपमर्दकर्त्यांच्या वर्तना-
वरून आपण आपलें सामाजिक वर्तन
सुधारवें, अधिकाराच्या किंवा जात-
वारीच्या श्रेष्ठ-कनिष्ठ भावानें आपण
जर आपसांत नीट वागत नाहीं
तर एखाद्या इंग्रजाच्या उर्मटपणाचा
विशाद वाळगण्यांत हंशील काय? अशा
अर्थचिं त्या प्रसंगाच्या अनुरोधानें
पुण्यास व्याख्यान दिल्याचें प्रसिद्ध
आहे.

गोखल्यांनीं रानड्यांचें वळण
आपल्या वागणुकीस लावलें होतें.
परंतु या वागणुकींत दिसून येणाऱ्या
बौद्धिक उंचीचें आकलन सामान्य-
पणें करतां येत नाही व करतां
आल्यास रुचत नाही,
'अरे तर कारे' 'जशास तसें' ही

भूमिका नित्याच्या परिचयांची व
तीच मर्दुमकीच्या नीतीची कसोटी
अशा ग्रहामुळे रानडे व गोखले या
दोघांवर असल्या गोष्टींच्या अनुषंगानें
दुवळेपणाचा आरोप केला जात असतो.
असल्या आरोपाची लोकप्रियतेच्या
लोभानें गोखल्यांनीं कधीं पर्वा केली
नाहीं. तरीसुद्धां त्यांच्या मृत्यूनंतर
निघालेल्या प्रचंड शवयात्रेनें त्यांची
लोकप्रियता केवढी मोठी होती हें
निदर्शनास आलें.

परलोकीं प्रयाण

गोखल्यांनीं मृत्यूचें स्वागत उघड्या
डोळ्यांनीं एखाद्या योग्याप्रमाणें केले.
शेवटीं ते पब्लिक सर्व्हिसच्या कामांत
निमग्न होते. त्या कामानिमित्त मरणा-
पूर्वींच्या कांहीं महिन्यांत ते इंग्लंडांत
असतां डॉक्टरांनीं त्यांना मृत्यु तेथेंच
गांठील असें निश्चित भविष्य वर्तविलें
होतें. 'मी परदेशांत मरणार नाहीं, मी
माझ्या जन्मभूमींत गेल्यावरच मरेन'.
असें या भविष्याला गोखले' ठांसून
उत्तर देत असत. त्याप्रमाणें ते स्वदेशीं
आले. ज्या दिवशीं त्यांना मृत्यूनें
गांठलें, त्या दिवशीं त्यांना आपली
स्थिति लक्षांत येऊन त्यांनीं उरली
सुरली निरवानिरव आरंभली. त्यांची
अवस्था कठिण असल्याचें ओळखून
मंडळी भेटीस येऊं लागली. त्यांच्या-
पाशीं एक डॉक्टर मित्र होते, त्यांनीं
मुंबईहून नामांकित डॉक्टर बोलवावे
अशी कळकळीनें सूचना केली. हे डॉक्टर

येऊन काय करणार? डॉक्टरांना मरण टाळतां येत नाहीं. त्यांना बोलावल्याने निष्कारण दुखण्याचा बोभाटा मात्र होईल म्हणून त्यांना बोलावू नये असें गोखल्यांनीं त्या मित्रास वजावले. अशा स्थितींत संध्याकाळ लोटली. 'गोखले हे आतां फार वेळाचे सोबती नाहीत' असें ध्यानांत येऊन एका लहानपणापासूच्या मित्राला रडे आवरेना. त्याला रडतांना पाहून गोखल्यांनीं त्याला दम भरला व आपल्यापासून दूर जायला सांगितले. आतां आपण जास्त काळ काढूं शकणार नाहीं, अशी खात्री होतांच गोखले अंथरुणावरून उठले, त्यांनीं धोतराचा काचा मारला, अगावरील कपडे नीटनेटके केले, मरणोत्तर कसलाहि अव्यवस्थितपणा दिसू नये यासाठीं त्या अखेरच्या क्षीण स्थितींतही गोखले आपल्या अगावरील वस्त्रपरावरणांची व्यवस्था करीत असल्याचें जवळच्यांनीं ओळखले. जो कोणी भेटेल, त्याला ते अतिप्रेमाच्या शब्दांनीं निरोप देत होते. ज्यांनीं गोखल्यांकरितां मनोभावानें श्रम केले होते त्यांच्याजवळ त्यांनीं कृतज्ञता बोलून दाखविली.

एका सहकाऱ्याला ते पुष्कळदां टाकून बोलत असत. तो दृष्टीस पडतांच त्याला खुणेनें जवळ बोलावून 'इहलोकीच्या कारभारांत प्रसंगपरत्वे तुमच्या बाबतींत रागाचे कडक शब्द वापरले ते सर्व विसरून मला क्षमा करा' असें गोखल्यांनीं म्हटले. त्याचा गळा दाटून आला होता. त्याला शब्द उच्चारवेना, पण गोखल्यांनीं 'मागचें सर्व विसरलों माफी केली, असें त्याला बोलायला लावलेच. आतां त्यांचा श्वास जड झाला होता म्हणून मोकळ्या हवेंत जाण्याची इच्छा त्यांनीं दर्शविली. ती इच्छा जवळची मंडळी पार पाडीत असतां त्यांची व्याकुळता वाढली. त्याच सुमारास त्यांच्यासमोर आणखी दोन मित्र आले. 'आजवर इहलोकची मोज पाहिली, आतां परलोकीं जात आहों' अशा अर्थानें इंग्रजी वाक्य त्यांनीं नमस्कारपूर्वक त्यांच्याकडे पाहून उच्चारले. नंतरच्या क्षणा दोन क्षणांत गोखल्यांच्या जीविताचा दिवा मालवल्याचें दृश्य जमलेल्या सर्वांच्या अनुभवास आलें. तो दिवस १९ फेब्रुवारी १९१५ हा होय.

लोकहितवादींच्या

ज्ञानपलांचे पृथक्करण

इंग्रजी राज्याचा परिणाम

गोपाळ हरि उर्फ लोकहितवादी यांचे मराठीत लेखन सुरू होण्यापूर्वी महाराष्ट्रांत ज्ञानार्जनाच्या दृष्टीने जी स्थिति उत्पन्न झाली होती तिचे आकलन केल्याशिवाय लोकहितवादींच्या संपूर्ण मनोगताची यथार्थ कल्पना होणार नाही. इंग्रजी राज्याची चौहोंकडील कायदेबंद व्यवस्था हेच लोकांना विचार करावयास लावणारे एक मोठे सामर्थ्य होते. इंग्रज राज्यकर्ते कोणतेही नवे काम करण्यापूर्वी त्या संबंधाचा एक कायदा ठरवून टाकीत असत व त्या कामाचा प्रत्येक तपशील अशा कायद्यावर बोट ठेवून अमलांत आणीत असत त्यांच्या राज्यकर्तृत्वामार्गे कायदा होता तो कायदा अर्थात् इंग्लंडातील पार्लमेंटाने मान्य केलेला होता; परंतु हिंदुस्थानांत वेळोवेळीं राज्यव्यवहारांत व लोकव्यवहारांत जे फेरबदल घडत तेही प्रथम कायदा नंतर फेरबदल अशा क्रमाने लोकांच्या अनुभव स येत. लोकव्यवहाराच्या मार्गे रूढीचे, परंपरेचे किंवा स्मृतिशास्त्राचे

बळ असले तरी इंग्रजांना त्या व्यवहारांतील जी अंगे माणुसकीला न शोभणारी, दुष्ट, क्रूर अशीं वाटलीं त्यांचा परिहार इंग्रजांनीं बऱ्याच मोठ्या प्रमाणांत चालविल्यामुळे हे लोकव्यवहाराचे फेरबदल विचारवंताची दृष्टि अंतर्मुख करण्याला कारणीभूत व्हावे यांत नवल नाही. इंग्रजांनीं सरकारी खर्चाने लोकांना विद्या प्राप्त करून घेण्याची जी व्यवस्था केली, तिचे विशिष्ट स्वरूप भारतीय इतिहासाला अगदीं अपरिचित होते. लोकांना सज्ञान करण्याची जबाबदारी सरकारची आहे हे तत्त्व प्राचान भारतीय संस्कृतींत अप्रत्यक्ष होते ते इंग्रजी राज्यांत प्रत्यक्षावस्थेस आणले मध्यंतरीं इंग्रजी राज्यापूर्वी हजारपंधराशे वर्षे त्या तत्वाला विस्मृतीने ग्रासलेले होते. इंग्रजीच्या विद्यादानपद्धतींत केवळ जुन्या शास्त्रांच्या अध्ययनाचा समावेश नव्हता. पाश्चात्य देशांत संशोधनाने सुधारून उदयास आलेलीं खगोल, भूगोल, रसायन, पदार्थविज्ञान वगैरे शास्त्रे शिकविण्याच्या तजविजीमुळे

जुन्या संस्कृत पुस्तकांतील भूगोल ज्योतिष, वगैरेसंबंधी कल्पना चुकीच्या आहेत, असें गळीं उतरून पर्यायानें सर्व जुन्या ज्ञानाबद्दल शिकणारांची म्हणजे नव्या पिढीचीं मनें माशंक होऊं लागावीं यांत नवल नाहीं सरकारी शाळांतून असल्या साशकतेला प्रात्साहन दिलें जात नव्हतें, पण ख्रिस्ती धर्मप्रसारकांच्या शाळांतून हिंदूंनीं स्वधर्मविरील श्रद्धा सोडावी असा उघड प्रयत्न होत असे. शिवाय हे ख्रिस्ती धर्मप्रसारक उघडपणें लोकांपुढें जे उपदेशाचे पट्टे सदैव चालवीत त्यांचा परिणाम जिज्ञासू जनतेवर झाल्याशिवाय रहात नव्हता.

लो. हि. वादींचें ज्ञानार्जन

लोकहितवादींच्या विचारसरणीचें परीक्षण करूं लागल्यास त्यांच्यावर या सर्व गोष्टींचा प्रभाव पडल्याचें सहज दिसून येणारें आहे. परंतु त्यांनीं स्वतःच्या उद्योगानें चांफेर ज्ञानार्जन केल्याचा पुरावा त्यांच्या शतपत्रांत आहे. त्यांनीं इंग्रजी भाषेंतील त्या काळांत उपलब्ध होणारे विविध विषयांचे ग्रंथ तर वाचलेच होते, पण आपल्याव डील संस्कृत, प्राकृत ग्रंथभांडारांतही त्यांचा सचार असल्याबद्दल त्याची पत्रें सूक्ष्म दृष्टीनें वाचणारांना शका रहाणार नाहीं. स्मृति, गीता, तुकाराम, नामदेव, कबीर यांचे लोकोपयोगी सयुक्तिक विचार लोकहितवादींनीं आत्मसात् केले होते. न्याय, मीमांसा,

वेदांत, धर्मशास्त्र यांचाही त्यांना परिचय होता पुराणें, स्थळांचीं वा तिथींचीं माहात्म्यें त्यांच्या कानावरून अथवा नजरेखालून गेलीं असल्याच्या खुणा तर त्यांच्या बहुतेक लेखांतून आढळणाऱ्या आहेत. सामाजिक अव- नति त्यांच्या डोळ्यासमोर होती. ही ज्ञानाची सिद्धता त्यांनीं वयाच्या पंचविशींत केली हें ध्यानांत ठेवण्या- सारखें आहे. लोकहितवादींच्या विद्यार्थिदशेंत पुणें शहर सगळ्या वाजूंनीं मागासलेलें होतें. त्याचा विस्तार लहान होता, दळणवळणाच्या सयी चांगल्या नव्हत्या, छापखाने, वृत्तपत्रें, नवीं नवीं पुस्तकें, ज्ञान पुरविणारीं व्याख्यानें, सभा, चर्चा या सर्वांचा अभाव होता. वृत्तपत्रें नव्हतीं, अर्थात् छापखान्यांचा उदय व्हावयाचा होता शालोपयोगी पुस्तकांखेरीज इतर उपयुक्त पुस्तकें मराठींत निघालेलीं नव्हतीं सभा, व्याख्यानें, सार्वजनिक हितांच्या प्रश्नांची चर्चा हे प्रकार लोकांत अजविणाऱ्या विद्वानांचा काळ तेव्हां सुरू झालेला नव्हता. अशा स्थितींत लो. हि. वादींनीं जें ज्ञान मिळविलें तें कोणा- सही आश्चर्यकारक वाटण्याजोगें आहे. आपले इंग्रज गुरु, मधूनमधून भेटणारे विद्वान् अधिकारी, त्याचप्रमाणें मिशनरी यांच्या संग्रहांतील पुस्तकें, यांच्या साहाय्यानें त्यांनीं हें ज्ञान मिळविलें व पुढें लोक द्वाराला अवश्य असणारीं प्रमेये अंतःकरणांत विकसित होऊन तीं स्वस्थ बसूं देत नाहीत, असा अनुभव आल्या-

वर लो. हि वादींनीं मुंबईच्या 'प्रभा-
कर' पत्रांत आपलें लेखन सुरू केलें.
सर्वसामान्य जनतेला अनुलक्षून एकूण
१०० पत्रें लिहावयाचीं असा त्यांचा
संकल्प होता हें शेवटच्या लेखावरून
स्पष्ट आहे. हें काम दोन वर्षे
चाललें होतें. या शतपत्रांतील सर्व
विचारांचें पृथक्करण व संकलन कर-
ण्याचें काम सोपें नाहीं. प्रत्येक लेखांत
बरीच पुनरुक्ति असली तरी एखादा
विचार नवा असतो. यामुळें येथें
स्थूल दिग्दर्शन केलें आहे.

कटाक्षाचा मुख्य विषय

धर्माचार आणि धर्मनिं अस्तित्वांत
आलेली सामाजिक स्थिति या दोन
गोष्टींवर लो. हि वादींनीं हल्ला चढ-
विला आहे. धर्मकर्माची महती गाऊन
लोकांच्या भावडेपणाचा फायदा
घेणाऱ्या भटभिक्षुकशास्त्री वर्गावर
त्यांचा अतिशय प्रखर कटाक्ष होता.
लो. हि वादींनीं हे लेख लिहिण्याच्या
सुमारास अर्थशास्त्राचें वाचन केल्यामुळें
त्यांच्या अनुरोधानें समाजशास्त्राचेंही
थोडें ज्ञान त्यांना झालेलें होतें.
त्यास अनुसरून रोजच्या रोज
तिथिवारान्वयें चालणाऱ्या धर्मकृत्यांचा
सामाजिक उपयोग किती होतो व
अस्थानीं अपात्रीं धर्मकृत्यांनिमित्त
खर्ची पडणारा पैसा किती फुकट जातो
याची विवंचना मनांत येऊन त्यांची
खात्री झाली कीं, हा पैसा कोण-
त्याही प्रकारें समाजाला लाभदायक

नाहीं. हीं धर्मकृत्यें करणारे प्रामु-
ख्यानें पुणें शहरांतील ब्राह्मण असल्या-
मुळें लोकहितवादींनीं त्यांवरच हत्यार
धरलें. ब्राह्मण जातीचा द्वेष त्यांच्या
विचारसरणीमध्ये नसून ब्राह्मणांच्या
दुराराध्य मूर्खपणावर त्यांनीं कडक
ताशेरा झाडला आहे ब्राह्मणांनीं आपला
मोठेपणा सर्व समाजाच्या हितार्थ
वेचण्याऐवजीं आपली तुंबडी भरण्याकडे
योजल्यामुळें होणारी समाजाची अज्ञान-
वृद्धिरूपा हानि लोकहितवादींना सोसवत
नव्हती, म्हणून त्यांनीं ब्राह्मणांवर
झोड उठविली. ब्राह्मण हाच काय
तो थोडाबहुत सज्ञान व समंजस अस-
ल्यानें प्रथम त्यांच्या डोळ्यांत अंजन
घालणें भाग होतें. हें अंजन योग्य
होतें हें आतां काळानेंच सिद्ध केलेलें
आहे. तथापि त्यांना पुण्यांतील लोक-
स्थिति अर्थात ब्राह्मणांची स्थिति
कशी दिसत होती याचा आढावा घेणें
उचित होईल. ब्राह्मणांचे साधारणपणें
तीन विभाग होते. एक, जहागिरदार
इनामदारांचा; दुसरा, नव्यानें जन्मास
आलेल्या सरकारी नोकरांचा व
तिसरा शास्त्रीभटांचा.

श्रीमंतांची हालहवाल

श्रीमंत म्हटला कीं शेंपन्नास माणा
सांना पोसणारा पाहिजे, असा जणूं
काय विधिसंकेतच. या फुकटखाऊ
शेंपन्नासांत आप्त मंडळी, कित्येक
भट, शास्त्री, पंडित, कथेकरी व पुरा-
णिक व वैद्यही असायचे. लोकहित-

वादींनीं आपल्या पहाण्यांतल्या एका श्रीमंताचें वर्णन केलें आहे. हा श्रीमंत अक्षरशत्रु मूर्खशिरोमणि होता, तरी प्रत्येकजण त्याची अतोनात स्तुति करी. त्याची बुद्धि विशाल आहे, प्रत्येक विषय त्याला कळतो, तो दैव-शाली आहे, असल्या प्रशंसेनें त्याचा मूर्खपणा हे फुकटखाऊ वाढवीत असत. त्याचें वय २५ वर्षांचें असतां पुत्र नाहीं म्हणून दहा ब्राह्मण अनुष्ठानें करीत बसले होते. शिवाय त्यानें दुसरें लग्न करावें यासाठीं सल्लामसलत दिली जात होतीच.

एकत्र कुटुंबपद्धति हे लोकांत आळस वाढण्याचें कारण, असा त्या लेखाच्या आरंभीं (८७) एक सिद्धांत मांडला आहे

कर्नाटकांतील एक सरदार दिवसां-तून दोनशें वेळां पाय धुतो; पांचशें वेळ चूळ भरतो (६१) अशीं आणखीं उदाहरणें त्यांच्या लेखांत आहेत. श्रीमंत वर्ग ज्ञानाला विमुख, आळसाचा व ख्यालीखुशालीचा, डामडौलाचा भोक्ता बनलेला होना. जवळचीं माणसें त्याच्या द्रव्याचें शोषण करीत होतीं, तरी आपल्या मूर्खपणाला चिकटन रहाण्यांत त्याला भूषण दाटत होतें

नव्या ज्ञानाबद्दल औदास्य

लोकहितवादींच्या शतपत्रांतील पहिला लेख 'पुण्यांत लायब्ररीची स्थापना' या नांवाचा आहे. ही लायब्ररी ता. ७ फेब्रुवारी १८४८ रोजी

स्थापन झाली. तेव्हांच्या गव्हर्नरानें स्थापनेला प्रेरणा दिली व कोणी ब्रौन या नांवाचा न्यायाधीश होता, त्यानें पैशाची मदत केली असावी. एकंदर वर्गणी सुमारे १५०० रु. जमली पण लो. हि. वादी म्हणतात:- 'सरदार लोकांनीं व कामदार लोकांनीं उदारपणानें पैसा दिला नाहीं . . . त्याचें कारण ज्ञानाचा उपयोग त्यांना समजत नाहीं. यामुळें या लायब्ररींत त्यांपैकीं कोणी वाचावयाम घेत नाहीत. 'आम्ही थोर, चार शिपाई, घोडे, अवदागिरी बरोबर घेतल्याशिवाय बाहेर कधीं पडत नाहीं. तेव्हां या लायब्ररींत मुलांसारखे शिकण्यास जावयाची त्यांस लज्जा वाटत असेल . . . ज्यांस अन्नवस्त्र मिळतें, ते म्हणतात कीं, आम्हांस विद्येची काय गरज आहे व ज्यास मिळत नाहीं ते पोटापाठीमार्गे लागताना तात्पर्य अककळ वाढविण्याचें काम कोणाच्यानें होत नाहीं पेशवाईचे दिवस गेले, आतां बाहेर काय आहे हें समजून आपली नीट अवस्था कशानें होईल, हें पहाण्याची वेळ आहे

या पहिल्या लेखांत ज्ञानार्जनाविषयीं जें मत लो. हि. वादींनीं प्रदर्शित तेंच सर्वत्र आढळतें ब्राह्मणांवर कोरडे झाडले आहेत ते ब्राह्मणांनीं आत्मघातकी दुर्मते स्वीकारलीं व काळ बदलला, दैव्य ओढवले तरी त्या मताचा अभिमान ब्राह्मण सोडीतनाहींत यासाठीं आहेत. लो. हि. वादींना ब्राह्मणांच्या निस्सीम हेकेखोरपणाचा जो अनुभव

येत होता, त्याच्या चटक्याने त्यांची लेखणी तापली होती व म्हणून तिच्यातून वाहेर आलेले शब्द फार जळजळीत वाटतात आज ब्राह्मणांच्या स्थित्यंतराकडे पाहिल्यास लो. हि वादींच्या कडव्या बोलांचें आश्चर्य वाटेल. तेव्हांच्या चालीरीति व सम-जुत। आतां पुष्कळशा नष्ट झाल्या असल्या तरी क्वचित त्या शिल्लक आहेत व त्याचा अभिमानही जीवत आहे; यामुळें लोकहितवादींच्या युक्ति-वादाची धार अगदीच बोधटली किंवा त्याची उपयुक्तता सर्वस्वी नाहीशी झाली असें म्हणतां येणार नाहीं.

ब्राह्मणी श्रेष्ठतेची उपपत्ति

ब्राह्मणांच्या श्रेष्ठत्वाची झडती घेतांना लो हि वादींनीं अनेक प्रकारें मीमांसा केली आहे ब्राह्मण हा विद्येस वाहिलेला लहानसा समुदाय गात्रावाहे-रच्या एकान्नामध्ये कमल्यःही आधारा-वांचून राहात असतां त्याचें पालन-पोषण दानानें करण्याची पद्धति उत्पन्न झाली असेल, पुढें या वर्गाची संख्या वाढून त्यांतल्या पुष्कळांनीं अध्ययन-अध्यापनाऐवजी दुसरे व्यवसाय पत्करले, तरी दानाचा ओघ आपल्याकडेच वळलेला रहावा म्हणून ब्राह्मणांनीं व्रतवैकल्ये निर्माण केली व त्याचा लोकांस नाद लावला. विद्येच्या जोरा-वर ब्राह्मणांना कांहीं निसर्गतिले ग्रहणासारखे परसंग आगाऊ सांगतां येऊं लागल्यामुळें लोकांना त्या विद्येचा

चमत्कार वाटून ब्राह्मणांचा आदर वाढला. पुढें त्यांनी तो घर्माच्या नांवानें टिकवून धरला. अतिप्राचीन काळीं ब्राह्मण व शूद्र असा भेद नव्हता. प्राचीन काळीं ब्राह्मणसुद्धां मांसाहारी होते शूद्राची विद्यार्जनामुळें ब्राह्मणांत व ब्राह्मणांची अक्षरशत्रुत्वामुळें शूद्रांत गणना होत असे. आतां जो शूद्र तो कायमचा शूद्र व जो ब्राह्मण तो कायमचा ब्राह्मण व तसाच तो दाना-मानास पात्र, मग त्याचें वर्तन कसेंह। असो. म्हणूनच गुणकर्मस्वभावानें आज ब्राह्मण या शब्दाची लाज राखणारीं माणसें ब्राह्मणांत किती निघतील असा त्यांनीं प्रतिपक्षापुढें रोकडा सवाल टाकलेला आहे. गुण-कर्मनुसार चार वर्ण जगांत नेहमीं पहायला सांपडतात असेंही त्यांनीं म्हणलें आहे.

दारुबाजीचा निषेध

पुण्यांतल्या ब्राह्मणांचें त्यांनीं जें वर्णन केले आहे, त्यावरून १८४८-४९ सालांत शकलमार्गाच्या दीक्षेचें नांव सांगून राजरोस दारू पिणारे, दारूच्या घाणीचा तोंडास भपकारा येणारे किंबहुना झिगून गटारांत लोळ-तांना दिसणारे ब्राह्मण वरेच होते याबद्दल संशय उरत नाही. इंग्रजांनीं जो मद्यपानाचा प्रसार चालविला होता त्याचाही लोकहितवादींनीं जोराचा निषेध केला आहे. यामुळें

दाखबंदीच्या परवर्तकाचा मान त्यांच्या कडे जातो

देवळांची दुर्दशा

द्रव्यलोभाने ब्राह्मण अर्थात् भट-भिक्षक कोणते कुंकर्म करतील याचा भरंवसा नव्हता. देवळें कसविणीकडे भाड्याने गेलेलीं, तेथें ब्राह्मण जसे पूजेअर्चेला मिळकतीमाठीं तत्पर तसेच कसविणीच्या घरांतील देवळांतही जाण्याला ते सिद्ध. कीर्तनपुराणांतही जमणारांची तऱ्हा पहावी तर केवळ देखाव्यासाठीं लोक जमतात, कीर्तन-पुराणांतल्या उपदेशाकडे त्यांचें लक्ष नसतें, असें लो. हि. वादींच्या दृष्टीस पडत होतें. देवळें हीं ईश्वराविषयीं पवित्र अनन्यभाव उत्पन्न करणारीं स्थळें नव्हतीं तर भ्रष्टाचारांचीं माहेरघरें बनलीं होतीं भांग्या मारुती, छिनाल बालाजी, खुन्या मुरलीधर हीं नांवे देऊन एका ठिकाणीं लो. हि. वादींनी ब्राह्मणांच्या ईश्वरविषयक थिल्लर कल्पनांची ओळख करून दिली आहे. देवळांची अशी विपरीत दशा असतांही हजारो रुपये खर्चून पुण्य-प्राप्त्यर्थ नवीं देवळें बांधण्याचा मोह लोकांना आवरत नाहीं, याचा लो. हि. वादींना अत्यंत विषाद वाटत होता. देवळें बांधण्यांत खर्ची पडणारा पैसा सपशेल वाया जातो असें लो. हि. वादींचें मत होतें

खरा दानधर्म

व्रतें, वैकल्यें, यात्रा, तुलादान,

अभिषेक इत्यादि वर्माविषयक कल्पनां-बद्दल त्यांनीं वारंवार म्हटलें आहे कीं, हे प्रकार ब्राह्मणांनीं आपलें उखळ पांढरें होण्यासाठीं उत्पन्न केले आहेत असा पैसा उधळण्याऐवजीं जर तो लोकोपकारांत वेंचला तर खरें पुण्य पदरीं पडेल. देवळांत कापूर जाळून उजेड करण्याऐवजीं जर अंधारांत काळ कंठणाराला उजेड पुरविला, किंवा दगडाच्या मूर्तीपुढें नैवेद्य दाखविण्याऐवजीं जर भुकेल्याला त्याचा घास दिला तर त्या उजेडाचें व अन्नाचें सार्थक झालें, असे म्हणतां येईल. हाच नियम त्यांनीं तिथिवार-सणांच्या निमित्तानें दिल्या जाणाऱ्या दानांस लावला आहे. हीं दानें बहुधा निरुपयोगी असतात. म्हणजे त्यांचा घेणाराला कांहीं फायदा नसतो. तें दान पुष्कळदां त्याला फेकून द्यावें लागतें असलीं निरर्थक दानें करण्यापेक्षां गरीब विद्यार्थ्याला जर तें पैशाच्या रूपानें दिलें तर त्याला खरी मदत होईल व पैसा कारणीं लागेल, असें लोकहित-वादींनीं अनेक लेखांतून निरनिराळीं उदाहरणें देऊन वारंवार सांगितलें आहे.

जुन्या विद्या निष्फळ

जुन्या संस्कृत भाषेंतील विद्या आजच्या काळांत अगदीं टाकाऊ ठरणान्या आहेत. हें मत ज्यांत नाहीं, असा लोकहितवादींचा एकही लेख सांपडणार नाही. तेव्हांच्या अनेकांचें किंवाहना विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांचें

मुद्धां असंच मत आढळतें. लोकहित-वादींनीं एका लेखांत जुन्या विद्यांची समग्र माहिती देऊन त्या विद्या आज निष्फळ कशा, हें दाखवून दिलें आहे. या विद्या संस्कृतात असल्यानें सामान्य जनतेला त्या समजत नाहींत. संस्कृत ग्रथांचीं मराठी भाषांतरें झालीं पाहिजेत, असें त्यांचें हृद्गत पुनः पुनः एकट झालें आहे. लो. हि. वादींच्या विचारसरणीप्रमाणें एकदां-पांडवांच्या काळापर्यंत-विद्यांची अ भवृद्ध चालली होती, पुढें ही अभिवृद्धि बंद पडला आणि अर्थशून्य पाठान्तराचो प्रथा सुरू झाली. असल्या घोळपट्टाचा, पोपट-पंचीचा, तोंडांच्या मजुरीचा त्यांनीं तीव्र निषेध केला आहे. ज्याची घोळपट्टी जास्त तो मोठा विद्वान, या समजुतीनें घोळपट्ट्याच्या पद्धतीचा उत्कर्ष घडला. व्याकरण, न्याय, सांख्य, वेदान्त हीं शास्त्रें पळून त्यांच्या साहाय्यानें जे वाद-विवाद होतात, त्याची निष्पत्ति पाहूं गेल्यास भरीव ज्ञानाचा लभ्यांश पदरी पडला असें म्हणतां येत नाहीं भूगोल, इतिहास, राज्यव्यवहार, नीतिधर्म यांचा योग्य बाध ज्यांपासून होत नाहीं तिला विद्या मानून तिच्या प्राप्तीसाठी आयुष्याचीं बहुमोल वर्षे वाया दवडण्या-ऐवजी इंग्रजी पुस्तके वाचावीं, त्यांतील ज्ञान आपल्या लोकांना प्राकृत भाषेंत गिकवावें आज इंग्रज आले कोठून? हिंदुस्थानाची लांबीरुदी किती, इतक्या साध्या प्रश्नांचीं उत्तरें देतां येत नाहींत यासाठीं ज्या ज्ञानाच्या योगानें इतरांनीं

आपल्यावर सरशी केली त्या ज्ञानाचा आपण आदर करण्यांतच आपलें कल्याण आहे, असें लोकहितवादींनीं वारवार म्हटलें आहे. इंग्रजांच्या सरकारी शाळांतील पंतोजी पोटभरू असल्यानें ते विद्यार्थ्यांना बुद्धि विकसित होईल असें शिक्षण देत नाहींत. यासाठीं पंतोजी तयार करणाऱ्या शाळा पाहिजेत, अशी लो. हि. वादींनीं एका लेखांत मागणी केली आहे इंग्रजी शिकन कारकुनी करणारांना लो. हि. वादींनीं विद्वान् म्हटलेलें नाहीं

इंग्रजी शिकणां वरील खोटे आरोप

इंग्रजी शिकणारे नीतिशून्य, निर्दय, नास्तिक बनतात, या आरोपांचा परामर्श घेतांना लो. हि. वादी, धर्म, नीति, ईश्वर या विषयांकड वळले आहेत, परंतु त्याबद्दल त्यांचे स्वतंत्र लेखहि आहेत हिंदुधर्मांनिं ईश्वर एक, हेंच तत्त्व मान्य केले आहे याला आधार म्हणून त्यांनीं गीतेतील एक वचन दिलें आहे देवाचा अदर हृदयांत असावा, त्या आदराचें संध्यापूजा, जगजाप्य वगैरेंच्या रूपानें बाहेर स्तोम माजविण्याचें कारण नाहीं. घशाला कोरड पडेपर्यंत जप पूजेच्या निमित्तानें तुळशीफुलांचा संहार, असल्या उपायांनीं देव प्रसन्न होत नाहीं. असलीं सांगें बहुधा भ्रष्टाचाराचीं माणसें जास्त करतात. ईश्वर हा बुद्धिगम्य आहे आणि विश्वाकडे पाहून

त्याची कल्पना करणे शक्य आहे. हिंदू लोकांत रूढाचार व धर्म यांना एकच समजतात. खरी नीति, खरा धर्म ही रूढाचारांत सांपडणारी नाहीत. धर्म म्हणजे मुहूर्त, शकून, तिथि, वार, नक्षत्र वगैरे पाहून दिवस-भर कर्मे करणे, दोनशें वेळां पाद-स्पर्श, तसाच नेत्रस्पर्श, असल्या कवा-इतीला धर्म समजतात शेजारी एखादा शूद्र उपासानें मरत असला तरी भटाला जेवण घालणें ही नीति मानली जाते. रेशीम हिसेगिवाय हातीं लागत नाही, पण त्याचीं वस्त्रें पवित्र, शुद्ध, सोवळीं, तीं पन्नास वर्षांत एकदांही न धुतलीं तरी त्यांच्या गुद्धतेला धक्का लागत नाही; कापूस वृक्षाच्या फुलांतून उत्पन्न होतो, पण त्याला हिमात्मक रेशमाची सर नाही. तो अपवित्र; असा धर्माचा उलटान्याय आहे यांत पुनः कोणाच्या हातचें अन्न घ्यावें व कोणाच्या हातचें निषेधावें, असा विवेक आहेच. लो. हि. वादींच्या अनुभवांत देश-स्थाच्या हातचें अन्न कोकणस्थ स्त्रिया खात नसल्याचा रिवाज असावा, कारण त्यांनीं त्यांचें उदाहरण दिलें आहे. सारांश, हिंदु धर्मनिं जिकडे तिकडे प्रतिबंध निर्माण करून ठेवल्या-मुळें परगतीची अडवणूक झाली आहे परदेशीं प्रवास नको, कां तर ब्राह्मणाला अडचण जेवण कर्मे मिळेल ही. त्यांनीं देशांतरीं जाण्याचें सोडलें व इतरांनीं त्यांचें अनुकरण केलें. आमच्या

देशांत येण्याला मात्र कोणालाही अटकाव नाही हिंदू जर प्रवास करणारे असते तर इंग्रज येथें येण्याऐवजीं हिंदूच त्यांच्या देशीं पोंचण्याचा संभव होता. याप्रमाणें नानाविध आचार-विचारांची झडती घेऊन झाल्यावर माणसानें माणसाचें कल्याण करावें, त्यासाठी झटावें हीच नीति, हाच धर्म असें आपलें मत ठांसून सांगितलें आहे. इंग्रजीतील ज्ञान अंगीकारणारे सारासाराच्या विवेकानें वागतात यामुळें त्यांच्यावरील आरोप खोटे ठरतात

जुन्या विद्या कां मागासल्या?

संस्कृतांतील विद्या इंग्रजी राज्यांत निरर्थक ठरल्या तरी त्या मुळापासून तशाच होत्या, असा लो. हि. वादीचा समज नव्हता त्या कदाचिन् एकदां लोकोपयोगी असतील, त्या लोकोपयोगी होण्याचें कारण म्हणजे त्यामध्ये प्राचीन ऋषिमुनि संशोधनानें व अनुभवानें प्राप्त होणाऱ्या ज्ञानाची नवी भर त्यांच्यांत टाकीत होते हें होय. नवी भर दोन हजार वर्षांपासून बंद झाली व तेव्हांच्या विद्या जशा स्वरूपांत आहेत, तशाच स्वरूपांत त्या अट्टाहासानें जगविणें कारण त्या विद्यांचे जनक देवाचे अवतार होते, त्यांत यत्किंचिन् फेरफार करण्याचा अधिकार आतांच्या मानवांचा नाही, अशी भावना बळावून त्या मार्गें पडल्या. या स्थितीला राजांच्या किंवा धर्तिकांच्या

आश्रयाचा दुजोरा मिळाला. एकदां आश्रय पिळविला कीं, जन्मभर ख्याली खुशालींत रहावे, जव्हां बोलावणें येईल तेव्हां आश्रयदात्यांसमोर जाऊन हजेरी द्यावी, आपली विद्या कोणाला शिकवूं नये. आश्रित विद्वानांच्या अशा विचित्र वागणुकीला आळा नव्हता. वास्तविक गरीब प्रजेकडून पिळून काढलेल्या पैशाचा असा निष्फळ विनियोग व्हावा, हा एकप्रकारें जुलम आहे. पण राजाकडून एका विद्वानाच्या वांट्यास गेलेला पैसा अनेकामध्ये विद्याप्रसार होण्याकडे लागावा असें राजावर दडपण आणायचें कोणी? संस्थानी राजधान्यांतून विद्वानांचा आदर ज्या पद्धतीनें चालला होता, तीच पद्धत पेशवाईत होती. विद्वान् ब्राह्मणांचें काम एकच जो खुराक चारोल त्याचें अभीष्टचिंतन करायचें, मग तो हिंदू असो, मुसलमान असो वा आणखी कोणी असो. बाजीराव पेशव्यांचें राज्य ब्राह्मणांच्या या असल्याच स्वार्थी अभीष्टचिंतनानें गेलें. लो. हि. वादींनीं बाजीरावाचा व ब्राह्मणांचा बऱ्याच वेळां या दृष्टीनें उद्धार केला आहे. समाजाचा प्रत्येक घटक सज्ञान झाल्या-शिवाय आपली दुर्दशा संपणार नाही या भावनेनें लो. हि. वादी लिहीत होते. बागेंत जशीं जुनीं झाडे तोडून नवीं झाडे लावतात तशीच विद्येच्या बागेंतही व्यवस्था असली पाहिजे, या दृष्टान्तानें लो. हि. वादींनीं आपलें मनोगत स्पष्ट केलें आहे. ज्ञानाच्या

बावतींत गप्तता, आपपरभाव वगैरे प्रकार नसावे. म्लेंच्छ म्हणून ज्यांना टाळण्याचा धर्म येथें प्रसार पावला ते म्लेंच्छ आतां भारतंत शिरून भारतीय जनतेच्या दैवाचे सूत्रधार झाले. आतां ते टळत नाहीत, तेव्हां त्यांची विद्या घेऊन गुरूची विद्या गुरूवर उलटवून आपलें राजकीय, औद्योगिक, सामाजिक हित साधण्यांत पुरुषार्थ आहे, असा लो. हि. वादींचा अभिप्राय अत्यंत जळजळीत शब्दांनीं क्वचित् बाहेर पडला आहे.

मराठी ग्रंथरचनेची तळमळ

सर्वांना ज्ञानाचें मुक्तद्वार पाहिजे, असा दावा मांडला कीं, समाजातील विषमता गेली पाहिजे, हें तत्त्व स्वीकारणें भागच आहे. हल्लीं इंग्रजांनीं शिगाईगिरी, व्यापार, आणि ज्ञानार्जन या मानवी व्यवहाराच्या तीन शाखा व्यापून सर्व हिंदूंना शूद्र करून सोडलें असतां या स्थितीचें भान सोडून ब्राह्मणांनीं आपलें श्रेष्ठत्व मिरविण्यांत अर्थ नाही. इंग्रज कदाचित् येथें कायमची वसाहत करतील व मग आपल्या सर्वांच्या नशिबीं त्याची गुलामगिरी करण्याची पाळी येईल, असेंहि भय लो. हि. वादींनीं एकदोनदां व्यक्त केलें आहे. ब्राह्मणांनीं आपल्या खोट्या वर्चस्वाचा टेंभा पाजळण्याचें सोडून इतरांच्या बरोबरीचे आपण आहों, अशी भावना पत्करल्यास त्यांत सर्वांचेंच हित आहे.

इंग्रजांनीं उदयास आणलेल्या ज्ञानाचा अगीकार हाच हिताचा उपाय आहे व तें ज्ञान देशी अर्थात् मराठी भाषेतून देण्याची पध्दत सुरू होणे अवश्य आहे, असा लो. हि. वादींचा आग्रह होता. लो. हि. वादींचा मराठीचा अभिमान वाखाणण्यासारखा आहे या अभिमानास अनुसरून त्यांनीं मरेपर्यंत सारी ग्रंथरचना मराठीतूनच केली. ज्ञानवृद्धीच्या हव्यासानेच मजीत मुलांना उपदेशपर पुस्तके भेट द्यावीं, असें त्यांनीं सुचविलेले आहे. १८४८ पर्यंत व नंतर मराठीत ग्रंथरचना होऊ लागली होती, परंतु त्या ग्रंथांना गिन्हार्डक मिळत नव्हते यामुळे ग्रंथलेखनाला दक्षिणा द्यावी असा नव-शिक्षितांनीं सरकाराकडे अर्ज केला. त्याला सरकारांतून मान्यता मिळाली परंतु या दक्षिणेविरुद्ध जुन्या शास्त्राच्या पंडितांनीं मोठा गवगव केला. त्यांची डाळ शिजली नाही ही गोष्ट निराळी जसें सरकारानें केले तसेंच या बाबतींत धनिकांनीं करावे त्यांनीं श्राद्ध, पक्ष, यात्रा, अभिषेक उत्सव, व्रते यांत पैसा व्यर्थ दवडण्या पेक्षां छापखान्याला, वृत्तपत्रांना, ग्रंथ लेखनाला तो दिल्यास उत्तम, हा खरा धर्म, हेंच खरें पुण्य असें लो. हि. वादींनीं म्हटले आहे. यासंबंधातील लो. हि. वादींची तळमळ पुढील उता-यांत (११) दिसून येईल:-

“जे पुस्तके लिहितील व लोकांस शहाणे करण्यास मेहनत करतील व जे वतमानपत्रे व ग्रंथ इत्यादि उपयोगी

वस्तु छापून प्रगट करतील, त्यांस तुम्ही मोठे विद्वान् व लोकांचे हितकर्ते समजून त्यांस सत्पात्र जाणून धर्म करा, व त्यांचे ग्रंथ घेऊन लोकांमध्ये वांटा, व हीच वाचनें समजा; तींच संक्रांतीचीं तिळपात्रें, श्रावणीचीं दीपदानें, माघस्नानाचीं संपूर्ण, चातुर्मासाचीं संपूर्ण व तुळशी आणि लावोल्या त्याच समजा. ज्ञानवृद्धीत पुण्य आहे, असें माना मरते समयीं देऊळ बांधावयास सांगूं नका, पण नवे छापखाने व नवीं पुस्तके करण्यास सांगा. देवळें पुष्कळ आहेत, तितकीं पुरेत, हें समजा. ”

वृत्तपत्रांविषयी लो. हि. वादींना इतकी आस्था कां, याचें कारण वृत्तपत्रांमुळे लोकांचा निर्लज्जपणा जाण्याचा संभव मोठा, हें होय. वृत्तपत्रांतून लोकव्यवहाराच्या वारीक-सारीक गोष्टींची जाहीर चर्चा होऊ लागली कीं, गैरवागणुकीच्या लोकांना त्यांचें भय वाटून ते आपलें कर्म सोडतील, असा लो. हि. वादींना भरघसा वाटत होता. (४८) ‘वृत्तपत्रें हिंदुस्थानांत असतीं तर परकी लोक हिंदुस्थानांत सुलभपणें आले तसे आले नसते’ असा त्यांचा ग्रह याच लेखांत व्यक्त झाला आहे.

ब्राह्मणांची अनीति

सर्व जाती समान कशा होतील या प्रश्नाला लोकहितवादींचें उत्तर ब्राह्मणांत कसलीच श्रेष्ठता उरली नाही हें

आहे. ब्राह्मण व शूद्र यांच्या एकंदर ज्ञानांत कांहींच अंतर दिसत नाही. शिपी, सुतार, लोहार हे जसे मजूर तसेच ब्राह्मण शब्दांचो अर्थशून्य वाच्यता करणारे मजूरच इतर व्यर्थ न बोलणारे तर ब्राह्मण हे बोलके राघ असा फारक दोघांमध्ये फार तर काढतां येईल. माणसाला समाजांत महत्त्व लोकोपकारानें येत असतें ब्राह्मणांनी एखादी शाळा काढून इतरांना उपयुक्त ज्ञान दिल्याचें एकसुद्धां उदाहरण सांपडणार नाहीं येथे १८४८-४९ चा काळ विसरून चालणार नाहीं. स्वतःची पोळी दुसऱ्याच्या तुपानें चपचपीत ओली कशी होईल या चिन्तेत गर्क असणारा ब्राह्मण इतरांच्या डोक्यावर मिरें वाटण्याच्या योग्यतेचा साहजिकच नाहीं. मनुष्य या दृष्टीनें पाहिल्यास तो इतरांप्रमाणेंच जन्मास येतो, वाढतो, मरतो. मग त्याची मातब्बरी इतरांहून निराळी कां मानायची? ब्राह्मण नीतिमत्तेनें चोख असतील म्हणून ममजावें तर खेड्यांतल्या जोशी-कुळकर्णी या ब्राह्मणांना गुन्हेगारी-निमित्त शिक्षा भोगाव्या लागतात ही वस्तुस्थिति डोळ्याआड करतां येत नाहीं.

रोटीबेटी व्यवहार

जातिभेद मोडल्यास रोटीबेटी व्यवहार होऊं लागेल. असा व्यवहार संकराप्रमाणें ज्यांना वाटणें शक्य होतें त्याचें समाधान लो. हि. वादींनीं केले आहे कीं बेटीव्यवहार हा बहुधा समान संस्कृतीच्या मंडळींत होतो. सर्वांची जात

एक म्हणून ब्राह्मण महाराशीं, लोहाराशीं, सोयरीक करील हें संभवत नाहीं. उलट महार, मांग वगैरे जाती बेटीव्यवहारासाठीं ब्राह्मणाशीं लगट करतील हेंसुद्धां शक्य कोटींतलें नाहीं.

स्त्रियांची उन्नति

जातिभेदाप्रमाणें स्त्री-पुरुषांतील भेद लो. हि. वादींच्या हृदयाला खुपत होता. त्या व्यथेचें त्यांनीं अधून मधून जोराचें आविष्करण केले आहे स्त्रियांना विद्यार्जन करण्याची भरपूर सवड असावी, त्यांना अज्ञानांत उेवणें हा सामाजिक अपराध आहे. त्या शिकून शहाण्या झाल्या कीं त्यांचे धार्मिक भ्रम नष्ट होऊन त्यांनाही स्वतःचें हिताहित स्वतंत्राणें कळूं लागेल, त्या पुनर्विवाह करून आपले आयुष्य सुखी करतील. बायकांच्या पुनर्विवाहांत धर्माचा मुळीच संबंध नाहीं. मुलींना शिक्षण मिळण्यासाठीं त्यांचें लग्न उशिरां झालें पाहिजे. लहानपणीं लग्न करण्याच्या चालीनें शरीराचा न्हास होऊन रोगट संतति, अकालीं वृद्धावस्था यांचें माणसाला धनी व्हावें लागतें लो. हि. वादींनीं जरी स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचा निराळा विचार मांडला नसला तरी शिक्षणाच्या अनुरोधानें स्वातंत्र्य, प्रौढ विवाह, पुनर्विवाह या गोष्टी क्रम-प्राप्तच आहेत. पुनर्विवाहाची सण-सणीत तरफदारी त्यांनीं अनेक लेखांतून केलेली आहे. हा विषय लोकांसमोर १८४० च्या थोडासा आधी-पासून होता

स्वराज्याचें भविष्य आणि स्वरूप

सामाजिक धार्मिक सुधारणेच्ये वावरींतल्या लो. हि. वादींच्या अभिप्रायाची इतकी विस्तारानें पहाण केली. आतां त्यांच्यावर जो इंग्रज-धार्मिकपणाचा आरोप आहे त्याचें परीक्षण केलें पाहिजे लो. हि. वादींनीं इंग्रजांना देवानें हिंदुस्थानांत गुलामगिरीतच आपल्या भाग्याचें पराकाष्ठा आहे असा आशय त्यांच्या एकाही लेखांतून दाखवितां येणें नाहीं. उलट इंग्रज जातील, त्यांनीं जावें, न गेल्यास त्यांना हाकलूं काढावें, असें एकाहून एक चढें विचार लो. हि. वादींनीं व्यक्त केले आहेत. इंग्रजांच्या राज्यापासून जे लाभ झाला तो लो. हि. वादींनीं लपविलेला नाहीं. आमच्या जुन्या समजुती जाऊन नव्या विद्यांचें ज्ञान इंग्रज राज्यामुळें होत आहे, हाच लाभ त्यांनीं सर्वांत मोठा गणला आहे. ब्राह्मणांविषयीं जेवढें लिहिलें तेवढें इंग्रजांविषयीं लिहिलें नाहीं पण लिहिलें आहे तें सडेतोड व स्पष्ट आहे.

१८४८ मध्ये फ्रान्समध्ये क्रांतीची नवी लाट उठून ती सर्व युरोपांत पसरली, तिच्या बातम्या इकडे आल्यावर 'राज्यसुधारणा' (१४) हा विषय

लो. हि. वादींनीं निवडला बंड, दंगा यांचा खल करून शहाणे लोक जेव्हां जुलमी राज्यकारभार मोडून आपल्या हातीं यशस्वी रीतीनें लोकहितार्थ राज्यकारभार घेतात तेव्हां त्या प्रकाराला राज्यसुधारणा म्हणतात अशी त्यांनीं व्याख्या केली. शिवाजीचें कृत्य 'रिवोल्यूशन' म्हणतां येईल. अशा तऱ्हेचे राज्यशास्त्रावरील निबंध १८४८ मध्ये मराठी साहित्यांत सांपडतीलच असा भरंवसा नाहीं. फ्रान्समधील राज्यक्रांतीचा वृत्तांत सांगून झाल्यावर त्याच नांवाच्या दुसऱ्या लेखांत (२८) हिंदुस्थानामध्ये लोकमतानुसार पार्लमेंटार्यानें राज्य चालल्यास चांगलें होईल, असें म्हणून त्यांनीं १८५४ सालीं कंपनीच्या सनदेचें पुनरुज्जीवन होण्याच्या सुमारास दहापांच आसामी विलायतेस पाठवावे, त्यांच्याबरोबर पुढील मजकुराची अर्जी पाठवावी—

'हल्ली राज्यपद्धति आहे तीपासून आमचा फायदा नाहीं व आमचे राज्यासंबंधीं हक्क चालत नाहींत व हिंदु लोक जसे तसेच इंग्रज लोक मनुष्ये आहेत याजकरितां इन्साफ बरोबर होण्याकरितां सर्व इंग्रज व नेटिव लोक यांमध्ये सांप्रत मोठा भेद आहे, तो मोडून एकसारखें होण्याकरितां हिंदुस्थानचे देशांत पार्लमेंट ठेवावें व ही मोठी सभा मुंबईस भरावी आणि तेथें दर एक शहरांतून व दर एक जिल्ह्यांतून दोन दोन आसामी घेऊन त्या सर्वांस कौन्सिलांत

बसवून गव्हर्नरानें त्यांत मुख्य असावें व जें लोक दर जिल्ह्यांतून आणावयाचे ते सर्व जातींतील सारखे असावे. मॅजिस्ट्रेटांनीं जिल्ह्यांजिल्ह्यांतून दोन चांगले मुखत्यार लोकांनीं पाठविण्याविषयीं दवंडी पिटावी; लोकांनीं बोलणारे, चतुर व मुत्सद्देगिरी केलेले असे मुखत्यार निवडावे, कारण ते राज्याचे हिस्सेदार होणारे आहेत. त्याप्रमाणें निवडलेल्या मुखत्यारांनीं हजर व्हावें, त्यांनीं राज्य चालवावें म्हणजे लोकांचा फायदा होईल." असा खुलासा आटोपल्यावर लोकसत्तात्मक राज्य (हा शब्द तो लो. हि. वादींचा आहे) झाल्यास राजाचा जुलूम सोप्याची हिंदूंची खोड सुटेल. या उदाहरणाचें बाकीचीं संस्थानें अनुकरण करतील. यापुढें इपारा आहे कीं—'राज्य करण्यास गरीब व मातबर, नीच जातीचे व उंच जातीचे लोक समान मानावे. अशा सभेंत जातीविषयीं निवड नको, लायकीप्रमाणें निवड व्हावी.' ब्राह्मण गविष्ठ म्हणून त्यांची संख्या थोडी असावी, अशी लो. हि. वादींची एक पुस्ती आहे.

'इंग्रजी राज्यापासून फळ' (५४) या लेखांत मागील विचारांची निराळी आवृत्ति आहे—'लोक शहाणे झाले म्हणजे हळूच म्हणतील कीं, आम्हांस तुमच्या देशांत आहे तसें पार्लमेंट द्या. नंतर आपले लोक त्यामध्ये बसूं लागले म्हणजे हळूच म्हणतील कीं, तुम्हांसारखे आम्ही शहाणे आहों मग आम्हांस अधिकार कां नसावे? मग

हिंदु लोकांचें बहुत मत असें पडलें म्हणजे सरकारास देणें अगत्य आहे. इकडील लोक राज्याचे कारभार वगैरे चांगले करूं लागले, लाच खावयाचें सोडून दिलें म्हणजे बहुत करून मोठालीं कामें गव्हर्नरीची सुद्धां यांचे हातीं येतील आणि मग अर्थातच इंग्रज फक्त व्यापार मात्र करून राहतील... आपले लोक पार्लमेंट व स्वराज्य भोगतील.' इंग्रजांपासून कांहीं दिवस येथील लोकांनीं कृतज्ञता बाळगली तरी 'ज्या काळीं इंग्रज गडबड करूं लागतील किंवा कांहीं नवीन कान् वसवावयाचा आग्रह करतील, त्याकाळीं अमेरिकेंत झालें तसें होऊन हे लोक आपल्यास स्वतंत्र करून घेतील आणि इंग्रजांस सांगतील कीं तुम्ही आपल्या देशास जावें. आतां आमचे देशाचा कामकारभार आम्हांस चांगला करतां येतो... तुमचें गुरुत्व नको... तुमचें वर्चस्व नको. याप्रमाणें या देशाची गति होईल... यास दोनशें वर्षे तरी पाहिजेत. परंतु असें होईल यांत संशय नाही.' (हा लेख १ एप्रिल १८४९ चा आहे) इतक्या दूरवरच्या व्यापक विचारानें भारतीय लोकसत्ताक स्वराज्याचें भविष्य वर्तविणाऱ्या द्रष्ट्या पुरुषावर इंग्रजधाजिणेपणाचा दुष्ट आरोप सजस व जाणत्या म्हणून गणव्या जाणाऱ्या लोकांकडून व्हावा हा एक दैवदुर्विलासच समजायला पाहिजे. परंतु यापुढें इंग्रजी राज्यांतील भारतीय राष्ट्रवादाचा इतिहास पहाणाराला अगदीं आरंभीच लो. हि.

वादींची मूर्ति दिसल्याशिवाय रहाणार नाही.

स्वदेशी—वाहकार

लो. हि. वादींनीं अर्थशास्त्राचें अवलोकन केलें असल्यामुळे देशाच्या दारिद्र्याचें चित्र त्यांच्या डोळ्यासमोर उत्कटपणें होतें. २२ एप्रिल १८४९ च्या लेखांत (५७) त्यांनीं भारतीयांच्या उद्योगव्यापारविषयक कर्तव्याचा एक आराखडा मांडला आहे— ' यास्तव (इंग्रजी व्यापाराला पायबंद लावण्यासाठीं) या लोकांनीं एकत्र होऊन जर असा कट केला कीं, आपले देशांत दुसरे मुलखाचा जिनस आला तरी घ्यावयाचा नाही; आपले देशांत पिकेल तेवढाच माल घ्यावा; आपले लोक कापडें जाडीं वाईट करतात, परंतु तींच नेसावीं; इकडे छत्र्या करतात, त्याच घ्याव्या म्हणजे या लोकांत व्यापार राहून इकडे सुख होईल.' यानंतर इकडील सर्व रोजगार धंदा बुडाला; साऱ्या जिनसा परदेशांतून येतात, फक्त धान्य मात्र अजून परदेशांतून घेऊं लागलें नाही, वगैरे विचार प्रदर्शित करून लो. हि. वादी पुनः बजावतात:— ' सर्वांनीं असा कट करावा कीं, जें आपल्या देशांत पिकेल तेंच नेसूं, तेंच वापरूं (मग तें) कसेंही असो. आणि तितक्यांत चांगल्या विद्या व जिनस उत्कृष्ट करावयास विद्या शिकूं आम्हास मिळेल तसेंच घेऊन आम्ही काळ काढूं. ...

कापूस विकणारांनीं असा वेत करावा कीं, इंग्रजास इकडे तयार केलेलीं कापडें घावीं परंतु कापूस देऊं नये. येणेकरून हे लोक सुखी होतील. सांप्रत आपलेच लोक आपल्या लोकांस मारीत आहेत.'

यापुढें शेतीनें निभाव लागणार नाही. हजारो रुपये विलायतेस थेट जातात लोकांनीं याबाबतींत जो कट करावयाचा त्याचा उपदेश हरिदास-पुराणिकांनीं केला पाहिजे, असें लोकहितवादींनीं म्हटलें आहे.

१३ मे १८४९ च्या लेखांत (६०) पुनः एकदां पार्लमेंटाच्या मागणीचा उच्चार असून स्वदेशी व्यापाराबद्दल त्यांनीं खुलाशानें लिहिलें आहे. ' विलायतेंत पार्लमेंट असावें आणि येथें नसावें अशी आम्ही कांहीं चोरी केली नाही?' असा त्या मागणीचा पुरस्कार आहे. इंग्रजी राज्यांत फक्त मजूरीचे रोजगार इकडील लोकांस शिल्लक राहिले आहेत. यासाठीं आपल्या लोकांनीं रोजगार वाढवावे, कोणते म्हणाल तर कांच कापड, सुरी, कात्री, लांकडी सामान, घड्याळें, चाबुक, यंत्रें अित्यादि पुष्कळ अिकडे इंग्रज खपवितात हे सर्व आपले लोकांनीं करावयास शिकावें व येथें जो माल खपणार नाही तो दुसऱ्या देशास घेऊन जावा आणि तेथें विकवा. पुष्कळ देश आहेत. या गोष्टीचा शोध करावा व इंग्रजांचे देशचें सामान बंद करावें, किंबहुना आपलें त्यांस घावें. परंतु त्यांचें आपण घेऊं नये. यास्तव आप-

त्यास जाडीं, मोठी कापडें नेसावयास लागलीं तर काय चिंता आहे ? परंतु आपले देशाचें रक्षण करावें.'

'इकडे कांच करतां येईल व तारवें करतां येतील. लोखंडाचा रस करतां येईल. भूमींतला कोळसा सांपडेल. कापड करतां येईल . . . याप्रमाणें प्रथम असेंच होऊं द्या कीं, सर्व व्यापाराचा माल इकडेच व्हावा विलायती नको.' (८५)

उद्योगधंद्यांना भांडवल कुठलें आणावयाचें? लो. हि. वादींनी सर्व धर्मादाय जानवृद्धीसाठीं करावा, हा एक उपाय पुष्कळदां आपल्या लेखांतून सुचावला आहे तोच उपाय उद्योगधंद्याचें भांडवल उभारण्याला उपयोगी पडेल असें त्यांचें मानस कांहीं ठिकाणीं केलेलीं विधानें पाहिल्यास उघड झाल्याशिवाय रहात नाहीं. धर्माच्या नांवानें होणारी उघळपट्टी जर कारखाने काढण्याकडे लागली तर देश सुधारेल, असे विचार त्यांनीं प्रदर्शित केले आहेत.

वर जे उत्तारे दिले आहेत, त्यांत पुढें कित्येक वर्षांनीं उदयास आलेल्या स्वदेशी बहिष्काराच्या तत्त्वाचें बीज असेल्याचें विचक्षणांना सांगावयास नको लोकसत्तात्मक राज्याच्या प्रमाणेंच लो. हि. वादींचा स्वदेशी-बहिष्कारासंबधीं कट्टा अभिमान, तो १०० वर्षांमागचा म्हणूनच डोळ्यांत भरण्याजोगा आहे.

स्वराज्याची पात्रता

हिंदुस्थानाला स्वराज्य मिळावें ही

महत्त्वाकांक्षा व्यक्त करतांना लो. हि. वादींनीं कांहीं संकेत उघड केले आहेत. त्यांतला एक संकेत सरकारी कामदारांनीं लांच खाण्याची संवय सोडावी हा आहे. लांचलुचपतीचा प्रकार १८४८-४९ सालांत जसा माजलेला होता, तसाच तो पुढेंही राहिला. सरकारी पैसा म्हणजे जणू काय बेवारस माल, ज्याला साधेल त्यानें तो शक्य तेवढा गिळंकृत करावा, तसें करण्यांत पाप नाहीं या कल्पनेनें सरकारी कामदार वागत असल्याची तक्रार लो. हि. वादींच्या लेखांतून पुष्कळदां आलेली आहे सरकारी नोकरी मिळाली कीं डौल वाढविण्याची हाव सुटते आणि डौलाचा खर्च भागण्यासाठीं पैसे खाण्याच्या पापाला मनःशुद्धी पडतो हें लांचप्रकरण एका लेखांत (३८) लो. हि. वादींनीं तपशिल वार दिलें आहे त्या काळांत अश्वट शिकलेल्यांचा भरणा सरकारी नाकरींत विशेष होता. पण सुधारलेले व सुशिक्षित लोक पुढें येऊं लागले असल्यामुळे 'ते इंग्रजांची वरोवरी करतील' असा लो. हि. वादींचा विश्वास होता.

जीवन वषयक दृष्टि

लो. हि. वादींचा जीवनविषयक दृष्टिकोण पहाणें अवश्य आहे. ईश्वराबद्दल त्यांना प्रबल श्रद्धा होती, परंतु त्या श्रद्धेला हिंदु धर्मशास्त्र नें दिलेलें विचित्र रूप त्यांना मान्य नव्हतें. मूर्तीबद्दल त्यांना आस्था नव्हती असा निष्कर्ष त्यांच्या लेखांतून निघतो.

‘ वैराग्य ’ - संसारत्यागाविरुद्ध त्यांनीं एक स्वतंत्र लेख लिहिलेला आहे त्यांनीं हा लेख वैरागी या नावानें गांवोगांव भिक्षा मागत फिरणाऱ्या लोकांकडे पाहून लिहिलेला आहे. लग्नावाचन रहाणें हें त्यांच्या मतें अत्यंत अयोग्य होतें दैव, नशीब, सद्दी या गद्दांचा पगडा लोकानी आपल्या मनातून उडवून लावावा, त्या पगड्यानें त्यांना आळशी व ऐतखाऊ बनवून सोडलें आहे. गीतेचा आधार घेऊन त्यांनीं जीवनांतलीं प्राप्त कर्तव्ये चोख रीतीनें पार पाडली पाहिजेत, असं म्हटलें आहे. स्वाभिमान अस वा, हिंसा स्वाभिमान नाही म्हणून ते परक्यांच्या लाथा मुकाट्यानें सोसतात. स्वाभिमान असेल तर अन्यायाच्या प्रतिकाराची भावना मनुष्यांत जागृत असते मुख्य मन शुद्ध पाहिजे चित्त-शुद्धीची पराकाष्ठा ईश्वराच्या दृष्टी-ममुख माणसाला नेऊ शकते लोक आचाराकरितां प्राण देतात आणि विचार मुळीच करीत नाहीत. स्नान चुकल्यास मनुष्य हळहळतो, पण खोटें ब्राह्मणाची त्याला विलकुल पर्वा नसते. मुख्य मनाचा मळ घालविला पाहिजे. यथाशक्ति निरपेक्ष परोपकार हें माणसांचें मुख्य ध्येय असावें.

आशावादाची सफलता

ज्या पिढीवर लो. हि. वादींनीं जाळीम हल्ले केले, ती ब्राह्मणांची पिढी संतत्यावर ब्राह्मणच देशाची

सुधारणा हातीं घेतील, हा लो. हि. वादींचा आशावाद खरोखरीच पुढील पंचवीस वर्षांनीं सफल होऊं लागला. १८७० मध्ये शिक्षण घेणाऱ्या पिढीतून क्रिती तरी ब्राह्मण पुढारी देशोद्धारार्थ चळवळी करणारे निघाले. १८६७ मध्ये जातिभेद नको म्हणणारा प्रार्थना समाज जन्मास आला. १८७५ मध्ये आर्य-समाजाची स्थापना झाली. १८६५ पासून विधवाविवाहाच्या चळवळीनें जोर धरला १८५० नंतर येथें काप-डाच्या गिरण्या हळूहळू निघाल्या. स्वदेशी-बहिष्काराला अगदीं दुबळें कां होईना पण मार्चजनिक रूप १८७० नंतर प्राप्त झालें. हरिदास-पुराणिकांनीं स्वदेशीच्या विषयाचें निरूपण करावें ही लो. हि. वादींची इच्छा १८७० नंतरच्या काळांत फलद्रूप झालेली आहे. १८८० मध्ये ब्राह्मणांनीं लोकशिक्षण हातीं घेऊन देशसेवेचा स्वार्थत्यागी संप्रदाय उद-यास आणला. मराठीची ग्रंथसंपत्ति वाढत गेली. छापखाने, वृत्तपत्रे यांचा सुकाळ दिसूं लागला. स्त्रियांकरितां स्वतंत्र शाळा चालविण्याला आड-काठी उरली नाही. ब्राह्मणांच्या आचारधर्मातील बाष्कळ भाग झडूं लागला. सारांश लो. हि. वादींनीं आपल्या साऱ्या आकांक्षा सफल होऊं लागल्याचें दृश्य स्वतःच्या डोळ्यांनीं पाहिलें. त्यांच्या विचारसरणीचें भरदार साफल्य हेंच त्यांच्यावर झालेल्या टीकेला वि

IRBK-0103811

IRBK-0103811